

הפוליטיקה של הכלה והדרה ביחסי ישראלים ופלסטינים

אמל ג'מאל, עורך

מכון וולטר ליבך לחינוך לדו־קיום יהודי-ערבי

מכון וולטר ליבך לחינוך לדו־קיום יהודי-ערבי הוא מכון מחקר אקדמי המשותף לפקולטה למדעי החברה ולפקולטה למדעי הרוח באוניברסיטת תל אביב. המכון מבקש לייצר ולקדם דיון ביקורתי בסוגיות הקשורות לסכסוך היהודי-פלסטיני ולחיים המשותפים בישראל. פעילות המכון כוללת ארגון כנסים בנושאים הקשורים לסוגיות הללו, כגון השפעות גורמים פסיכולוגיים על תהליך השלום, מדיניות הקרקעות, ניסוח חוקים וחקיקתם, השלכות הכיבוש על החברה בישראל ודילמות של הכרה בקונפליקטים. נוסף לכך, פרסום ספרים ומאמרים, הוראת קורסים אקדמיים אינטרדיסציפלינריים, הענקת מלגות לסטודנטים/ות ולחוקרים/ות בנושא, וכן שיתופי פעולה עם מכונים ועם מרכזים אחרים.

הפוליטיקה של הכלה והדרה ביחסי ישראלים ופלסטינים

אמל ג'מאל, עורך

The Walter Lebach Institute for Jewish-Arab
Coexistence Through Education
The Gershon H. Gordon Faculty
of Social Sciences
Tel Aviv University

معهد ولتر لبيخ للتربية من أجل
التعايش اليهودي-العربي
كلية العلوم الاجتماعية على
إسم غرشون غوردون
جامعة تل أبيب

מכון וולטר ליבך לחינוך
לדו-קיום יהודי-ערבי
הפקולטה למדעי החברה
ע"ש גרשון גורדון
אוניברסיטת תל אביב

The Politics of Inclusion and Exclusion in Israeli-Palestinian Relation

Amal Jamal, Editor

עריכת לשון: תרצה יובל
עיצוב העטיפה: יעל כפיר, המשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל אביב
עיצוב והפקה: מיכל סמו קובץ, המשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל אביב
דפוס: אליניר

ISBN: 978-965-91574-2-6

© 2020

כל הזכויות שמורות למכון וולטר ליבך לחינוך לדו־קיום יהודי-ערבי.

תוכן העניינים

7	הקדמה
	מבט ביקורתי על לימודי ישראל והנחותיהם האפיסטמולוגיות, האונטולוגיות והנורמטיביות
17	אמל ג'מאל
	אזרחים-אויבים: אזרחים פלסטינים ובתי משפט צבאיים בישראל ובשטחים הכבושים, 1967-2000
47	סמדר בן-נתן
	הבניית זהות בגבול וכגבול: התחביר המנטלי של "הערבים הנוצרים ממוצא פלסטיני"
79	אמיר פאח'ורי
	הפריפריה הישראלית החדשה - ירושלים המזרחית בעידן פוסט-אוסלו
109	מריק שטרן
	ההשפעות המבדלות (דיפרנציאליות) של תוכנית השיקום הקבוצתי על אסירים ערבים ויהודים בישראל
131	נעם חביב, באדי חסייסי ודיויד וייסבורד
	חשיבה פרדוקסלית כפרדיגמה לשינוי עמדות בהקשר של סכסוכים עיקשים
165	בוועז המאירי

הקדמה

חקר ישראל, במיוחד בכל הנוגע למדיניות כלפי הפלסטינים – אזרחים ונתינים – הוא משימה מורכבת. מוכן וולטר ליבך שם לו למטרה לקדם מחקר בתחום זה. במסגרת זו המכון מעניק מלגות לתלמידי דוקטורט באוניברסיטאות המחקר השונות בישראל, כדי לתמוך במחקרים העוסקים ביחסה של מדינת ישראל ושל החברה בישראל למציאות המורכבת מול העם הפלסטיני, מציאות שנוצרה מאז הקמת המדינה ועד היום. על אף ניסיונותיהם של כוחות פוליטיים בישראל לצמצם את רמת העניין בקונפליקט הישראלי-פלסטיני ובהשלכות הכיבוש הישראלי בשטחי הגדה המערבית והמצור על רצועת עזה על חיי היום-יום בישראל, לא עובר יום בלי שמציאות זו עולה לכותרות מחדש. העלמת הנושא מהאג'נדה ומהתודעה הציבורית אינה משנה את המורכבות ואת הטרגיות שבמציאות זו. גם אם מרבית האזרחים בישראל אינם חשים את הסכסוך בחיי השגרה שלהם, הוא משפיע על היבטים רבים של חיייהם, במיוחד במישור הכלכלי, התרבותי והפסיכולוגי. העלויות הרבות של הכיבוש, החסך בלגיטימיות בין-לאומית, ותחושת חוסר הביטחון האונטולוגי המתמדת, הם רק חלק ממה שעובר על החברה בישראל באופן יומיומי. אם דברים אלה נכונים לגבי חברה מפותחת וחזקה – קל וחומר הם תקפים לחברה הפלסטינית, הנמצאת תחת עולו של כיבוש צבאי זה חמישה עשורים ויותר. קשייה של חברה זו משתקפים במדדים שונים, בהם מספר העצורים בכתי הכלא הישראליים, מספר ההרוגים והפצועים בפעולות שונות של כוחות הביטחון הישראליים, העוני הפושה בחברה, רמתה הגבוהה של האבטלה, וכן מספר בעלי הצרכים המיוחדים, שמקצתם סובלים מפגעי הכיבוש במישור הפיזי והנפשי.

השכחת מציאות זו ושטטוש החוב המוסרי של החברה בישראל למתרחש בשטחי הגדה המערבית ורצועת עזה הם חלק ממדיניות החינוך והתקשורת בישראל. מדיניות זו הגיעה לשיאה בעשור האחרון עם התבססות שלטונה של מפלגת הליכוד, יחד עם מפלגות ימין לאומניות ודתיות, אשר מעמיקות את התפיסה התיאולוגית בתהליכי קבלת ההחלטות של המדינה. מקורה גם בתהליכי עומק רחבי היקף בחברה בישראל, הבאים לידי ביטוי במישור החברתי, הפוליטי, הכלכלי והתרבותי. תהליכים אלה אינם קשורים

באופן בלעדי למערכת היחסים של החברה בישראל עם העם הפלסטיני, אך יש להם השלכות כבדות משקל עליהם.

היות שמרבית הפרקים בספר זה עוסקים בישראל, הקדמה זו פורסת חלק מהתהליכים המרכזיים העוברים על החברה בישראל, ומצביעה על הניגודים, המתחים והסתירות שבהם. מאפיינים אלה חוצים בין המישורים השונים, ולכן החלוקה להלן – לשסעים חברתיים, פוליטיים, כלכליים ותרבותיים – היא לצרכים אנליטיים, אך חשוב להקדים ולהבהיר כי בין מישורים אלה קיימת חפיפה רבה. כפי שיובהר, הדיפרנציאציה בחברה הישראלית אינה חד-ממדית, וקבוצות אוכלוסייה שונות מקיימות מערכות יחסים נבדלות במגוון המישורים שיוצגו להלן.

במישור החברתי ניתן להצביע על מתחים הולכים ומעמיקים בין תושבי הערים הגדולות במרכז הארץ לבין הפריפריה, בין חילוניים לדתיים ובין ערבים ליהודים. די להתבונן ברמת החיים, בדפוסי ההצבעה ובהרכב האתני של אוכלוסיות אלה כדי להבחין בעומק ההבדלים ביניהן. חלק ניכר מהאוכלוסייה בערים המבוססות של מרכז הארץ, שמרביתה אשכנזית, משתייך לעשירונים העליונים במדרג החברתיים-כלכליים. לעומת זאת, האוכלוסיות החיות בפריפריה, מרביתן ממוקמות בעשירונים הנמוכים של המדרג החברתיים-כלכליים. אוכלוסייה זו ברובה מזרחית, או שהגיעה מברית המועצות לשעבר, והיא חיה לצד אוכלוסייה ערבית גדולה, שרוב רובה משתייך לאותו מעמד נמוך. דווקא קיומם של קרבה גיאוגרפית ושל דמיון חברתי-כלכלי בין האוכלוסיות של הפריפריה, מעמיקים את רמת האנטגוניזם ביניהן. כמו כן, המרכז העירוני מתאפיין בנטיות ליברליות וחילוניות, המהוות מגשר לא רע לחלק מהאוכלוסייה הערבית בפריפריה. לעומת זאת, האגפים השמרניים של החברה במרכזים העירוניים עצמם מצליחים לגייס את הפריפריה היהודית הנחשלת כנגד המרכז הליברלי, ומאשימים אותו בכוגדנות מעצם נטיותיו הליברליות, אך בעיקר בשל תמיכתו בעקרונות אזרחיים של שוויון ושל שלטון החוק, שעשויים ליהנות מהם גם האזרחים הערבים. על אף דברים אלה, אי-אפשר להתעלם מהפערים התרבותיים והכלכליים בין המרכז העירוני הליברלי לאוכלוסייה הערבית. כמו כן, לא ניתן להתעלם מהזהות היהודית המשותפת למרכז העירוני הליברלי ולפריפריה הנחשלת. לכן, המאבקים והשסעים בין אוכלוסיות אלה אינם חופפים תמיד, והם תוצר של מאבקים פוליטיים עיקשים על כיבוש המרכז הפוליטי, השולט בחלוקת המשאבים החומריים והסמליים במדינה. למורכבויות אלה חשוב להוסיף את מגמות החילון אל מול ההדתה בחברה היהודית, אשר מעמיקים את הפערים בין אוכלוסיות שונות ומוסיפות נדבכים נוספים לאנטגוניזם הקיים ביניהן. מגמת ההדתה כוללת שכבות שונות של החברה בישראל – יהודים וערבים. מגמות אלה, אל מול תהליכי חילון חזקים בקרב אוכלוסיות רבות, בעיקר במרכזים העירוניים, מחזקות את הפערים בין הדתיים והשמרנים, מצד אחד, לבין החילוניים והליברליים מנגד. מתחים אלה משתקפים, בין

היתר, במאבק על אופיו של המרחב הציבורי ועל חלוקת המשאבים למוסדות חינוך פורמליים וא-פורמליים כאחד.

במישור הפוליטי ניתן להצביע על הקיטוב העמוק בחברה, אשר השתקף בקיומן של שלוש מערכות בחירות ללא הכרעה במהלך שנה אחת. שני הגושים המתגוששים, על אף ההסכמות הקיימות ביניהם במישורים מסוימים, כגון מדיניות הביטחון השוטף, מייצגים אוכלוסיות שונות בעלות רקע סוציולוגי, כלכלי ותרבותי נפרד, החיות באזורים שונים בארץ, ולכן הם בעלי תפיסת עולם ואינטרסים נבדלים. ממד נוסף של המתח הפוליטי בין גושים אלה בא לידי ביטוי במאבק ההולך ומחריף של חלק ניכר מהאליטה הפוליטית השמרנית במערכת המשפט, הנתפסת על ידם כליברלית מדי, על אף שמרבית פסיקותיה משקפות תפיסת עולם לאומית שמרנית. הטחת ההאשמות במערכת המשפט על כל מרכיביה, נוסף לתקיפת מערכות אכיפת החוק על ידי מפלגת השלטון והעומדים בראשה, תוך כדי שחיקה מתמדת באמון הציבור בה באמצעות קמפיין תקשורתי מתוחכם – כל אלה משקפים את השבר העמוק בקרב האליטות הפוליטיות בישראל. שבר זה מביא לידי ביטוי את האנטגוניזם בין מרכיבי אוכלוסייה שונים, התומכים בשני מחנות ניצים הנאבקים ביניהם על השליטה במוסדות המדינה. המחלוקות הפוליטיות בחברה בישראל נוגעות גם למדיניות הביטחון-מדינית של ישראל, בעיקר בכל הקשור לסוגיה הפלסטינית ולעתיד השטחים הפלסטינים שכבשה ישראל במלחמת 1967. על אף שישנה תמימות דעים רחבה בחברה היהודית בישראל בנוגע למדיניות הביטחון-השוטפת אל מול האיומים ההולכים ומצטברים בסביבתה האזורית, המשך השליטה באופן ישיר או עקיף, במיליוני פלסטינים החיים בשטחי הגדה המערבית ורצועת עזה, מהווה נקודת מחלוקת עמוקה בחברה. בעוד חלק הארי של החברה היהודית בישראל מגלה אדישות כלפי מציאות זו, קיימות שתי אוכלוסיות ניציות ופעלתניות, המנוגדות בתפיסתן את מדיניות המדינה בסוגיית השטחים הכבושים. חלק מהאוכלוסייה בישראל, בעיקר המחנה הלאומני-דתי-מתנחלי, הנתמך על ידי אוכלוסיות לאומיות אינטרסנטיות, חותר להעמקת השליטה הישראלית בשטחי הגדה המערבית, ופועל באמצעות מוסדות מדינה שונים לקידום סיפוח חד-צדדי של שטחים אלה. מחנה זה העמיק את שליטתו בשנים האחרונות במפלגת השלטון ההגמונית, תפס עמדות כוח רבות במדינה והצליח להעביר משאבים כלכליים רבים לחיזוק אחיזת ישראל בשטחי הגדה המערבית ולמניעת נסיגה עתידית אפשרית משטחים אלה. מנגד ניצב מחנה מגובש פחות, אך נחוש לקדם מדיניות הפוכה על רקע מניעים שונים. חלק ממחנה זה חותר לשימור הרוב הדמוגרפי היהודי בשטחי מדינת ישראל, וכדי לקדם הפרדה הוא תומך במדיניות של פשרה מול ההנהגה הפלסטינית. חלק אחר ממחנה זה הוא בעל תפיסות עקרוניות ובעל מחויבות גדולה יותר לזכויות אדם, ולכן פועל לקידום פשרה מדינית עם ההנהגה הפלסטינית, במטרה לאפשר זכות הגדרה עצמית לפלסטינים ולשים קץ לפגיעה האנושה של ישראל

בזכויותיהם הבסיסיות של מיליוני פלסטינים החיים תחת שליטה צבאית ישראלית מעל חמישה עשורים. מחנה זה מורכב מיהודים ומפלסטינים ישראלים, אשר הדבר שמחבר ביניהם הוא מחויבות עקרונית ולא רק שיקולים פרגמטיים תועלתניים. ההסכמות הקיימות בין תומכי הפשרה הטריטוריאלית, על אף ההבדלים במניעיהם, ובמיוחד חרף התמיכה של האוכלוסייה הערבית במחנה זה – מביאה את המחנה השמרני-דתי-מתנחלי לקדם צעדים חוקיים, דמוגרפיים ותשתיתיים שיקשו על כל אפשרות לפשרה טריטוריאלית בעתיד. חוקי-יסוד: משאל עם, ותיקון חוקי-יסוד: ירושלים בירת ישראל, לצד הניסיונות הנשנים להכשיר את המאחזים שהוקמו לצד התנחלויות גדולות, שגם לפי החוק הישראלי אינן חוקיות, הם רק דוגמאות יחידות לצעדים אלה. תהליכי הדה-לגיטימציה של מחנות, מפלגות ואישים שונים, כולל אנשי צבא בכירים לשעבר, הם המחשה למלחמת החורמה נגד כל מי שמאיים על תפיסת העולם הלאומנית-יאולוגית-משיחית השולטת במסדרונות השלטון בעשור האחרון.

במישור הכלכלי ניתן להצביע על התפתחות הכלכלה הישראלית בקצב מרשים תוך כדי שמירה על אחוזי צמיחה גבוהים בהשוואה למדינות המתפתחות. אך אליה וקוץ בה: ככל שמעמיקים בהסתכלות, כך מבחינים בפערים הכלכליים הנפערים בין אוכלוסיות שונות בחברה. על אף העלייה ברמת החיים של מרבית האוכלוסייה, פערי השכר בין העשירונים העליונים לבין הנמוכים הולכים וגדלים. חלוקת העושר בישראל אינה פרופורציונלית, וחלק הארי של ההון הולך ומתנקז בידי קבוצה מצומצמת של משפחות עשירות מאוד. כמו כן, נסיגת המדינה מתמיכה ברשת הביטחון הסוציאלית בשלושת העשורים האחרונים, משמרת את העוני בקרב אוכלוסיות חלשות, בעיקר החרדית והערבית. שתי אוכלוסיות אלה, המהוות כארבעים אחוזים מהחברה בישראל, הן הנחשלות ביותר מצד אחד, ומנגד – בהן טמון פוטנציאל הצמיחה העתיד של ישראל. שתי אוכלוסיות אלה, חרף השונות הגדולה ביניהן, מקופחות בחלוקת המשאבים של המדינה מאז קומה, ובהן נמצא מספר העניים הגדול ביותר בישראל. לכן, ולמרות הצמיחה הנמשכת, אפשר לדבר על אופק כלכלי בעייתי לחברה בכללותה, אם מביאים בחשבון שהצפי לשנת 2065 מצביע על כך שהחברה החרדית תהווה 32% מהחברה הישראלית, והחברה הערבית – כ-19%. על אף שההתפתחויות בחברה הערבית מצביעות על שינויים חברתיים וכלכליים כבירים, המשתקפים בצמיחת מעמד בינוני משכיל רחב המבשר טובות לעתיד, לא ניתן להתעלם מכך שאוכלוסייה זו סובלת מהזנחה לאורך שנים, ולכן רמת השירותים בה בתחומי החינוך, הבריאות והתשתיות נמוכה במיוחד, דבר המוליד תסכול, מקשה על השתלבות בשוק העבודה, ומכאן פוגע ברמת הצמיחה והפיריון של החברה בכללותה. כשמסתכלים על החברה החרדית, למרות השינויים שמתרחשים גם שם, המגמה הכללית היא המשך המצב הקיים שבו אחוז גבוה מאוד מקרב האוכלוסייה הגברית אינו עובד, וחלק גדול מהנשים עובדות במשרות חלקיות בלבד. מציאות זו,

ובמיוחד האפליה המובנית במדיניות המדינה, יוצרת פערים כלכליים בין אוכלוסיות שונות, הפוגעים בצמיחה ויוצרים הבדלים ניכרים במציאות הכלכלית.

במישור התרבותי קיימים הבדלים לא מבוטלים בתוך החברה היהודית, וכינה לבין החברה הערבית. די אם נתבונן בשינויים במדיניות המימון של מוסדות התרבות בישראל – שינויים שחתרה להכניס מירי רגב, שרת התרבות בממשלת נתניהו הרביעית – כדי להבין את עומק השבר התרבותי. שבר זה בנוי על החפיפה שאינה מלאה תמיד בין תרבות גבוהה, המזוהה עם האוכלוסייה שמקורותיה ושורשיה התרבותיים הם אירופה-אמריקה, לבין תרבות שנחשבת בעלת ערך נמוך, המזוהה עם האוכלוסייה שמקורותיה ושורשיה התרבותיים הם מזרח-תיכוניים. מדיניות חלוקת המשאבים למוסדות תרבות, וכן מדיניות החינוך בתחום ההיסטוריה והתרבות של בתי הספר בישראל, מצביעות על העדפה של התכנים התרבותיים המזוהים עם העולם המערבי. השינויים ששאפה השרה רגב להכניס בשנים האחרונות עוררו את השדים הרדומים בתחום זה, והתרעומת שקמה נגדה בקרב האליטה התרבותית המבוססת משקפת את עומק האנטגוניזם הקיים בחברה בנושא זה. החיבור בין הזהות האתנית-תרבותית-פוליטית של השרה למדיניות חלוקת המשאבים החדשה שקידמה, משקפת את החשדנות ההרדית, ויוצרת חיבור חזק ביותר בין מישורים שונים של מגוון השסעים בחברה הישראלית. על אף הצורך להימנע מהשימוש בקלישאות שטחיות בהקשרים אקדמיים, קשה שלא להתפתות לשימוש במטפורה העממית השגורה של מלחמת תרבות בין 'ישראל הראשונה' ל'ישראל השנייה'. מובן ששימוש זה מגביל אותנו לחברה היהודית בלבד. אם נצרף את החברה הערבית למשוואת התרבות, ניווכח שהפערים והשסעים מורכבים אף יותר. 'ישראל הראשונה' דחקה את תרבותה של האוכלוסייה היהודית-המזרחית מחוץ למעגל הלגיטימיות, קיפחה אותה בחלוקת המשאבים לאורך שנים רבות, והתייחסה לתרבות זו כנחותה דווקא בגלל היותה מזוהה עם העולם הערבי, הבטן התרבותית החובקת של האוכלוסייה הערבית בישראל. האנטגוניזם כלפי התרבות הערבית וההסתכלות עליה כנחותה הביאה לניסיון ממושך 'לתרבת' ולחנך מחדש את האוכלוסייה היהודית-המזרחית, דבר שעורר התנגדות עזה בקרב אוכלוסייה זו. אי לכך היא מצאה את עצמה חייבת לוותר על מנהגיה ותרבותה כדי להיחשב פטריוטית, ולכן פיתחה שנאה עיוורת כלפי התרבות הערבית וכלפי מייצגיה. אלא שמדיניות התרבות של הממסד האשכנזי במהלך השנים עוררה חוסר שביעות רצון בקרב אוכלוסיות מזרחיות רבות. תחושות התסכול ממדיניות הממסד התרבותי, לצד תהליכי הגיוס הפוליטיים של אליטות לאומיות שמרניות ברמות מפלגת הליכוד, הביאו לשינויים טקטוניים בפוליטיקה הישראלית, אך רק בשלבים מאוחרים יותר התחילו ניסיונות לתרגם את המהפך הפוליטי של סוף שנות השבעים למישור התרבותי. הניסיונות של השרה רגב בשנים האחרונות הם חלק ממסע שמטרתו העצמת יצירות תרבותיות המציבות תפיסת עולם שמרנית ולאומית כמשקל נגד לנטיות הליברליות של האליטה

התרבותית הישנה. קידום חוק "נאמנות בתרבות" אינו אלא חלק מהניסיון ליצור היפוך במדיניות חלוקת המשאבים, ולקדם יצירות תרבותיות המתיישבות עם תפיסת הממסד התרבותי החדש. זאת, בין אם במסגרת מוסדות התרבות הקיימים, כגון תיאטרון 'הבימה' וקרנות הקולנוע, ובין אם באמצעות התמיכה ביוזמות חדשות, החשופות להשפעות הממסד וכפופות לרצונו הפוליטי. תהליכי ההעצמה של יצירות תרבותיות המחויבות לנרטיב הלאומני של מפלגת השלטון מחזקים את מלחמת התרבות בין אליטות חברתיות ופוליטיות שונות, ומצטרפים למישורים נוספים של השסעים העמוקים בחברה היהודית בישראל. בהקשר זה חשוב לציין שהכנסת תיקונים במדיניות המימון של משרד התרבות, והלחץ הגובר על מוסדות התרבות 'להתיישר' עם רצונו של השלטון, בא, בין היתר, כדי להעצים מוסדות תרבות ויוצרים מזרחיים, אך מבלי לדבר בשפה עדתית או להבליט את הזיקה בין התרבות המזרחית למקורותיה ולשורשיה הערביים. במסגרת תיקוני מדיניות חלוקת המשאבים אפשר להבחין שקיימת עלייה במשאבים המוקצים למוסדות תרבות ערביים. אך שיפור זה, המתבטא בעלייה מ-3.5% מתקציב המשרד בעבר לכמעט 6% בשנתיים האחרונות, אינו משקף מדיניות עקרונית להשוואת תקציבי התרבות הערבית לזו היהודית. אך גם כאן אליה וקוץ בה, משום שלעלייה בהקצאת המשאבים מתלווה ניסיון ברור להחזיר את מדיניות הפיקוח על התכנים, מדיניות שאפיינה את תקופת הממשל הצבאי של שנות החמישים והשישים של המאה הקודמת. המשבר שהתפתח עם תיאטרון אל'מידאן, שהוא התיאטרון הערבי המרכזי בישראל, והפסקת תמיכתה של המדינה בו, משקפים את המדיניות החדשה. הממסד התרבותי הדומיננטי חותר לחזק את מגמות הישראליות בהערכות, ולהרחיק מעיסוק בשורשיה הלאומיים הפלסטיניים. מדיניות התמיכות מלמדת שרצונו של הממסד התרבותי הוא שהיוצרים והיוצרות הערביים יגבילו את עיסוקיהם ואת יצירותיהם לסוגיות מקומיות, מתוך מגמה ישנה-חדשה לייצר זהות ערבית-ישראלית ייחודית.

מסקירה קצרה זו עולה בבירור שקיימות לא מעט חפיפות בין השסעים השונים, וכי הם מזינים זה את זה. מורכבותם של שסעים אלה יוצרת קושי במציאת הסכמות בתחומי חיים רבים, במיוחד בכל הקשור למדיניות המדינה בסוגיה הפלסטינית ובפתרון הסכסוך הממושך. מהתענינות במישורים שונים של המציאות הישראלית עולה כי לכל אחד מהם קשר כלשהו למדיניות ישראל כלפי האוכלוסייה הפלסטינית בגדה המערבית וברצועת עזה. מכאן נובע מבנהו של ספר זה. העיסוק בסכסוך אפשרי מזוויות ראייה שונות, וכולן מחוברות לשסעים ולמאבקים השונים בחברה בישראל. ההתייחסות למערכת המשפט ולערכי היסוד שלה, שעל פיהם יישק דבר, קשורה עמוקות לסכסוך מעצם עיסוקה של מערכת זו בנאשמים ובעותרים פלסטינים. המאבק על הרוח השלטת במערכת המשפט והדה-לגיטימציה של ערכים ליברליים הם חלק ממגמה זו. אך כפי שימחיש אחד הפרקים בספר זה – מדיניות זו אינה חדשה בכל הנוגע לזכויותיהם של

הפלסטינים. לכן, העיסוק בחברה הערבית בישראל, כשייכותה הלאומית הפלסטינית מצד אחד, ובאזרחותה הישראלית מנגד, קושרת אותנו לסכסוך הישראלי-פלסטיני כפי שיציג פרק נוסף בספר. מעמדה של ירושלים, מבנה אוכלוסייתה, חלוקתה הפיזית אל מול הרצון ליצור חיבורים חדישים בתוכה באמצעות תשתיות תחבורה, נמצאים בהחלט בלב ההתבוננות בסכסוך הישראלי-פלסטיני. הדבר נכון גם כאשר מדובר במדיניות הפיקוח, השליטה והשיקום של המדינה ושל מוסדותיה הדיציפלינריים, דוגמת בתי הסוהר. המודלים הרבים שהוצעו לפתרון הסכסוך, הביקורת עליהם והצגת מודלים חלופיים, מהווים גם הם עיסוק ישיר ועקיף בסכסוך הישראלי-פלסטיני. על אף שאלה אינם בהכרח תמיד הסוגיות העיקריות בסכסוך, יש בהן כדי להצביע על מורכבותו של הסכסוך הישראלי-פלסטיני ועל עומק חדירתו לחברה הישראלית, גם כאשר חדירה זו אינה מודעת או ישירה.

לכן, פרקי ספר זה נדרשים לנדבכים אלה של המציאות הישראלית. נקודת המבט על חברה זו ועל השסעים שבה היא של המפגש עם המציאות הפלסטינית בתוך גבולות הקו הירוק ומחוצה להם. פרקי הספר, להוציא פרק אחד של כותב שורות אלה, הם פרי עמלם של דוקטורנטים מאוניברסיטאות שונות בישראל. דוקטורנטים אלה קיבלו מלגה מטעם מכון וולטר ליבך, ובמסגרת זו תרמו לפרסום במסגרת המכון פרק מעבודתם. חשוב לי להודות להם על תרומתם, ולקוות שתקדם את הבנתנו ואת מחויבותנו להתמודדות אנושית עם המציאות המורכבת שאנו חיים בה, ללא קשר לעמדותינו הפוליטיות האישיות. הפרק הראשון הוא מאמר תיאורטי-מתודולוגי ביקורתי כללי של מחבר שורות אלה על חקר ישראל. הפרק עוסק בלימודי ישראל כפי שהם משתקפים במחקר האקדמי, ומעלה את השאלה אם וכיצד ניתן לחקור את נושא ישראל ללא מחויבויות אידיאולוגיות וערכיות אפריוריות, וללא מהותנות אידיאליסטית או ביקורתית. לטובת הבהירות ולצורך מיקום העיון במקרה הישראלי במסגרת אנליטית ותיאורטית רחבה יותר, הניתוח מחולק לשלושה חלקים עיקריים. הראשון בהם עוסק במסגרת האנליטית-תיאורטית של הקשר המורכב בין ידע לכוח, ובאפשרויות פירוקו על מנת לפתח מחקרים ביקורתיים הומניסטיים מבלי ליפול למלכודות הפוליטיקה של הזהויות או למחויבויות האידיאולוגיות של מבצעי המחקר. החלק השני מבחיר טענה זו, ובוחר את המקרה הישראלי כדי להציג כמה מההנחות המובלעות בלימודי ישראל, אשר מאפשרות התבוננות במורכבות מערכת היחסים בין ידע לכוח. טענה מרכזית בהקשר זה היא שלימודי ישראל, בכל תחומי הדעת האפשריים, מבוססים על הנחות יסוד מובלעות אחרות, המעניקות לישראל לגיטימציה כמדינה בעלת תכונות ייחודיות, המטשטשות באופן מתוחכם היבטים מרכזיים של המשטר במדינת ישראל, בעיקר זה המשתקף בנטייתו הקולוניאלית. בחלק השלישי מוצגת סקירה התחלתית של מעט מהביקורת על הזרם הליברלי-מודרניסטי באפיסטמולוגיה המערבית, אשר, כפי שנמחיש, מעניקה

לגיטימציה לתופעות קולוניאליות באמצעות הפיכתן למעין חלק אינטגרלי מתהליך המודרניזציה הרטרמיניסטי של העולם. בחינה ביקורתית של הנחות יסוד אלה תאפשר להניח תשתית מדעית לתפיסה מחקרית המאפשרת דה-קולוניזציה של ידע זה מבלי לטעון לביטול תרומתו או חשיבותו.

בפרק השני של הספר עושה סמדר בן-נתן שימוש במערכות השיפוט הצבאיות על מנת לאתגר את החלוקה הדיכוטומית ל'אזרחים' ו'אויבים'. בן-נתן מתייחסת לגבולות הטריטוריאליים של המדינה ולמעמד אזרחות פורמלי, ומצביעה על הבניית מעמדם של הפלסטינים אזרחי ישראל כקטגוריה היברידית של 'אזרחים-אויבים'. טענת הפרק היא שסוגים שונים של אזרחים ואויבים מוגדרים באמצעות ריבוי קטגוריות נזילות ומשתנות, והקטגוריה 'אזרחים-אויבים' היא אחת מהן. היא מבטאת את היחס האמביוולנטי של 'הפרדה מוכלת', שנעשה בו שימוש על מנת להמשיג את היחס בין ישראל לשטחים הכבושים, אך הוא נכון גם לגבי היחס בין ישראל לנתינים פלסטינים בתחומי ישראל, ולכן היא מוסיפה עוד ממד לדיאלקטיקה שבין הדרה להכללה.

בפרק השלישי, אמיר פאח'ורי בוחן, מתאר ומנתח כיצד מבנה הקבוצה שחבריה מזדהים כערבים נוצרים ממוצא פלסטיני זהות זו תוך התמקמות במרחב הסימבולי, ביחס ובהשוואה לרוב הערבי-מוסלמי בתוך המיעוט הערבי, לרוב היהודי הישראלי, ולזהות ולעניין הפלסטיניים. לשם כך הוא מציג את הקריטריונים שחברי קבוצה זו משתמשים בהם לצורך רגולציה מנטלית של דמיון או שוני בינם לבין שלוש הקבוצות. רגולציה זו מכוננת את הגבול הסימבולי בינם לבין אותם 'אחרים' או 'דומים' רלוונטיים, באופן המבנה ומשעתק את הזהות הערבית-נוצרית ממוצא פלסטיני. תיאור הבניית זהות זו נעשה באופן איכותני, על בסיס הצגת ממצאים מ-14 ראיונות עומק חצי-מובנים וניתוחם. הפרק הרביעי הוא של מריק שטרן, העושה שימוש במודל המרכז-פריפריה של אדוארד שילס כדי לנתח את ההתמרה במעמדה האזורי, הכלכלי והגיאוגרפוליטי של ירושלים המזרחית בעידן שלאחר קריסת הסכמי אוסלו. הוא מראה שמתחילת שנות 1990, וביתר שאת לאחר הקמת חומת ההפרדה בשנים 2004-2007, הביאה מדיניות הביטחון והשליטה של מדינת ישראל לפיחות במעמדה של ירושלים המזרחית – ממרכז המטרופולין הפלסטיני של הגדה המערבית לפריפריה פלסטינית במרחב הכלכלי-תרבותי של ישראל. שטרן מכנה תהליך זה בשם 'פריפריאליזציה אתנו-לאומית', וטוען כי זהו תהליך של דעיכה חברתית-כלכלית שהיא תוצר של מדיניות אתנו-לאומית של שליטה, חלוקה וסיפוח. מהפרק עולה שהשינוי הדרמטי במעמדה של ירושלים המזרחית – ממרכז של מרחב לאומי של האחד לפריפריה של האחר – מתרחש גם בהקשר של הניאו-ליברליזציה הגוברת של הכלכלה והתרבות הישראליות. בשל כך הוא יוצר שינוי מהותי בדפוסי הפעילות המרחביים והפוליטיים של הפלסטינים תושבי ירושלים. אלא שלטענת המחבר, מעמדה החדש של ירושלים המזרחית כ'פריפריה' בישראל הניאו-

ליברלית, מדגים את הדרכים שמדיניות אתנו-לאומית יכולה לייצר באמצעותן תוצרים סותרים. מלכוד פיזי-עירוני ויחסי תלות כלכליים מביאים גם לטשטוש דפוסי ההפרדה בין האוכלוסיות ולשילוב מוגבל של מעמד הביניים המשכיל במרחב הפעילות של ה'מרכז' הישראלי.

הפרק החמישי הוא של נ'עם חביב, יחד עם פרופ' באדי חסיסי ופרופ' דיוויד וייסבורד, ותכליתו היא לבחון אם תוכנית שיקום קבוצתי, שנבחנה ונמצאה יעילה בהפחתת הרצידיביזם, משפיעה באופן שווה על המשתתפים היהודים והערבים בהפחתת המועדות לפשיעה. הספרות הקרימינולוגית מצביעה על קשר בין משתני סיכון לרצידיביזם, בהם מוצא אתני. בדרך כלל, לקבוצות מיעוט אתני ישנו ייצוג יתר במערכות אכיפת החוק: שיעור גבוה של בני מיעוטים נוטל חלק בהתנהגויות מסתכנות, מספר המעצרים בקרב אוכלוסייה זו רב, ואחוז גבוה של אסירים בני מיעוטים אתניים מצוי בבתי הכלא. הכותבים מבקשים לבחון אם קיימת מובהקות סטטיסטית בהשפעת האינטראקציה בין אתניות האסיר והשתתפותו בתוכנית על רצידיביזם. הפרק מבוסס על חקר הערכה המתבסס על השוואת שיעורי הרצידיביזם בין קבוצה של אסירים שקיבלו טיפול מסוים לבין אסירים שלא קיבלו אותו. בפרק נטען כי בעוד שבמרבית המחקרים מושם דגש על הצלחתן או על כישלונן של תוכניות באופן כללי, כמו גם על סוגי התוכניות ועל מאפייניהן – עדיין קיים בספרות פער בנוגע להשפעה של מאפיינים שונים של הפרט (האסיר עצמו) על סיכויי הצלחתו או כישלונו בתוכנית מסוימת.

הפרק השישי הוא פרי עטו של בועז המאירי, העוסק בהצגת דרכים אלטרנטיביות לפתרון הסכסוך, ולכן הוא חותם את הספר. הפרק מציג גישה חדשה לשינוי עמדות, הנקראת חשיבה פרדוקסלית, ומבוססת על טכניקת הוויכוח הקלאסית, רדוקטיו אד אבסורדום (reductio ad absurdum). המאירי מציע שהצגת מסרים התואמים את השקפתו של הפרט, אך מנוסחים בצורה מוגברת, מוגזמת ואף אבסורדית, מעוררת רמות נמוכות יותר של חוסר הסכמה, התנגדות או הגנות פסיכולוגיות. זאת, בהשוואה לגישות שכנוע קונבנציונליות, שמטרתן לעורר חוסר עקביות בין תוכן המסר לבין העמדות והאמונות המוחזקות על ידי הפרט. מסר מסוג החשיבה הפרדוקסלית נועד, לטענת המחבר, להוביל אנשים לתפוס את האמונות החברתיות הנוכחיות שלהם או את המצב הנוכחי כמופרך וכלא מתקבל על הדעת, ולאחר מכן, לתהליך הפשרת עמדות המוביל להערכה מחדש של עמדות שהוחזקו בעבר. בסופו של התהליך, הפשרת עמדות יכולה להוביל לפתיחות להשקפות אלטרנטיביות ומתונות יותר, שאותן הפרט יכול לאמץ. בפרק מוצגים ארבעה משתנים מתווכים המהווים חלק מהתהליך: הפתעה, איום על הזהות, חוסר הסכמה עם המסר, והפשרת עמדות, שעשויה להוביל להתמתנות האמונות והעמדות. בפרק מוצגות עדויות אמפיריות שתומכות במסגרת תיאורטית זו, לצד מחקרים שנערכו בהקשר של סכסוכים עיקשים, ובעיקר מול עמדות התומכות בהמשך הסכסוך.

ספר זה יוצא לאור בצילה של "תוכנית המאה" של נשיא ארצות הברית דונלד טראמפ, אשר פורסמה בטקס חגיגי בבית הלבן ב-28 בינואר 2020 בהשתתפותו של ראש ממשלת ישראל, בנימין נתניהו. על אף שאין זה המקום לפרט את חלקי התכנית, אין ספק שניתן לומר בוודאות גבוהה שהיא מהווה תרגום מפורט של תפיסת העולם האידאולוגית והביטחונית של מפלגות השלטון הלאומניות-שמרניות בישראל ומשקפת את כוחו של הלובי המשיחיי-מתנחלי, לא רק בתהליכי קבלת ההחלטות בישראל, אלא גם בעיצוב מדיניות הממשל האמריקני במזרח התיכון. תוכנית זו מסבכת עוד יותר את המציאות הישראלית-פלסטינית. מצד אחד היא מצדיקה את מדיניות הקולנווציה הישראלית, ומנגד – מרוקנת ממשמעות את הזכויות הלאומיות הפלסטיניות ושמה קץ לאפשרות מימוש ריבונות פלסטינית במדינה עצמאית בעתיד. הענקת לגיטימציה מדינית לסיפוח שטחים גדולים מהגדה המערבית לישראל בניגוד לחוק הבינלאומי, הכשרת התנחלויות בלתי חוקיות והצבת התניות בלתי סבירות לפלסטינים הכוללות ויתור על זכות השיבה, הכרה במדינת ישראל כמדינה יהודית, ויתור על מדינה פלסטינית נורמלית בעלת רצף טריטוריאלי המבטיח לה ריבונות – כל אלה הופכים את התוכנית למתכון בטוח להמשך הסכסוך גם שנים רבות קדימה.

בסיום הקדמה זו ברצוני להודות לויקטוריה קוקבין, המנהלת האדמיניסטרטיבית של מכון וולטר ליבך, על שקדנותה בטיפול בכל תהליך הענקת המלגות לדוקטורנטים שתרומתם מופיעה כאן, ועל סיועה בהוצאת ספר זה לאור. כמו כן, אני רוצה להודות לוועדת המלגות של המכון – פרופ' יצחק שנל, פרופ' אדריאנה קמפ ופרופ' יחיאל קלר – על זמנם ותרומתם בתהליך המיון של מלגאי המכון. אני רוצה להפנות תודה מיוחדת לד"ר תרצה יובל על סיועה המקצועי בעריכה הלשונית של פרקי הספר, האחדת רשימותיהם הביבליוגרפיות, והכנתם לדפוס. לבסוף אני מבקש להודות למיכל סמו-קובץ וליעל כפיר על עיצוב עטיפת הספר, עימודו והכנתו לדפוס.

בברכה,

פרופ' אמל ג'מאל
ראש מכון וולטר ליבך
אוניברסיטת תל אביב

מבט ביקורתי על לימודי ישראל והנחותיהם האפיסטמולוגיות, האונטולוגיות והנורמטיביות

אמל ג'מאל

פרק זה עוסק בלימודי ישראל כפי שהם משתקפים במחקר האקדמי, ומעלה את השאלה אם וכיצד ניתן לחקור את נושא ישראל ללא מחויבויות אידיאולוגיות וערכיות אפריוריות וללא מהותנות אידיאליסטית או ביקורתית. לצורך הבהירות ומיקום העיון במקרה הישראלי במסגרת אנליטית ותיאורטית רחבה יותר, הניתוח שלהלן מחולק לשלושה חלקים עיקריים. החלק הראשון עוסק במסגרת האנליטית-תיאורטית של הקשר המורכב בין ידע לכוח ובאפשרויות פירוקו על מנת לפתח מחקרים ביקורתיים הומניסטיים מבלי ליפול למלכודות הפוליטיקה של הזהויות או למחויבויות האידיאולוגיות של מבצעי המחקר. לשם כך, הפרק פונה לדיונים ולמחלוקות בפילוסופיה של מדעי החברה והרוח בימינו. בהסתמך עליהם מועלית הטענה שמורכבות התופעה והמחלוקות הקיימות סביבה מחייבות לעסוק בישראל במסגרת אנליטית אשר מאפשרת לנו לא ליפול לטענות מוכרות המתייחסות לישראל באופן סלחני כמקרה היוצא מן הכלל, בהיות ישראל מדינה של עם נרדף שלקיומו נשקפת סכנה אמיתית עד ימינו, מחד גיסא, או להפוך את לימודיה לסוג של דין וחשבון אידיאולוגי שחותר לדה-לגיטימציה שלה, מאידך גיסא.

החלק השני מבהיר טענה זו, ועוסק במקרה הישראלי כדי להציג כמה מההנחות המובלעות בלימודי ישראל אשר מאפשרות התבוננות במורכבות מערכת היחסים בין ידע לכוח. טענה מרכזית בהקשר זה היא שלימודי ישראל, בכל תחומי הדעת האפשריים, מבוססים על הנחות יסוד אחדות מובלעות, המעניקות לה לגיטימציה כמדינה בעלת תכונות ייחודיות, המטשטשות באופן מתוחכם היבטים מרכזיים של המשטר במדינת ישראל, בעיקר זה המשתקף בנטיותיו הקולוניאליות. לצורך המחשת טענה זו, הפרק מפרק ומבקר את ההנחות ההגמוניות של מחקרים רבים העוסקים בלימודי ישראל, אשר מתייחסים למדינת ישראל כאל מדינה נורמלית, המבטאת את זכותו של העם היהודי בהגדרה עצמית, אשר לה תכונות דמוקרטיות וליברליות, שמנהלת מדיניות המבוססת על הכללים המקובלים בזירה הבין-לאומית, אך בה בעת מתייחסים אליה כאל מקרה

חריג שמן הראוי לגלות הכנה כלפי הנימוקים העומדים מאחורי תכונותיה והתנהגותה החריגה. הפרק ממחיש שהדיאלקטיקה בין הנורמליזציה של ישראל, ומנגד – ההתייחסות אליה כחריג, מהווה את הגישה האנליטית ההגמונית בתחום לימודי ישראל. תפיסה רווחת זו מחויבת אפיסטמולוגית ומוסרית, ומשמשת לא רק דרך להבנת התופעה, אלא גם כלי להצדקתה. בכך היא מטשטשת תכונות חשובות אשר מאפיינות את הממסד הפוליטי והתרבותי בישראל, דוגמת נטיות ההתנחלות וההתפשטות, האפליה האתנית ומערך הפריבילגיות הלאומיות שבה. במילים אחרות, ישנה דומיננטיות לשיח המדגיש את המאפיינים הדמוקרטיים והליברליים, תוך התעלמות מהאופנים שבהם פרוצדורות רובניות מקדמות מדיניות הנוגדת את הערכים האלה.

החלק השלישי מציג סקירה התחלתית של מעט מהביקורת על הזרם הליברלי-מודרניסטי באפיסטמולוגיה המערבית, אשר, כפי שנמחיש, מעניקה לגיטימציה לתופעות קולוניאליות באמצעות הפיכתן למעין חלק אינטגרלי מתהליך המודרניזציה הדטרמיניסטי של העולם. בחינה ביקורתית של הנחות יסוד אלה תאפשר להניח תשתית מדעית לתפיסה מחקרית המאפשרת דה-קולוניזציה של ידע זה מבלי לטעון לביטול תרומתו או חשיבותו (O'Hanlon, 1988). כמו כן, חלק זה ימחיש כי הפירוק האמפירי, התיאורטי והאנליטי של לימודי ישראל מחייב לנקוט משנה זהירות, והימנעות מלרתום את חקר התופעה המורכבת הזו למחויבות אידיאולוגית אפריורית באמצעות צמצום המחקר אודותיה למסגרת תיאורטית ואנליטית מונוליתית המחויבת לאפיסטמולוגיה נוקשה המקדימה את התופעה. להלן נציג כיצד מחויבות מסוג זה עלולה להוביל אותנו לסתירות לוגיות, תיאורטיות ואתיות. כדי להימנע מכך, הניתוח הבא ממחיש שאימוץ גישות מהותניות להבנת תופעות מורכבות הוא לא רק פשטני, אלא גם לא מועיל ואף מזיק. לשם כך, הפרק מציע אלטרנטיבה אנליטית המבוססת על גישות הומניסטיות כוללניות במדעי החברה, בדומה לדרך שהלכו בה תיאורטיקנים רבים, כל אחד בדרכו, בהם יורגן הברמאס (Habermas, 1968), סנדרה הארדינג (Harding, 2015), אדוארד סעיד (2004 Said), אודרי לורד (Lorde, 1984), פרטה צ'טרג'י (Chatterjee, 1986), בהיקו פאריך (Parekh, 2000), פייר בורדייה (Bourdieu, 2004), ז'אק דרידה (Derrida, 1997), ועוד רבים אחרים. חוקרים אלה, על אף השונות הרבה ביניהם, ביססו את הפילוסופיה שלהם באשר לידע על הנחות נורמטיביות, המקדמות אינטרסים כלל-אנושיים. לצורך כך, הם מיקמו את התופעות האנושיות שחקרו בהקשרים ובהתניות היסטוריים, המסבירים את הדמיון והשוני בין בני אדם, ובכך נמנעו ממחויבויות זהותיות אפריוריות, המקבעות קבוצות אנושיות בזהותן.

אתגר המסגור התיאורטי והאנליטי של חקר תופעות פוליטיות

ההוגה בן האי מרטיניק, פרנץ פאנון, טוען כי ניטרליות אפיסטמית משרתת את הכוח ואת בעלי הכוח (Fanon, 1963). על כן, כאשר באים לחקור באופן ניטרלי מקרים של סכסוך בלתי-מאוזן, פירוש הדבר הוא עמידה בצד החזק, שכן משום שהחיים מלאים סכסוכים, אין ביכולתו של הידע להיות ניטרלי. פאנון, שהיה עד לאחד המאבקים החשובים ביותר נגד האימפריאליזם הקולוניאליסטי באלג'יריה, והושפע ישירות מאכזריותו – באמצעות מחשבתו הדיאלקטית וגישתו ההיסטורית הסב את תשומת ליבנו לכך שהאפיסטמולוגיה הקולוניאלית חשובה לא פחות מהקולוניאליזם הממשי. אודרי לורד (Lorde, 1984) חזרה על טענה דומה באמירתה: "כלי האדון לעולם לא יפרקו את ביתו של האדון". מישל פוקו (Foucault, 1980: 93) מתייחס בכתביו ההיסטוריים, הסוציולוגיים והאינטלקטואליים, אל מערכת היחסים הבלתי-ניתנת להפרדה בין הידע לכוח. לטענתו,

"We are subjected to the production of truth through power, and we cannot exercise power except through the production of truth".

אמרותיהם של הוגים גדולים אלה לא נבחרו במקרה, שהרי הם סיפקו דוגמאות חיות למחשבה הנאורה ולתבונה אשר קוראות תיגר על מה שכינה פרידריך הגל – אחד ממייסדי תאוריית המודרנה וממעצבי ההיסטוריוסופיה בתרבות המערבית המודרנית – 'עורמת התבונה' (Hegel, 1977). לפי הגל, התבונה לא רק מסוגלת לחשוב על 'דברים', אלא באמצעותם גם לחשוב את עצמה, ובכך לנסח ולהציג את עצמה באמצעות 'הדברים' באופנים שונים המותאמים לנסיבות כמיהתה להרמוניה, לשלמות ולשליטה. פירוש הדבר, כפי שמשמע מביקורתם של פוקו ושל פאנון, ובהמשך לדבריו של הגל, הוא כי אפיון 'הדברים' אינו שואב את תוכנו מהדברים כמות שהם, אלא נובע מהתניות שמציבה מחשבה אפריורית, הרואה בעצמה באופן הכרחי את המחשבה האמיתית ביותר, שבאמצעותה אפשר לראות את מושאי ההתבוננות שלה.

כאשר מדובר בתופעות מורכבות יותר, תהליך ההתבוננות המחשבתית במושאי חשיבה אלה הופך מתוחכם ואף ערמומי יותר, כפי שציינו גדולי הפילוסופים של המדע המודרני, איש איש בדרכו, בראשם הוגים כגון סטיבן טולמין ותומאס קון (Toulmin, 1961; Kuhn, 1962). פרדוקס זה מעלה שאלות רבות על האופן שבו הכוח משפיע על הידע, ועל היכולת לבטל השפעה זו או לפחות לשלוט בה. כמו כן, התהיות הנוגעות ליחסי הכוח והידע מעלות שאלות באשר לאופי השפעה זו, למידת השפעתה, לנסיבותיה ולהשלכותיה. אחת הדאגות החשובות בהקשר זה קשורה לאפשרות הפיכתו של כל ידע לידע אידיאולוגי. מכאן שאין ידע מדויק ועדיף על ידע אחר, והם נבדלים זה מזה ביכולתם לכפות את עצמם על מספר גדול יותר של אנשים ולשלוט בתודעתם ובמודעותם.

אין זה קל להשיב באופן מוחלט על שאלות המנסות להתמודד עם יחסי כוח וידע, ומשום כך אין בכוונתי לדון בסוגיות אלו. הסיבה היא, משום שכל טענה מוחלטת מציבה דילמת ידע עמוקה שעשויה להביא לקריסת מערכת הידע המדעית באופן טוטלי. חשוב הרי לציין, שאם הידע קשור בכוח באופן מוחלט, משמעות הדבר היא שאין ידע ניטרלי, לא אמת אפשרית, ואף לא ודאות מוחלטת. מכאן הדבר מוביל לפקפוק במעמדו של הידע המדעי, ולהפיכתו ללא יותר מאשר עמדה הדומה באופייה לאמונה דתית או למחשבה אידיאולוגית.

אלא שפוקו, וכך גם פאנון ולורד – על אף שהם מפנים את תשומת הלב אל הקשר בין הידע לבין הכוח – אינם מבטלים את הצורך בהתחקות אחר המציאות, בתנאי שניקח בחשבון שהרצון לדעת והמערכת התודעתית והטרמינולוגית ההגמונית הם שחקנים חיוניים בעיצוב האופן שבו אנו בוחרים לראות את המציאות שאנו חפצים בהכרתה ובלמידתה. משמעות הדבר היא כי ללא פירוק הקשר בין הידע לכוח ושליטה בו, אנו מתקשים לרמיין את המציאות אחרת מכפי שהיא משתקפת בעיני הכוח ההגמוני. הנחה זו הופכת את הגישה האנליטית הדה־קונסטרוקטיבית לתנאי הכרחי להתמודדות עם הקשר בין המחשבה לעולם התופעות. מחקריהם השונים של כל אחד מההוגים המוזכרים, גם אם הם רדיקליים, הצביעו זה מכבר על מסקנות חשובות אודות התפתחויות היסטוריות וחברתיות ספציפיות, וחשוב מכך, על תוכנות וחזונות תיאורטיים ופילוסופיים חשובים, תוך כדי שימת דגש על 'עורמת הכוח' וביטוייו המרובים. הם המחישו את הצורך במנגנוני ניתוח ופירוק מחשבתיים מורכבים על מנת לגלות את המציאות הנסתרת מאחורי מעטפות אפיסטמולוגיות אשר משקפות לא רק את האירועים עצמם, אלא את התפיסות אשר מציגות את אותם אירועים בדרך העולה בקנה אחד עם החזון האפיסטמולוגי ההגמוני וההשלכות הערכיות הטמונות בו.

מסקנותיהם התיאורטיות של פאנון, פוקו ולורד מחייבות תשומת לב רבה בכואנו לעסוק במושג ההתבוננות האנליטית הביקורתית של פרק זה. שאלה חשובה מרכזית בהקשר זה היא, אם לא ניתן לעקוף את השלכותיהן האפיסטמולוגיות של מסגרות הניתוח התיאורטיות והאנליטיות של הניתוח המדעי, ואם עדיף ואף הכרחי, להגדיר מסגרת תיאורטית ספציפית אפריורית למחקר על מנת לנתח מציאות מסוימת בצורה מפקחת. שמא עדיף מצב של ריבוי מסגרות תיאורטיות ואנליטיות בנוגע לתופעה הנחקרת, אשר הדיון בהן יתמקד במידת התאמתן לאותה תופעה. במילים אחרות, ובאופן ממוקד יותר, האם על חקר ישראל כתחום מחקר להיות כפוף למסגרת תיאורטית־אנליטית אחת, דוגמת תיאוריית הקולוניאליזם ההתיישבותי, או שאולי ישנו צורך בריבוי מסגרות, או בכלל בהימנעות מהתחייבות למסגרת אנליטית אחת, גם אם החוקרים מודעים להשלכותיה התיאורטיות, האפיסטמיות והאידיאולוגיות? האם הכפפת תופעה היסטורית או פוליטית לתבנית תיאורטית קבועה על מנת לחקור אותה אינה מסתירה צדדים מהתופעה שאין

אנו יכולים לראותם באמצעות מסגרת אנליטית-תיאורטית זו, דבר שהופך את המחקר לסוג של אידיאולוגיה אשר עושה דה-לגיטימציה לידע הנובע מניתוח זה, גם אם תבנית זו משקפת היבט חשוב בתופעה הנחקרת? במילים אחרות, האין משמעות אי-הגדרת מסגרת אנליטית קבועה מראש לחקר מציאות מסוימת מרמזת על לגיטימציה עקיפה למסגרת האפיסטמולוגית השלטת בחקר התופעה, מה שמשמעו דה-לגיטימציה עצמית לא רק על ידי התנגדות ליחסי הכוח, אלא גם על ידי הגבלת תופעות אנושיות מורכבות במסגרת אפיסטמולוגית ותיאורטית-אנליטית אחת מחויבת מראש? האם אין זו הגישה השולטת בלימודי ישראל, שאנו עומדים לבקר אותה ולשלוט את הלגיטימציה שלה, ועל כן, האין זה נכון לא ליפול למלכודות של קבלה מראש של אלטרנטיבה מוגבלת כנקודת מוצא לפירוק לימודי ישראל והצגת מחויבותן האידיאולוגית האפריורית?

לפני שנעמיק בשאלות אלה, אציין כי טענותיהם של מישל פוקו, פרנץ פאנון ואודרי לורד העסיקו פילוסופים רבים לפנייהם, אשר התמודדו עם דילמת הכרת רציונל ותכונות גיבוש הידע והשלכותיו, בראשם הפילוסוף הגרמני עמנואל קאנט (Kant, 2007), אשר באמצעות ניסיונו להקים פרויקט הומניסטי מודרני נקי מסתירות הוביל לא רק לסכסוך אינטלקטואלי עמוק שקיים עד היום, אלא גם אפשר למתנגדיו לטעון כי תפיסת הידע שלו מתנשאת, מעצם התייחסותה ל'אדם' כאל 'ישות אוניברסלית', תוך התעלמות מההבדלים וההקשרים התרבותיים, הגיאוגרפיים והחברתיים של בני האדם השונים (Taylor, 1989). לכן, ועל אף כוונותיו הטובות של הפילוסוף, רעיונותיו מהווים מודל ל'עורמת התבונה', אשר באה לידי ביטוי בהנחת הניטרליות של תפיסת הידע הקנטיאנית מבחינה אפיסטמית וערכית. למרות שתפיסה זו הומולוגית עם פרספקטיבה הומניסטית אוניברסלית, היא בכל זאת מציגה פרויקט אינטלקטואלי טרנסצנדנטלי, כאילו היה ניטרלי ברמה התרבותית והציביליזטורית (Parekh, 2000; 1995), על אף היותו מערבי במקורותיו ובהשערותיו. כמו כן, תפיסה זו מציגה מודל רציונלי מוגבל של הסובייקט האנושי, במיוחד בהתמודדות עם 'האחר', מעצם הענקת הלגיטימציה לעליונות העצמי על האחר, ומכאן גם בשליטה עליו (Harding, 2015).

לשון אחר, מבקרי הפרויקט הקאנטיאני טוענים שהוא, בעקיפין, מבסס את רעיון ההיררכיה בין תרבויות, ובכך הופך את מחשבת הנאורות למנגנון להשתלטות על קבוצות אנושיות מרקעים אינטלקטואליים ותרבותיים שונים. זאת, בטענה שהן מפגרות באמות מידה אוניברסליות – כלומר אמות המידה שלו – דבר אשר תורגם ובא לידי ביטוי בורם הרומנטי-לאומני (Berlin, 2001), מחד גיסא, ובמחשבה הקולוניאלית, מאידך גיסא (Ypi & Flikschuh, 2014).

נושא דיון זה שואב את השערותיו מהטעונונים הקיימים בתיאוריות המבקרות את ההטיה הקולוניאלית באפיסטמולוגיה המערבית, במיוחד את ההנחות המובלעות בנוגע לעליונות האינטלקטואלית, ובאופן שהן מנוסחות בתנועות לאומניות, בדומה להגות

הפילוסוף הגרמני יוהאן גוטליב פייכטה, בהגותו הליברלית של ג'ון לוק, או בגישה התועלתנית בהגותו של הפילוסוף האנגלי ג'ון סטיוארט מיל (Parekh, 1995). הטיה מתנשאת זו, המסתתרת מאחורי מחשבת הנאורות, אינה בגדר דבר חדש – העניין השתקף במחקרי הפילוסוף היהודי דיאא א־דין סרדאר (Sardar, 1988). מלבד זאת, היא חלק מהמאבק התרבותי בעידן הנאורות, ולה שורשים עתיקים בעידן ההלניסטי, אז טענו היוונים כי מי שאינו דובר את השפה היוונית ואינו בקיא ברכיבי הפילוסופיה היוונית – הוא ברברי (Davies, Nandy & Sardar, 1993). להטיה זו ביטויים גם בימינו, והיא משתקפת, למשל, בתיאורית 'התנגשות התרבויות' (Huntington, 1996). היא באה לידי ביטוי גם בפילוסופיה הערבית, בסכסוך בין האסכולות המחשבתיות השונות, בראשן אלמועתזילה, לאסכולות ההלכתיות, אשר זיהו את המחשבה הדתית עם המחשבה ההומנית (Hourani, 1985).

על מנת להימנע מבלבול בין גישות פילוסופיות שונות וכדי לשמור על יעילות הדיון, אצמצם אותו לשתי דילמות מרכזיות:

1. האם הפרדת הכוח מהידע בחקר תופעות חברתיות (במיוחד במחקרים ביקורתיים) היא בגדר האפשר? במילים אחרות, האם עלינו לקחת בחשבון שהידע תלוי ביחסי הכוח הקודמים לו וכי אי־אפשר לנתקו מהזיקות הקודמות לו, ולכן לא סביר שיתקיים באופן נקי וניטרלי, בלי דעות קדומות או יחסי כוח אפריוריים? שאלה נוספת בהקשר זה קשורה בהנחה הגורסת כי ישנן ישויות שונות ומגוונות, כמו קיומה של ההוויה האנושית או קיומם של היחסים החברתיים טרום הידע אודותיהם, ועל כן הן משפיעות בהכרח על יצירתו ועל תכניו. ברור כי אם התשובה לשאלות אלו חיובית, אין טעם בקיומו של דיון על אופי הידע ביחס לעולם התופעות. כלומר, במקרה של לימודי ישראל, משמעותה של תשובה חיובית היא שעל מנת לשנות את לימודי ישראל כפי שהם מתקיימים היום, תחילה על יחסי הכוח להשתנות. בהיעדר ידע שאינו מנותק מרצונו של בעל הכוח, האמת נקבעת על ידי בעל הכוח והיא מוגדרת ככל העולה על רוחו.

2. אם התשובה לשאלה זו שלילית, היינו, ניתן להתגבר על הקשר המורכב בין כוח לבין ידע – האם משמעות הדבר היא שהסיכוי היחיד לכך מסתכם באפשרות לבניית ידע אוניברסלי מקיף והצגת אמיתות המנותקות מהתנאים האנושיים, מהזמן והמרחב, כפי שטען עמנואל קאנט? או שישנן אלטרנטיבות אחרות לידע אנושי שאינו שבו בדטרמיניזם מטפיזי או מוגבל לרעיונות טרנסצנדנטליים? במילים אחרות, האם ההתגברות על הקשר בין ידע לבין כוח מציעה אפשרות לחקור את הגורמים ואת ההשפעות הקודמות לידע כחלק מכינון ידע אנושי בלתי־מוטה שאינו כפוף בהכרח ליחסי כוח? הִשְׁנָה אפשרות לכונן ידע מבוסס על האינטרסים המשותפים של כל בני האדם, אשר יבשר צבירת ידע הרחוק מגורמים, השפעות ואינטרסים צרים, אשר מגבילים את הרצון לדעת בתודעה תועלתנית או זהותית צרה?

קיימות תשובות רבות במגוון רמות ודרכים, אך לא די במסגרת מאמר בודד כדי להרחיב אודותיהן. אף על פי כן, אפשר לסכם את המגמות הבסיסיות של תשובות אלו באמצעות שלושה מחנות מרכזיים:

1. המחנה השמרני, שלדבריו טענה טוטלית ביחס לקשר בין הידע לבין הכוח היא חלק מניסיון אינטלקטואלי ואידיאולוגי לערער הידע המדעי, ושמקורה בהוגים או בחוקרים שמסרבים להיות כפופים לכללי המדע המודרני. נציגו של מחנה זה סבורים כי ישנן מערכות ידע שונות ומגוונות אשר יכולות להיחשב כאלטרנטיבה למדע – כגון דת או אידיאולוגיה – אך מערכות אלו אינן יכולות להיחשב כמשותות לידע המדעי ברמתן, כיוון שאינן מבוססות על תיאוריות ועל מידע קונקרטיים שאפשר להפריכם, בשונה מן הידע המדעי. אלה טוענים כי המדע המודרני התפתח בהתאם לכללים ברורים שיש לשמור עליהם על מנת להשאיר את ההבדל בין ידע מדעי מוכח שניתן לאמתו על ידי השימוש בשיטות מדויקות, לבין טענות שעשויות להיות הגיוניות, אך אינן כפופות למחויבויות המדעיות השגרתיות – כך למשל, ההבדל בין אסטרונומיה לאסטרוולוגיה. הדבר מחייב את המוסדות המדעיים לאמץ שיטות ומתודולוגיות מדעיות אשר ניתנות לביקורת ולניסוח מחדש, על מנת לאפשר בחינת עובדות הידע מבלי להתבלבל בין הידע המדעי, מחד גיסא, לבין הידע האידיאולוגי, האמוני או הדתי, מאידך גיסא. על בסיס עמדה זו, שבה דגלו הפילוסוף האוסטרי קרל פופר ופילוסופים אחרים מקרב המדענים והסוציולוגים כאחד, על הידע המדעי לציית לשיטות מחקר מדויקות ואמינות כדי להפריך תיאוריות מדעיות קיימות. מדד ההפרכה הוא שמבטיח את הגדרת התיאוריות כמדעיות, גם אם אלה תיאוריות ערכיות, דוגמת תאוריית הדמוקרטיה הדיונית השנויה במחלוקת של הפילוסוף הגרמני יורגן הברמאס (Mutz, 2008; Habermas, 1981). לפי תפיסה זו, המדע האמפירי הוא היחיד שעומד בתנאי הידע המדעי, ובכך הוא מגן על המודרנה, אשר עלולה להתפורר אם לא יישמר ההבדל הברור בין מדע לבין תפיסות ידע אחרות, ואם לא תילקח בחשבון חשיבות התבונה המעשית כמקור סמכות יסודי לשיפוט המציאות ולהשגת קונצנזוס על מרכיביה ועל התפתחותה. על כן, המדע מתבסס על תיאוריות הנחשבות עובדות כל עוד הן אינן מופרכות על ידי מנגנונים מדעיים הדומים לאלו שהובילו להתפתחותן. בהקשר זה, אפשר וחשוב ליצור הפרדה בין תיאוריות אמפיריות קפדניות אשר קובעות את קיומה של אמת אובייקטיבית במציאות שאפשר להסיקה באמצעות מנגנונים מדעיים מדויקים, לבין העמדה הריאליסטית, שלפיה – על אף אפשרות קיומה של אמת במציאות – כל מה שאנו יכולים לתפוס הוא האופן שבו המציאות מתגלה בפנינו, מבלי שנוכל להפריד בין המציאות הממשית לבין המציאות כפי שאנו תופסים ומפרשים אותה. המחנה השמרני מתמקד במתן הסברים לקשרים הסיבתיים בעולם התופעות על מנת לחקור אותן ולזהות את הגורם להתפתחותן. לשם כך, הידע המדעי מוגבל לשיטות מחקר מוגדרות, וכל ידע שאינו מופק באמצעות שיטות

אלו, על פי הבנה זו אינו עומד בדרישות הידע המדעי הבסיסי. עוד מתמקד המחנה השמרני בתהליכים, ומפנה תשומת לב לסיבות העומדות ביסודם, מבלי להיות כפוף לחוקים אינדוקטיביים או דדוקטיביים קשיחים.

2. המחנה הפוסט-מודרניסטי הקשור במשבר המטאפיזיקה – אשר הסיט את המבט מקדימות הקיום במציאות האנושית ותעדף את המחשבה החפה משיקול קיומה (Heidegger, 2006) – טוען כי אין ידע ניטרלי, כיוון שלא רק שאין זה אפשרי להפריד בין ידע לכוח, אלא גם לא בין הידע לבין הרציונל העומד מאחוריו, משום שלכל ידע יש כוונת שמגדירות לאן הוא חותר (Husserl, 1973). על כן, כל יומרה לניטרליות אינה אלא עמדה אפיסטמולוגית חמקמקה המסתתרת תחת מעטה חוסר משוא הפנים כחלק מרצון הכוח (Nietzsche, 2017). דע עקא, ישנם סוגים רבים של ידע שיש לאזן ביניהם, כיוון שאין דרך ניטרלית או מנגנון חף מקשרי כוח להכריע ביניהם (Lyotard, 1984). זו הסיבה שכל הנרטיבים הגדולים שמתיימרים לתאר את הידע האנושי קרסו, משום שהידע והתודעה הולכים בעקבות הקיום האנושי ואין ביכולתם להתעלות מעליו. בהתבסס על הנאמר לעיל, עלינו לנקוט גישות אקזיסטנציאליות, דוגמת זו של ז'אן-פול סארטר (Sartre, 1957), גישות פרשניות כגון זו של גאורג גדאמיר (Gadamer, 1975), או תיאוריות דה-קונסטרוקטיביות, כמו למשל, זו של ז'אק דרידה (Derrida, 1997). כל הגישות האלו טוענות שהן נמנעות מלהציג מודל מטפיזי הטומן בחובו שיפוט אפריורי של המציאות. מבקרי עמדה זו טוענים שהיא מציבה את הידע במשבר גדול, כיוון שאי-היכולת לקבל החלטה על סמך ערכים או מנגנונים ניטרליים, מייצרת רליטיביזם מוסרי וקוגניטיבי בלתי-נמנע. דבר זה מאפשר לכוח לממש את עצמו, ומוביל לכך שהידע החזק מבטל את כל סוגי הידע האחרים (Harding, 2015; Lukes, 2008). נקודת מוצא זו הביאה מספר מבקרים לטעון כי זוהי תפיסה שמרנית מיסודה, משום שהיא מבטלת את היכולת לשפוט ידע או מציאות באמצעות מנגנונים ציבוריים המאפשרים לנו להפריד בין מה שנכון לבין מה שאינו נכון, ובין מה שהוא לגיטימי לבין מה שאינו לגיטימי (Habermas & Ben-Habib, 1981). על כן, התפוררות מוחלטת של אמות מידה מדעיות בסיסיות משמעותה סלילת הדרך בפני החזק יותר לקבוע מהי האמת (Hoy, 2005).

3. המחנה השלישי מסובך ומורכב יותר, פרגמטי במהותו, ומתבסס על רעיונותיהם של פילוסופים פרגמטיים פוסט-מטפיזיים, כגון ג'ון דיואי וארתור בנטלי (Dewey & Bentley, 1949), וג'ורג' הרברט מיד (Mead, 2002), מחד גיסא, ופילוסופים המדגישים את חשיבות הידע האמפירי בהתבסס על מוסכמות פרדיגמטיות, כגון הפילוסוף האמריקני תומס קון (Kuhn, 1962), מאידך גיסא. האמונה הרווחת בקרב הנמנים עם מחנה זה היא שהמחשבה האנושית מצויה בהתפתחות מתמשכת ובתנועה מתמדת, מתנהלת במקביל לחברה ולעולם המוחשי, ומנתחת את התופעות שסביבה על דרך האלגוריה והפרשנות המתמשכת. כך הופך המוחשי לנעדר מהות, אך נטען במשמעויות שמקובל ורווח עד

מאוד לתפוס אותן כאילו היו המציאות עצמה. מתוך כך, הידע הוא מכלול הרמוני המושג באמצעות קריטריונים ושיקולים שהיחס אליהם נקבע על בסיס שותפות והשתתפות, על בסיס מהימנות, אחריות מדעית והגינות, ובמנותק משיקולים צרים כלשהם. מחנה זה מכיר בכך שישנם גורמים קודמים לידע שביכולתם למלא תפקיד בקביעת סוג הידע הרצוי ולמנוע את התפתחותו של ידע אובייקטיבי גרידא. עם זאת, מחנה זה טוען כי למרות חשיבותו של האינטרס הפרטי וטובת הכלל, ועל אף אפשרות קיומה של הפרשנות התרבותית, בכל זאת ישנה אפשרות להגיע להסכמות בנוגע למקרים ולנתונים מוכחים באופן אמפירי, ומנגד – לפתיחות לאקולטורציה ולדיאלוג במקרים שמתגלעת לגביהם מחלוקת. הדבר מאפשר היווצרותן של תיאוריות מנקודות מבט שונות, בעלות היגיון בריא וללא משוא פנים. תפיסה זו סוללת את הדרך לפלורליזם פרגמטי, אך זה אינו מגיע לרמת הרלטיביזם התרבותי שמאפיין את המחנה הפוסט-מודרניסטי. משמעות הדבר היא שמחנה זה מבסס את רעיונותיו על שילוב של תבונה הומניסטית קלסית וגישה רציונלית מעשית מודרנית, שהרי הוא מכיר בחשיבות הפרשנות של הקהילה המדעית במטרה להשגת קונצנזוס או עמדה משותפת. תבונות ערכית זו חלה במקום העצמה של התבונות האינסטרומנטלית אשר השתלטה על המחשבה האנושית בעידן המודרני, ושמה לה למטרה לשלוט בטבע, ועל כן אינה ראויה למתוח ביקורת על פרויקט זה. הטענה נגד הרציונליות האינסטרומנטלית היא שאם רתימת הידע נועדה לשליטה בטבע, מה הערובה לכך שתהליך זה לא יתפתח לכדי הפיכת המדע לכלי לשליטה במציאות האנושית, דבר אשר יהפוך אותו מתחום המבטיח את התבונות, החופש, השחרור, החיים והאושר, לתחום המונע אותם. משמעותה של הגישה הפרגמטית היא שישנה אפשרות לשמור על מידה של תבונות אשר ביכולתה לספק מרחב ביקורתי כלפי האידיאולוגיה, גם מבלי לטעון כי העמדה הביקורתית חפה מערכים או מאינטרסים. פילוסופים הבאים מתחומים פילוסופיים שונים ומגוונים, כגון פוקו (Foucault, 1980) והברמאס (Habermas, 1972), מסכימים בהקשר זה, כי כל מי שחותר לניתוח המציאות החברתית והפוליטית, מסוגל לשמור על מרחק מסוים מנושא מחקרו, אחרת לא היינו יכולים לומר שמדעי החברה והרוח קיימים. חסידי העמדות הקוטביות לעמדות מחנה זה מפרידים בין הגורמים הנובעים מאינטרסים ומשיקולים אנושיים כלליים – אשר מובילים לרצון הידע שמספק תשובות לצרכים הומניטריים מקיפים וכלליים וחוצים את הזוויות השונות המרכיבות את החברות האנושיות השונות ואת צורת ואופן הקשרים הקיימים ביניהן – לבין ידע שכפוף לאינטרסים וזהויות צרים אשר רותמים את הידע להשגת מטרתיהם ורצונותיהם של בעלי הידע, גם אם אלה מצליחים להשיג את רצונותיהם באמצעות מושגים כלליים ואפילו ניטרליים (Kuhn, 1962). מחנה זה מכיר בכך שלרצון לדעת יש קשר מורכב עם מספר גורמים שיש לקחתם בחשבון בתהליך המחקר המדעי, בראשם ההנחות האפיסטמולוגיות, האונטולוגיות והערכיות שיש להן

השפעה ברורה על הרצון לדעת. ההכרה בגורמים אלה, אין בה כדי לנטוש את הצורך בשמירה על המוטיבציה של השחרור כחלק מתהליך ייצור הידע. המודעות להנחות יסוד אלו ולהשלכותיהן על נושא המחקר, וכן הפיכתן לחלק מהתהליך המדעי, משקפות את הרצון לשמור על מרחק סביר מנושא המחקר. זאת, על אף היעדר היומרה לניטרליות או לידע אובייקטיבי נקי מהאינטרסים של החוקר, או לחוסר השפעה על זיקתו התרבותית או האינטלקטואלית, ובמיוחד לקשר בין הרצון לדעת לבין המוטיבציה המוסרית שלו. קצרה היריעה מלהעמיק בכל אחת מאסכולות אלו, אך קשה שלא להסכים עם דבריו של הפילוסוף הגרמני יורגן הברמאס, שטען כי על דורש הידע להיות מודע לרצונו לדעת, על מנת לוודא שאותו ידע ניתן להכללה, ואינו נובע משיקולים צרים שתוכניהם חסרי חשיבות (Habermas, 1972). אין עוררין על כך שרצון הידע ממקם את הישות היודעת אפריורית למציאות הנחקרת, והנחה זו היא אמירה ברורה באשר למחויבות האפיסטמולוגית הלא-רצונית של הידע. הרצון כולל הנחות, לעיתים לא מודעות, המגדירות את הפרספקטיבה שבאמצעותה הוא תופס את המציאות ומנתח את מרכיביה. המודעות להנחות אלה חיונית אם ברצוננו להימנע מליפול בפח הטאוטולוגיה (Tautology), כלומר הסתירה המחזורית, מחד גיסא, או היחסות האינטלקטואלית, מאידך גיסא. כך הופכת המודעות העצמית התיאורטית לעיקרון חשוב בפיתוח ידע החותר לאוניברסליות, הנובעת מעצם הרצון לצאת מנקודות הנחה ומאינטרסים המשותפים לקבוצות אנושיות מגוונות כדי לחקור כללים דומים של התנהגות אנושית, מבלי לנטוש את חשיבות הקונקרטיות והייחודיות של מגוון רחב של ההתנהגויות אנושיות. לשם כך עלינו להכיר בחשיבותן של ההנחות האפיסטמולוגיות המודעות והלא-מודעות ביצירת הידע. כך במקרה של לימודי ישראל או כשבוחנים את הנחות היסוד שבבסיסן, אשר טומנות בחובן יסודות נורמטיביים רבים. מכאן עולה החשיבות בבחינת השלכותיהן, על מנת להפוך הנחות ויסודות אלה, דוגמת הליברליות או הדמוקרטיה של החברה בישראל, חלק אינטגרלי מיצירת הידע אודות עולם התופעות ולימודן. אם נרצה לגלות, לבחון, לדייק ולפרק הנחות אפיסטמולוגיות הקשורות לידע מסוים, עלינו לזכור כי אין אנו יכולים לעשות זאת באמצעות התחייבות אפיסטמולוגית אפריורית צרה וקבועה, שמביאה לנורמליזציה של אותן ההנחות שבאנו לבקר אותן ולהשתחרר מהן (Connolly, 1973). משמעות הדבר היא שאין להגביל חקר מקרה ספציפי, כמו זה של ישראל, באמצעות פרספקטיבה אפיסטמולוגית צרה, או נטייה אתית זהותית מוגבלת, כגון פרספקטיבת הקולוניאליזם ההתיישבותי. פרספקטיבה זו, חרף היותה אטרקטיבית, מאירה היבטים מסוימים של המציאות הנחקרת בעוד שהיא מטשטשת היבטים אחרים – מבלי שנוכל להתגבר על מגבלה זו בחקר המציאות – ובה בעת מספקת ידע מוטה, לא באשר לאינטרסים האנושיים האוניברסאליים, אלא ביחס לזהות המהווה את נקודת הראייה של ידע זה. על כן, קצרה ידו של ידע זה מלספק בסיס שיאפשר

השגת הסכמות והבנות שביכולתן לסייע להתגבר על הבדלים ומחלוקות ביחס לתופעה הנחקרת (Habermas, 1972).

משמעות הדבר היא, שאיננו יכולים להשתחרר באופן מלא ממחויבויות אפיסטמולוגיות כלשהן בכואנו לחקור את המציאות הישראלית ואת תחומי המחקר הנוגעים בה. אין ספק שקיומו של היבט אפיסטמולוגי אפריורי הכרחי, אך כאשר אנו מתעלמים ממורכבויותו ומהשלכותיו, או מאששים את אי-הימצאותן כמקור ידע שבאמצעותו ניתן לחקור את המציאות, במקרים כאלה אנו הופכים את החיפוש אחר הידע לפרויקט אידיאולוגי שאין ביכולתנו לשכנע בתקפותו אף את אלה המזדהים איתנו, על כן, אנו נותרים בלתי-משכנעים. עמדה זו עצמה מעוררת שאלות רבות על מידת נכונותה ואמיתותה של התחייבויות אפיסטמית אפריורית אבסולוטית במסגרת אנליטית שלה ביטויים ערכיים מובהקים, כגון הקולוניאליזם ההתיישבותי, כאשר אנו מבקשים לנתח מציאות פוליטית מורכבת כמו זו שאנו עוסקים בה בהקשר הישראלי. בכואנו לעסוק במקרה הישראלי, במקרים שבהם התחייבויות אלה לגיטימיות בבסיסן – כיצד נוכל לקעקע את התבניות האנליטיות השגורות שבמוסדות האקדמיים הישראליים, ואשר משמשות חוקרים לגיטימציה האידיאולוגית של ישראל, דוגמת הדמוקרטיה הקהילתנית (Communitarian) (Arian, 1998; Hazoni, 2001), הדמוקרטיה האתנית (Smootha, 2000) או הלאומית הליברלית (Tamir, 1993)?

יחסי הכוח-ידע במקרה הישראלי

אתיחס תחילה לפירוקם של מספר מודלים המתייחסים להנחות רבות השלובות זו בזו בצורה מתוחכמת, ואנסה לבחון את השלכותיהם האפיסטמיות, הפוליטיות והאסטרטגיות, נוסף על חשיבותם ביצירת יחסי הכוח של ישראל עם סביבתה הפלסטינית, האזורית והבין-לאומית.

הראשונה בהן היא אפיסטמולוגית, הקשורה לאזור הדמדומים שבין היות מדינת ישראל עובדה קיימת לבין היותה רעיון בעל השלכות חברתיות, כלכליות, פוליטיות, מוסדיות ותרבותיות שונות. אין ספק בקיומה של מציאות ישראלית מגוונת ורבת-פנים בהיבטיה החברתיים, הכלכליים, הצבאיים והפוליטיים, אך מן הראוי לחשוב על מסגרת הידע שהיבטים אלה נחקרים דרכה. לאור כל זה, דעתי היא שההשערות האפיסטמולוגיות והאונטולוגיות הקשורות לישראל ממקמות אותה בהקשר התפתחות המודרניזם אשר הוביל להיווצרות הרעיון של ישראל, ואשר מציב אותה במחנה התופעות ההיסטוריות שזכו לתשומת לב סוציולוגית והיסטורית, דוגמת תנועות השחרור הלאומי המזכות לאומים בהגדרה עצמית במולדתם. ראייה זו, המנרמלת את הריבונות הישראלית במולדתו של עם אחר, לא רק מעלימה את נסיבות הקמת ישראל ואת השלכותיהן, אלא טומנת בחובה

תפיסת עליונות תרבותית מול מה שישראל מחשיבה כברבריות ערבית ואסלאמית במזרח התיכון, מעצם ההתנגדות לאופן קיומה. תפיסה זו באה לידי ביטוי לא רק במחקר התנועה הציונית בתחומי הספרות, התיאטרון והאומנות, ואף המוזיקה, אשר מציב את הציונות בהקשר של תנועת ההשכלה המערבית, ורותם אותה לקרון ההיסטוריה המודרני תוך שימוש בקדמה הטכנולוגית כהוכחה מוחלטת לעליונותה התרבותית והאנושית. רעיון מודרניסטי זה טשטש כמה היבטים מתופעת ישראל, בראש ובראשונה אותם היבטים שמוכיחים את קיומה של ישראל כתופעה קולוניאלית המכפיפה את כל תחומי החיים בישראל לממסד הצבאי השולט על ייצור התודעה והידע הציבוריים בחברה הישראלית, לרבות תודעת העליונות המתורבתת לעומת האסלאם הערבי המזרחי המוצג כפרימיטיבי, בלתי-מוסרי ובלתי-אמין. ברור כי השקפה אפיסטמולוגית זו והנחותיה האונטולוגיות הן הדומיננטיות ביחס לישראל. דומיננטיות זו משתקפת בכך שהפרספקטיבה שהוצגה לעיל, מנעה את הופעותיהן של פרספקטיבות אלטרנטיביות, עד כדי כך שגם מחקרים ביקורתיים, ואפילו ציוניים, דוגמת אלה של ברוך קימרלינג או של אורי רם, נחשבים למעין אידיאולוגיה, ולא חלק מהלקסיקון האינטלקטואלי 'הנכון' (Kimmerling, 2001; Ram, 2018). ביסוס תפיסה זו נשען על השערות אונטולוגיות שראוי להתייחס אליהן, בראש ובראשונה קיומו של עם יהודי הקודם להווייתו הישראלית, שהוא בעל זכות הגדרה עצמית טבעית במולדת ההיסטורית הנקראת ארץ ישראל. כמו כן, מדובר בעם שהוא חלק מתנועות השחרור המערביות המשתקפות בזכות הטרנסצנדנטלית להגדרה עצמית, בהתבסס על מיתוסים עצמיים העוברים תהליכי שכלול ופיתוח מודרניים, תוך שלילת כל לגיטימציה מוסרית או פוליטית שונה ממנה או אפילו דומה לה. כיוון שכל הרכיבים הללו מונחים כקיימים אונטולוגית, אפשר להמיר את הרעיון של אומה ככל האומות למקור ללגיטימציה וכגישה לחקר המציאות הזו. תפיסה זו, שיצרה יש מאין, הופכת את רעיון ישראל למעין אמונה מטפיזית הנמצאת באופק הקיום היהודי באופן טרנס-היסטורי, ומבטאת בכך אידיאולוגיה משיחית. בהתאם לכך, המחקר העוסק בקיומו של עם אחר על אותה חלקת אדמת מולדת, שמתקיים שם לאורך מאות השנים, הופך להיות מחקר המוכפף לגישה פסיכולוגית המנסה להבין את ביטוי הפרימיטיביות הפלסטינית וגורמי שנאתה למערב על בסיס ההנחה שישראל היא חלק מאותו מערב, כמו גם לחפש אחר מקורות הטרור, או הגורמים להיווצרות תרבות האלימות כאילו שישראל אינה התופעה המבנית שמייצרת אותו למען הצדקת עצם קיומה. פרספקטיבה זו הופכת את קיומם של הפלסטינים למכשול שיש להסירו, לא משום שהם תופעה לגיטימית ובעליה המקוריים של הארץ, אלא משום שהמוסר המערבי משלב בין סובלנות לבין עליונות צבאית, ועל ה'אחר' הפלסטיני לבחור בין המיקוח על קיומו לבין תשלום מחיר השימוש באלימות נגדו, ולשאת באחריות להיותו הסיבה לכך ש'העם הנאור' משתמש באלימות נגדו מלכתחילה. התנגדותם של הפלסטינים לקבל את רעיון ישראל, כפי

שהדבר משתקף בדרישה להכיר בישראל כמדינה יהודית, ולא רק בעובדת קיומה, הפכה אותם לגורם שלילי במשוואה, כיוון שמן הטבעי הוא לתרגם את תפיסתה של ישראל מהמרחב הרעיוני למישור מעשי.

בבואנו לבחון את ידיעת ישראל, נגלה כי השערה אפיסטמולוגית – כלומר הרעיון והשלכותיו האונטולוגיות והערכיות – היא אשר שולטת בידע אודות ישראל, ומכאן יכול להתקיים ידע ישראלי אודות ישראל שאינו כפוף להשערות העומדות בבסיס האידיאולוגיה הציונית, אשר טוענות לעליונות אתית ומעשית מהותית. תפיסה זו מניחה שעצם קיומן של העמדות המאתגרות את רעיון העליונות האתית והמעשית, לא רק בשוליים אלא גם במרכז, מהווה סימן חד־משמעי לאמיתותה של ישראל הליברלית, הסובלנית והמוסרית. יתרה מכך, אפילו מחקרים ביקורתיים על ישראל מפרידים בין הרעיון של ישראל – הלגיטימית בעיני רוב – לבין ישראל התופעה, המתורגמת למדינה ולהתנהגויותיה (Stemhell, 1998; Ben-Eliezer, 2012). במחקר ביקורתי זה, הביקורת היא על התנהגותה של ישראל ולא על הרעיון ההגמוני המקבע את אופייה של ישראל כיהודית, אפילו בקרב החוקרים הביקורתיים ביותר כלפי התופעה, דבר שמשמעו שרעיון המדינה היהודית מצליח לנצל את אופן הקמתה של מדינת ישראל ואת ההתנגדות כלפיו על מנת להדגיש את היותה של ישראל תנועת שחרור לאומית לגיטימית, בעוד המאבק הפלסטיני ממוסגר באמצעות פרדיגמות הידע המוגבלות לעיסוק במקורות הסכנה והאיום. מכאן הלגיטימציה העיוורת למונחים הנהוגים בישראל, דוגמת מלחמת 'השחרור' או 'העצמאות', מבלי לחשוב על מהות השחרור, מדוע התבצע ובאילו אמצעים. האם משמעותה של דוגמה זו היא שבלתי־אפשרי לחקור את ישראל באופן מדויק ומדעי, ועל כן אין חשיבות לערך ולחשיבות של המתודות המדעיות? תשובתי, כפי שציניתי לעיל, שלילית. כל שעלינו לעשות הוא לפרק את המערכת האפיסטמולוגית יחד עם ההשערות האונטולוגיות על מנת לזהות את מערכת הערכים השולטת בחקר ישראל, ולהציע אלטרנטיבות, לא מתוך אינטרסים צרים או זהות ספציפית, אלא על פי אינטרסים כלל-אנושיים משותפים, שמציעים בסיס יציב למדע מדויק יותר, חופשי מהשלכותיהן של ההשערות שעסקנו בהן לעיל. משמעות הדבר היא שחרור ישראל מעצמה, ושחרור הידע אודות המציאות בישראל ממונחים אפיסטמולוגיים ששלטו בידע והפכו אותו למגננון אידיאולוגי שפועל לעיצוב התודעה הישראלית, כמו במקרה של האידיאולוגיה המיליטריסטית הדומיננטית שמסתכלת על המציאות מתוך איום וסכנה, ובכך נותנת לגיטימציה להגמוניה של השיח הביטחוני בכל היבטי החיים במדינה הישראלית.

ההנחה האפיסטמית השנייה מתייחסת למוסכמות האונטולוגיות הנוגעות לישראל, והבאות לידי ביטוי בשיח הדומיננטי בלימודי ישראל, המסתיר את היותה של ישראל בלתי-מוגדרת גיאוגרפית ודמוגרפית. לפיכך, הדגש על מדינת ישראל, כמדינה נורמאלית, מסתיר את היעדרות מאפייני המדינה העיקריים ממנה, דבר בעל השלכות על נושאים

אחדים שמן הראוי להזכירם, ולו בקצרה. ההשלכה הראשונה קשורה לנושא הריבונות. השאלה החשובה בהקשר זה נוגעת לגבולות הריבונות הישראלית ברמה הגיאוגרפית, ומכאן, כיצד יש להתייחס לישראל – האם בגבולות החלוקה, גבולות הסכמי שביתת הנשק מ-1949 או בגבולות שנוצרו אחרי 1967? על אף שישנם מחקרים בנושא ישראל אשר מעלים את הנושא הזה באופן מפורש, ובמיוחד המחקרים הדנים בסכסוך הפלסטיני-ישראלי, מרבית המחקרים על ישראל מניחים אותה כקיימת ואינם דנים בנושא זה ישירות. כך למשל, מחקרים בנושא תחבורה, תשתיות לאומיות, בריאות, כלכלה, תרבות, אומנות וחברה. מחקרים אלה יוצאים מנקודת הנחה שישראל היא מדינה נורמאלית, דבר שגורם להם להתעלם מהמצב הקיים ולהתייחס למדינה הישראלית כאילו הייתה דומה למדינות נורמאליות. סוגיית הריבונות נוגעת גם לגבול הדמוגרפי של הריבונות הישראלית. כדי להבהיר נקודה זו בהקשר הנוכחי, חשוב להזכיר שלוש קבוצות אוכלוסייה: הראשונה בהן היא מיליוני הפלסטינים החיים מאז 1967 תחת שלטון ישראלי, בלי זכויות אזרחיות, וחייהם מתנהלים תחת ממשל צבאי בן יותר מחמישים שנה. קבוצה זו, שדורשת עצמאות, ברוב המחקרים אינה נכללת תחת המושג מדינת ישראל, אף שמרבית ההחלטות הנוגעות לחיי חבריה נקבעות על ידי החברה בישראל, ובעיקר על ידי האזרחים היהודים של המדינה. הקבוצה החשובה השנייה היא מאות אלפי המתנחלים החיים מחוץ לגבולות הרשמיים שהוכרו על ידי האו"ם בשנת 1949. אלה שותפים מלאים בהפעלת 'הריבונות' הישראלית על חלקים מבני העם הפלסטיני החי תחת כיבוש, ומכאן נחשבים חלק מהריבון הישראלי, אף שאינם חיים בגבולות הריבונות המוכרים. זאת, בעוד שכניהם הפלסטינים כפופים לצורכיהם על בסיס יחסי אדנות שאינה מתיישבת עם הנורמאליות של תופעת ההגדרה העצמית שעליה נשען כל רעיון ישראל. הקבוצה השלישית החשובה בהקשר זה היא כלל בני העם היהודי, אשר נחשבים אזרחים ישראלים בכוח, ומתערבים בצורה ישירה ועקיפה בקביעת המדיניות של ישראל, במיוחד בסוגיות עיקריות. התערבות זו מרוקנת את הריבונות האזרחית מכל משמעות אמיתית, היות שקבלת ההחלטות בנושאים גורליים מסתמכת על בסיס אתני ולא אזרחי. ברור כי להתעלמות מחוסר ההתאמה בין ישראל הריבונית לישראל בחקר ישראל השלכות ברורות על הבנת התופעה הנלמדת. מכאן שהנחת הנורמאליות של ישראל אינה לוקחת בחשבון שלהיעדר גבולות גיאוגרפיים וחברתיים ברורים של המדינה יש השלכות על התופעה עצמה, וכי ההפרדה בין התופעה למאפייניה, והמרחק בין הרמה התיאורטית והחוקית לבין המציאות המעשית היא רק חלק מכפיית הכוח האפיסטמי את עצמו לטובת תפיסה אידיאולוגית של המדינה הישראלית שאינה קיימת כפי שלימודיה מניחים את קיומה.

ההשערה האפיסטמולוגית השלישית מתייחסת להיסטוריה של המדינה ולהקשר הכרונולוגי שלה. היחסים בין מדינת ישראל, שהוקמה בשנת 1948, לבין הקיום היהודי

בפלסטין לפני אלפי שנים, כפי שנטען, הם מעין אקסיומה שמגדירה את יסודות חקר המדינה העברית, כפי שאלה משתקפים בחקר סמליה ומדיניותה החינוכית ובעיצובם את מודעות אזרחיה ומודעות העולם כלפיה. מבט פשוט על הידע ההיסטורי, הארכיאולוגי והביולוגי הקשור לגנטיקה ולגיאופוליטיקה מלמד באופן חד-משמעי כי תחומי הידע הללו לא רק מניחים את הקשר בין מדינת ישראל הנוכחית לבין מדינת היהודים בעידן דוד ושלמה, אלא גם מספקים משאבים עצומים לביסוס טענה זו. אותו ידע, חרף קיומם של ספקות רבים בעניין, מבסס את ההנחה כי המדינה הישראלית הנוכחית היא הבית השלישי של העם היהודי, שחזר לארצו לאחר שגורש ממנה בכוח (זנד, 2012). בהקשר זה, די להסתכל על מחקרים ביקורתיים דוגמת ספריו של הארכיאולוג ישראל פינקלשטיין (פינקלשטיין, 1986; Finkelstein, 2013), שלמרות ביקורתו כלפי המחקרים הקלסיים בתחום זה, הוא עדיין שומר על קווי ידע בסיסיים הקושרים בין הממלכות היהודיות הקדומות לבין ההיסטוריה של העם היהודי ובנייה מחודשת של הבית השלישי בעידן המודרני בארץ המובטחת. החזרה להיסטוריה הקדומה וביסוס רצף בין העבר הרחוק לעידן הנוכחי הם אלימות אפיסטמולוגית ברורה, שהרי מחיקת הנתק ההיסטורי כחלק מתנועות אוכלוסייה טבעיות שהיו ועודן חלק אינטגרלי מהמציאות האנושית הכללית, בעידן הקדום במיוחד, נוסף להמצאת הקשר ההיסטורי והדמוגרפי – הם אך מתן לגיטימציה למציאות שנכפתה בכוח באופן רטרוספקטיבי. אלימות אפיסטמית זו באה לידי ביטוי גם במתקפה על כל מחקר שמערער על הלגיטימיות של לימודי ישראל בתחומים הללו, ובראשם כל מה שנוגע במודעות ההיסטורית ובקשר לדת. במסגרת זו הפך התנ"ך להיות מעין ספר היסטורי אמין, שמהווה בסיס למחקרי הגנום שקושרים את היהודים בני ימינו ליהודים הקדמונים, כפי שעולה ממחקר מקיף שהוביל דורון בהר מבית החולים רמב"ם בחיפה (Behar, 2010). כמו כן, מחקרי גנטיקה רבים ממומנים בידי המדינה בשפע, והם מתיישבים עם תחומי מחקר אחרים, כגון היסטוריה וארכיאולוגיה, לביסוס נרטיב־העל הציוני ביחס לקשר ההיסטורי של העם היהודי עם מולדתו המובטחת.

ההשערה האפיסטמולוגית הרביעית מתייחסת למערכת הפוליטית בישראל ולמערכת הערכית ששולטת בה. חלק הארי של הספרות האקדמית העוסקת במערכת הפוליטית בישראל מניחה שהיא מדינה דמוקרטית, על סמך מספר הליכים מוסדיים כגון הבחירות, הפרדת הרשויות, זכויות הפרט, וחילופי השלטון בצורה בלתי־אלימה. אולם הנחות אלה מתעלמות מהשלטון הצבאי שהוטל על הפלסטינים עד שנת 1966, מחוקי שעת חירום שעודם בתוקף, מחוק הנוכחים־נפקדים וממדיניות הפקעת הקרקעות של ערבים, המופעלת בהיקף נרחב עד היום. אם נמצא דיון בסוגיות הללו במחקרים, הרי שהוא בבחינת היוצא מן הכלל המעיד על הכלל, ולרוב הן ממוסגרות בפסיכולוגיית האיום הקיומי המצדיקה את המדיניות הקיימת כחלק מזכותה הבלתי מעורערת להגנה עצמית או כחלק ממדיניות שמטרתה מניעת הישנותם של איומים וסיכונים, שלעם היהודי לא

הייתה יכולת להגן על עצמו מפניהם. כך עולה למשל מכתביהם של אחדים מהחוקרים החשובים, דוגמת דן הורוביץ ומשה ליסק, בספריהם: מיישוב למדינה ומצוקות באוטופיה (Horowitz & Lissak, 1978, 1989); או ספרו של אשר אריאן, הרפובליקה הישראלית השנייה (Arian, 1998); ספרו של פיטר מדינג: *The Founding of Israeli Democracy* (Medding, 1990) ואחרים, שנחשבים ממייסדי רעיון הדמוקרטיה הישראלית וממקדמיו. הנחת היסוד הדמוקרטית מתייחסת למשטר הישראלי באופן דומה למשטרים המערביים הדמוקרטיים בארצות הברית, בבריטניה ובצרפת. כמו כן, כשקוראים מחקרים השוואתיים בעולם, מגלים כי לרוב, אלה מתייחסים למשטר הישראלי כאל משטר דמוקרטי, גם אם הוא אינו אכן כזה במציאות הנוכחית בישראל, דבר שמחקרים אלה מצדיקים באמצעות הנסיבות החריגות של דמוקרטיה צעירה זו. זאת ועוד, אם נבחן את מדדי הדמוקרטיה בעולם, נגלה שישראל נכללת בהם – כך לפי צ'טהאם האוס (Chatham House), פרידום האוס (Freedom House), ארגון "עיתונאים ללא גבולות" (Reporters without Borders) ועוד. הדבר נכון גם לגבי מחקרים על בחירות דמוקרטיות בעולם הדמוקרטי, וגם ביחס למחקרים על התקשורת הישראלית, הנתפסת כתקשורת חופשית, תוך כדי התעלמות מגבולות חופש הביטוי, מקיומה של הצנזורה הצבאית, וכן בהתעלמות מוחלטת מקולות הפלסטינים החיים תחת המשטר הצבאי הישראלי.

על אף שישנם מחקרים ביקורתיים על הדמוקרטיה של ישראל, דוגמת מודל הדמוקרטיה האתנית מאת סמי סמוחה (Smoocha, 2002), מודל זה שומר על ההתייחסות לישראל כאל דמוקרטיה. אומנם הוא מכיר בדמוקרטיה בישראל כדמוקרטיה מדרגה נמוכה, אך הוא מנמק את סטייתה של ישראל מהמודל הדמוקרטי האידיאלי בצרכים ובשיקולים לא־רצוניים שנכפו עליה בעקבות הסכסוך עם הפלסטינים. לפי טענה זו, הפלסטינים, שהם קורבנות המשטר האתני הישראלי, הופכים לסיבה לחסכים בדמוקרטיה של ישראל ובמגמות האנטי־ליברליות בחברה הישראלית.

מודל 'ביקורתי' זה מעניק למערכת הפוליטית הישראלית את הלגיטימיות על ידי מתן הסבר להתנהגויות הלא־דמוקרטיות, לניתוקן ממהות המשטר ולהפיכתן לשוליות ביחס למשטר שנתר דמוקרטי ביסודו, תוך התעלמות מהעובדה שהמערכת מבוססת על אפליה ממוסדת בין סוגי האזרחים מחד גיסא, ומתעלמת מהעובדה שהמשטר הוא בעל נטיות קולוניאליות והתיישבותיות, מאידך גיסא. עוד הוא מתעלם מכך שמיליוני פלסטינים חיים תחת עוולות הכיבוש ודיכוי הצבא הישראלי בגדה המערבית, ברצועת עזה ובירושלים, וכן מן העובדה שהמתנחלים היהודים שחיים על אדמות פלסטיניות מאז 1967 מכריעים את הרפכת הקואליציה השולטת במדינה, וזוכים בחלק נכבד ממשאביה לצורך תמיכה במדיניות קולוניאלית והתיישבותית שהיא זרה לכל משטר דמוקרטי. על מנת לפרק את ההנחות הערכיות של התיאוריה הפוליטית הרווחת בישראל, יש להציג ולהדגיש כיצד פועל הממסד הפוליטי הישראלי, ולהתנער מהדעות הקדומות

כלפיו, אשר סבות סביב הממדים הפרוצדורליים שלו ולא עוסקות במהות החלטותיו ומטרותיו. כמו כן, תיאוריה זו נשענת על תפיסה מוגבלת של הדמוקרטיה המזהה בינה לבין שלטון הרוב, ובכך משמרת את ההגמוניה ואת הפריבילגיה של החברה היהודית, תוך כדי התעלמות מכך שמדובר למעשה בדיקטטורת הרוב האתני, שג'ון סטיוארט מיל הזהיר מפניה בספרו "על החירות" (Mill, 1974), ולאחר מכן חנה ארנדט בספרה "על המהפכה" (Arendt, 2006).

ההשערה האפיסטמולוגית החמישית והאחרונה בהקשר זה מתייחסת למונח 'הכיבוש' ולשימוש החכם בו בבניית התודעה הישראלית, ובבניית היסוד לסדר תפיסתי בין מציאות יומיומית לבין התפיסה האידיאולוגית של מציאות זו. אחד המונחים הערמומיים בידע ובאינטלקט, והיעילים לנרמול הרעיון של ישראל והפסקת ההתייחסות אליה כאל תוצר של תנועה קולוניאליסטית התיישבותית, הוא מונח 'הכיבוש', שנכנס לשימוש מאז שנת 1967. מונח זה, שהגו מוסדות הידע הישראליים, הפנה את תשומת הלב לכך שאם קיים דבר מה חריג בישראל, הרי שזהו כיבוש השטחים בשנת 1967. תפיסה זו, והמונחים הכפופים אליה, מדגישים ומאשרים את הנרטיב הישראלי בקשר למה שאירע בשנת 1948 באופן אוטומטי, ומציגה אותו כשחרור ולא ככיבוש. במילים אחרות, המונח 'כיבוש' אינו תיאור של מציאות, אלא תיאוריה אפיסטמית, המוחקת, מעלימה ומעוררת תודעה התואמת את רצונו של הכוח המזין אותה וניזון ממנה, ואשר מנרמלת את ישראל בתוך הקו הירוק, משל הייתה הפרדה ברורה בין ישראל, המדינה הטבעית, לבין הכיבוש האנומלי המוצג כמצב זמני שייגמר ברגע שיושג הסכם בין ישראל לפלסטינים, האשמים בהיעדרו. המונח 'כיבוש' משקף את ההשערה הרווחת בישראל, הגורסת כי חלוקת פלסטין בוצעה ברמה העקרונית, ונתנה לבצעה ברמה המעשית, דבר שמייצר הסכמה וקונפורמיות לוגית, המדגישה את הלגיטימציה של ישראל ואת ההבדל בינה, כישות טבעית לגיטימית, לבין מדיניות החירום שיש להיפטר ממנה על מנת להחזירה למצבה הטבעי.

רעיון זה מכיל בתוכו את השרשת התפיסה שלפיה הפלסטינים הם אינם עם אחד, כפי שמעיד המונח 'ערביי ישראל', או הפיכת הדרוזים לעם נפרד, בניסיון לשסע את העם הפלסטיני ולהפוך את ההבדלים הערתיים בתוכו להצדקה 'מדעית' לשלילת זכותו להגדרה עצמית. לעומת זאת, מחקרי ישראל מציבים את הפלסטינים בתוך תבנית אחת תוך התייחסות לסכנה הטמונה בקיומם ובדרישתם לשחרור ולעצמאות (Jamal, 2019). במילים אחרות, רעיון הכיבוש הוא מעין תבנית תיאורטית המאשרת את ההנחות הפוליטיות המאפשרות למדינת ישראל לנצל את הסטטוס קוו כדי לבסס את שליטתה על חלקים גדלים והולכים מאדמות פלסטיניות ולהפריד בין העם לבין הארץ, תוך איחוד האדמות תחת שליטתה והפרדת העם על מנת למשול בו. כאן עלינו להזכיר מחדש את דבריו של מישל פוקו שצוטטו לעיל, כדי לראות כיצד הכוח מנכיח את הידע בצורה מתוחכמת, וכי ידע נותן לגיטימציה לכוח באופן רך. לא רק אנשי אקדמיה ישראלים מן

השורה הראשונה נופלים בפח שמציב הידע הקולוניאלי, אלא גם חוקרים ביקורתיים, בהם גם חוקרים פלסטיניים.

לסיכום, ניתן לומר כי ניתוק הזיקה הקולוניאלית מהידע פירושו פירוק ההנחות האפיסטמולוגיות, האונטולוגיות והערכיות של הידע שאנו מנסים ללמוד, וניסיון לבחון כיצד הנחות אלה מובילות להופעתה של מערכת אידיאולוגית אשר סוגרת את הפער בין הידע למושא, ובכך מעניקה לו לגיטימציה. כך שכל מחקר ביקורתי כלפי ישראל – משמעותו פתיחה מחודשת של הפער בין הידע של נושא מסוים – במקרה זה, ישראל – לבין מושא אותו ידע, על מנת לנתק את האחרון מהשלכותיהן של ההנחות הטמונות במחקרו, ולנסות להכירו באופן שלא יכפיף אותו להנחות אלה מראש. לשון אחר, חקר ישראל אינו מסתכם בעריכת מחקר אמפירי והתנהגותי לכלל מרכיבי ישראל, אלא גם בלימוד ההנחות הטמונות באופן שבו חוקרים ולומדים על ישראל, כיוון שהכוח האפיסטמי השולט במקרה זה מפנה את תשומת הלב להיבטים מסוימים בה, ומטשטש אחרים, ובכך מגביל את הידע והופך אותו למנגנון המשרת את כוחו הדומיננטי. הפירוק והביקורת כלפי ההשערות המרומזות בלימודי ישראל – במיוחד בתקופה האחרונה, עם הקמת יחידות לחקר ישראל באוניברסיטאות רבות בעולם המערבי, ובמיוחד בארצות הברית, במימון גורמים המזוהים עם האידיאולוגיה הציונית הדומיננטית בישראל – הופכים להיות בעלי אחריות מחקרית חשובה בהגבלת המשך תהליך האידיאולוגיזציה של לימודי ישראל. אידיאולוגיזציה נבונה זו מתמקדת בהפרדה בין ישראל להתנהגותיה, דבר שנותן לגיטימציה לישראל על ידי הצגת מחקרים ביקורתיים על מדיניותה כאינדיקציה ישירה לניטרליות המחקר מצד אחד, וההבחנה בין התופעה, כלומר ישראל, לצורך להתייחס אליה כאל תופעה טבעית כמו כל מדינות העולם המערבי, במיוחד הדמוקרטיות בהן – דבר שמעלים את הכיבוש, ההתיישבות והאפליה על רקע לאומי – מנגד. הנורמליזציה המנטאלית, התודעתית והאפיסטמית של ישראל הופכת להיות התוצאה העיקרית של לימודי ישראל, גם אם אלה התבצעו באופן ביקורתי, כיוון שהם מפרידים בין אופייה של ישראל לבין קיומה, כאילו ישראל יכולה להיות שונה מכפי שהיא כיום. מחקרים ביקורתיים חותרים לשנות את ישראל כדי שתתאים למה שהיא צריכה להיות, ובכך הופכים את מאפייניה הקיימים כיום לזמניים. באופן זה הם מעניקים לה לגיטימציה עד אשר תשתנה.

מגמה שולטת זו בלימודי ישראל הופכת למנגנון חכם שמאפשר לטעון כי מה שישראל עושה כיום דומה למה שעשו מדינות דמוקרטיות אחרות, כגון בריטניה או צרפת, בכל מה שקשור להיסטוריה הקולוניאלית שלהן, או למה שהן עושות כיום בכל מה שנוגע לכיטחונן הלאומי ולזכותן להגן על עצמן מפני טרור ומפני מהגרים זרים. יחס זה יוצר הקבלה מלאכותית בין התנגדות הפלסטינים לכיבוש מולדתם ומאבקם בהתרחבות ההתנחלויות לבין פעולות טרור שמתרחשות בלב ערים מערביות, דוגמת לונדון ופריז, על

ידי גורמים אסלאמיים קיצוניים. תחום מחקר זה, העוסק בחברה או בפוליטיקה בישראל, מתעלם מהצורך לספק ראיות לניתוק הקשר בין אפליה והתרחבות ההתנחלויות – לא רק בשטחים הפלסטיניים שנכבשו מאז 1967, אלא גם בתוך הקו הירוק, היכן שהחוק הישראלי משריש את האפליה ואת התרחבות ההתיישבות היהודית באדמות שהופקעו מאזרחים פלסטינים כדי להגביל את התרחבות עריהם וכפריהם – לבין זהותה של ישראל כמדינה יהודית. כאשר מחקרים מסוימים אכן מדגישים את הקשר הזה, הטענות לאפליה לא נדחות, אלא מקבלות לגיטימציה על ידי אותם מחקרים השוואתיים המספקים דוגמאות ממדינות אחרות, המבוססות על מדיניות מפלה והתרחבותית (Yakobson & Rubinstein, 2009). ברור כי טענות כאלה הן פרוזאיות, תיאורטיות ומוסרית, כיוון שקיומן של עבירות אינו נותן לגיטימציה לעבריינים על בסיס הזכות לשוויון בעצם ההפרה של החוק, כמו שהעובדה שאנשים מסוימים גונבים אינה נותנת לגיטימציה למעשה הגניבה, או מעניקה לאנשים אחרים את הזכות לגנוב על בסיס עקרון השוויון. אימוץ שיח זכויות האדם על ידי המתנחלים היהודים בשטחי הגדה המערבית הוא דוגמה למניפולציה השיחנית שנועדה להצדיק את מעשיהם, תוך כדי התעלמות מההקשר החוקי וההיסטורי. כמו כן, שיח זה, החותר להשוות את עצמו למעשיהם של המהגרים היהודים בפלסטין המנדטורית, ממחיש את הערמומיות במחשבה העומדת בבסיס מחקרים על צדקת ההתנחלויות וההתיישבות היהודית על חשבון התושבים הפלסטינים (טאוב, 2006). חשוב לציין כי הדגם הערכי של ישראל יהודית הוא זה שקובע את ההנחות ואת הטרמינולוגיה, ומכאן גם את התוצאות הקשורות בחקר תופעת ישראל. דע עקא, ההתעלמות מההקשר ההיסטורי של היווצרות המציאות הישראלית, בעיקר ההשלכות על מעמדם האנושי של מאות אלפי פלסטינים עד היום, צריכה להיות מרכזית בהקשר זה. זאת משום שישראל היא תוצאה של תהליך התיישבותי במקום שחי בו עם אחר, שדרש, ועודו דורש את מימוש אותה הזכות להגדרה עצמית. כמו כן, ישנה התעלמות מכך שישראל היא הגורם העיקרי, כאז כך גם היום, שעומד בפני מימוש זכות זו של הפלסטינים. מכאן שההתייחסות לישראל כאל משטר דמוקרטי המבוסס על החלטות רוב (majoritarian decisions), ולמדיניות שלה כאל ביטוי של עיקרון זה, מטשטשת אמת היסטורית חשובה, ומציבה סימן שאלה גדול לגבי זכות הרוב לקבל החלטות הנוגעות לחלק גדול באוכלוסייה – אזרחים ולא-אזרחים – שהם קורבן ישיר למדיניות זו שנקטת ללא השתתפותם האמיתית בתהליכי קבלת ההחלטות, דבר ששולל מהחלטות אלה את הלגיטימציה הפרוצדוראלית, הערכית והמוסרית בעיני האחרונים.

יתר על כך, גם טענות מוסריות כמו אלה שמעלה הפילוסוף חיים גנס (Gans, 2015), אשר גם אם הן מציגות את חוסר הצדק של מדינת ישראל ואת המעשים הלא-לגיטימיים שהיא נוקטת, נותנות בסופו של דבר לגיטימציה למדינה היהודית, ומדברות על ציונות צודקת המבוססת על זכותם של יהודים לחוף מבטחים, שהוא המקום היחיד שהעם היהודי

יכול למצוא בו מחסה. לטענת גנס, גורם זה, של הבטחת מחסה בטוח, ממלא תפקיד חשוב בזהותה ובמודעותה התרבותית והדתית, ובהצדקת זכותה להגן על עצמה. לפי זאת, הצורך בביטחון הוביל לפעולות הגנה שגרמו לתוצאות חמורות שיש להכיר בהן ולפצות עליהן, לפי גנס, אך מבלי לפגוע בעצם הזכות היסודית להגנה עצמית (Gans, 2008). גם אם נסכים עם גנס על זכותם של היהודים לביטחון, טענותיו בנוגע לציונות צודקת מבוססות, ללא ספק, על השקפה טרנסצנדנטלית המניחה ציונות שמעולם לא הייתה קיימת, אך בעיניו יכולה ועדיין יכולה להתקיים. אלא שמהתבוננות במתרחש בישראל בעשורים האחרונים, אפשרות זו אינה נראית סבירה גם באופק הרחוק ביותר. נוסף לכך, אי-אפשר להבין את טענותיו של גנס – גם אם הן מייצגות את מיטב התיאוריה הישראלית עד כה – אלא כתהליך אינטלקטואלי עמוק של לגיטימציה רטרוספקטיבית לתופעה שמקיימת הסבר בכל הנוגע לשאלה פשוטה: מדוע לא הצליחה הציונות להיות הומנית, אם קיים בה פוטנציאל להיות כזו, כפי שמניח גנס. אם התשובה לשאלתנו מתייחסת להצדקה עצמית הקשורה למאפייני התנועה הציונית, משמע הדבר שאין היא יכולה להיות שונה מכפי שהיא כיום, ועל כן, מוצדק לראות בה תנועה קולוניאלית התפשטותית באופייה, כפי שעושה חלק מהמחקר אודותיה, דבר ששולל ממנה את הלגיטימציה. אם התשובה קשורה לתגובה הפלסטינים, משמעות הדבר היא הפיכת הקורבן לתליין על מנת להצדיק התנהגויות שאת מחירן משלם כלל העם הפלסטיני, ועל כן היא מבוססת על כשלים לוגיים ועל מערכת ערכים בלתי-עקבית. גם אם הטענה דיאלקטית, כלומר שהתגובה הפלסטינית לכוונות התנועה הציונית הן אלה שהביאו להידרדרות היחסים בין הצדדים, זהו טיעון שעושה הקבלה בין הצדדים במישור הסובייקטיביות ההיסטורית, ומושך את ההקבלה הזו לרמה המוסרית. דבר זה משבש את ניתוח היחסים בין הצדדים, ומעניק לתנועה הציונית לגיטימציה בלתי-מוצדקת מעשית ומוסרית, כיוון שהוא מתעלם מיחסי הכוח מחד גיסא, ומהקשר הישיר בין כוח לגיטימציה מוסרית, מאידך גיסא. דוגמה אחרונה זו ממחישה את מורכבות הקשר בין מחקר מדעי ואידיאולוגיה פוליטית, ומציגה את האופן שבו הנחות יסוד אפיסטמולוגיות, אונטולוגיות ונורמטיביות יכולות לייצר מידע המשקף נכוחה מציאות אמפירית, אך גם מצדיק את אותה מציאות, בשם עקרונות הנחשבים לכלל-אנושיים, תוך כדי התעלמות מהכשלים הלוגיים הנובעים מעצם הנחות היסוד של תהליך יצירת אותו ידע. להמחשת טענה זו נפנה בפרק הבא.

הקשרים תיאורטיים למקרה המבחן

בביקורתו כלפי הידע המערבי – ובעיקר ביחס לאסכולה הקנטיאנית ולאסכולה ההגליאנית, שהוכח כי להן מחויבויות זהותיות ופוליטיות מובלעות – הפנה הפילוסוף הגרמני פרידריך ניטשה את תשומת ליבנו למאפיין חשוב של המחשבה הליברלית-לאומית

הנוגע להתחייבות האפריורית של מחשבה זו לסובייקט המודע לעצמו, אשר מקדים את המציאות שלו ומצליח להתגבר על מיקומו בה, כאשר הוא פונה לבחון אותה. את ההנחה הזו הגו הפילוסופים קאנט והגל, הראשון דרך הנחות טרנסצנדנטליות המניחות את קיומו של ידע אחיד החוצה הברלים נסיבתיים ותרבותיים, וכן את קיומה של ישות אוטונומית המסוגלת להכיר את נסיבות קיומה, והשני דרך הנחת פרויקט היסטורי שמממש בו העצמי את עצמו באמצעות התפתחות דיאלקטית לעבר האידיאל העליון. תפיסות אלה הצדיקו פרויקטים אינטלקטואליים מודרניסטיים שהוגי התנועה הציונית ראו את עצמם במסגרתם, כולל את הצורך בהיבטים אלימים התרחבותיים-אימפריאליסטיים המשתקפים בשלושה מישורים:

המישור הראשון בא לידי ביטוי ברצון לדעת (Foucault, 1980), המתורגם אוטומטית להשתלטות על מושא הידע וביסוס השליטה בו על מנת לבחון את מרכיביו, ומכאן לאפינו, לנתחו, לפרקו, לבנות אותו, ולהציגו בצורה אפיסטמית חדשה, בעלת זיקה אידיאולוגית, אך כזו המתיימרת להציג עצמה בעלת זהות ניטרלית. טשטוש האינטרס והנסיבות אשר דרכם מתבצע תהליך הידע במעטה של פרויקט אינטלקטואלי מקיף, המוביל להעדפת השקפה אפיסטמית מסוימת על פני אלטרנטיבות קיימות, נעשה באמצעות מנגנונים קוגניטיביים ותודעתיים מתוחכמים המציגים את הידע כאוניברסלי, ובכך מעדיפה את עצמה על האלטרנטיבות שלה. הדגם הזה בא לידי ביטוי במקרה של לימודי ישראל, שמניחים את הלגיטימציה של האידיאולוגיה הציונית כבסיס ידע אפריורי לניתוח קיומה של ישראל, ועל כן, כל ביקורת כלפי ישראל אינה גורעת מהלגיטימיות שלה, אלא נועדה לטייב את איכותה.

כיוון שברור כי לאינטרס יש קשר לידיע ולתהליך התודעתי, ולמרות שלידע זה יש שפה מקיפה, אי-אפשר להתעלם מנטייתה המתנשאת שדורשת לחשוף את הערמומיות שלה, משום שמדובר בתפיסות שאינן מבטאות אמת אובייקטיבית, אלא שמעצם יכולתן לכפות את עצמן כעובדה הן מציגות תפיסה חזקה (Nietzsche, 2001). מכאן אפוא שהמודעות לנטייה זו היא היבט חשוב בניסיון לטהר את תהליך הידע מגורמים ש'מזהמים את טוהרו', כלומר את האמיתיות שלו.

המישור השני שיש לצינו קשור להנחות האונטולוגיות שהתייחס אליהן ניטשה, ואשר חשיבותן פותחה והועמקה על ידי הפילוסוף הגרמני מרטין היידגר (Heidegger, 2006). מאוחר יותר הפכו הן למשנה סדורה הומניסטית במחשבתו של הפילוסוף הצרפתי ז'אן פול סארטר (Sartre, 1956). המשותף לקו מחשבה זה הוא ההכרח לשים לב לסיבה שבעטייה אנו מניחים שתופעות מסוימות שאנו חוקרים אכן קיימות. ההתחייבות האפריורית לקיומם של דברים מסוימים מעלימה את העובדה שהם יוצרים קשר דיאלקטי עם התהליך האפיסטמולוגי המסמן אותם. על כן, פירוק דיאלקטיקה זו והשלכותיה על עולם התופעות הופך להיות אסטרטגי בהבנתן. לעניין זה, הקשר בין הדברים לאופן

הופעתם הופך לנקודת פתיחה אנליטית חשובה שביכולתה למנוע נפילה למלכודות ההתייחסות לתופעת הדברים כאל הדברים עצמם, ולסכל התנערות מהאפשרות שהדברים מועלמים באמצעות תופעתם. כתוצאה מכך, חקירתם מצביעה על היותם חלק מתהליך קונקרטי הקשור לאירועים ולהתרחשויות שאינם מופשטים ואינם מתקיימים מעבר למרחב ולזמן. במילים אחרות, תהליך צבירת הידע, כאשר הוא, אינו אמור להפריד בין הקיום לבין תפיסתנו אותו, ובכך להתעלם מהיבט חשוב בתהליך המחשבתי. עלינו לעקוב אחר מה שאנו מניחים כקיים באופן גנאלוגי על מנת למנוע את הפיכתו למוכן מאליו. באופן קונקרטי יותר, לא ניתן לחקור את ישראל לפני שנבדוק מה אנחנו מניחים מהי ישראל ברמה האונטולוגית, וכיצד התפתחה תופעה זו לכדי כך שהיא כוללת הנחות שמטשטשות את החשיבה והלמידה שלה כחלק מההצלחה של ישראל להעביר את הרעיון שלה ללא ביקורת, ולהתייחס להתנהגותה כאל הדבר היחיד שניתן לנתחו. המישור השלישי שהזהיר ניטשה מפניו הוא המחויבות האתית הגלומה במושגי הידע ובתהליך הערכת המקרה הנבחן. משמעותו של המישור הזה היא, שבכל תהליך קוגניטיבי נכללת גם מחויבות מוסרית ואתית למערכת ערכים שקודמת לגילוי, לבדיקה ולמחקר עולם התופעות. מכאן שהתהליך המחשבתי ביחס למקרה בוחן מסוים, והידע הנובע ממנו, מייצרים ידע הכולל הטיה מוסרית לערכים המגולמים בתוכם. לפיכך, בתהליך חקר תופעה מסוימת עלינו לתהות על המחויבויות וההטיות הערכיות הטמונות בה ובתהליך חקירתה, כפי שהצגתי בדוגמאות ובמקרי הבוחן שניתחתי לעיל בנוגע לתופעה זו. לסיכום, מדובר בשלושה מישורים מרכזיים שיש לקחתם בחשבון כאשר באים לחקור באופן מדעי מציאות או תופעה מסוימות, ואלה ההנחות האפיסטמולוגיות, האונטולוגיות והנורמטיביות.

על כן, בבואנו לפתח את הידע אודות מקרה בוחן מסוים, כמו למשל במקרה של חקר ישראל, עלינו להיזהר מנפילה למלכודות ההתעלמות מהנחות חשובות אלו או מהפיכתן לגורמים שבלתי ניתן לטפל בהם בצורה מתוחכמת. עוד עלינו להימנע מנפילה לדילמה אפיסטמית אינסופית שמובילה בסופו של דבר לכיטול האופי המדעי של הידע ולהכנסתו למבוכים מסוכנים. לשם כך, יש להיות מודעים לערמומיות של הידע, אך בה בעת לא להיתפס להתנערות מוחלטת ממנו. גישה זו, משמעותה קבלת טענתו של יורגן הברמאס, הגורסת כי על אף ההבדלים בפרספקטיבות, בתכונות ובנסיבות חיי בני האדם השונים, וחרף היחסים בין ידע, אינטרס וכוח, יש לדבוק במשותף לכל בני האדם, שהוא רצון הידע המדעי הנקיי מפרטנות ומערמומיות הידע, ומן האידיאולוגיזציה האינסופית למציאות (Habermas, 1968). במילים אחרות, יש להכיר בכך שישנה כמיהה אנושית משותפת לידע, אשר מעלה את התהייה הלגיטימית באשר לקיומם של גורמים דומים שמכוננים דפוסי התנהגות דומים בקרב בני אדם מחד גיסא, וקיומם של גורמים שונים שמולידים דפוסי התנהגות שונים מאידך גיסא. הדמיון והשוניות בהתנהגויות בני האדם

אינם יכולים להישפט על פי תפיסה נורמטיבית אפרוירית נכונה של בני האדם, אשר משעבדת את הידע המדעי למהותנות אידיאולוגית, במקום להגיש את אוניברסליות הזיקה בין תנאים ונסיבות היסטוריים לבין התנהגויות אנושיות, ובכך לאפשר תפיסה מדעית הרואה בבני האדם כמי שנעשים למה שהם ולא כמי שנולדים כמי שהם. משתמע מכך כי לא נכון ולא ראוי להקביל בין תנועת החומר בטבע לזו של המין האנושי, כיוון שהאחרון מודע לעצמו, ומשום שלמחקריו השפעה על תנועתו ועל עקבותיו. על כן, התעלמות מדברי הפילוסוף הגרמני גאורג גדמר, שלפיהם על העוסקים במדעי החברה לקחת בחשבון את השפעת ההרמנויטיקה הכפולה על הידע, תוביל למבוך שלא ניתן להתגבר עליו (Gadamer, 1975). היעדר תשומת לב ראויה לעניין זה, והגבלת החזרתם של מדעי החברה למאפייני הטבע – כפי שנוהגים הנמנים עם המחנה השמרני המוזכר לעיל – כרוכה באתגר שעלול לכבול אותנו בתוכו, או להשליך אותו למחנה הנגדי, כלומר למחנה הפוסט-מודרניסטי.

לפיכך, ובהסתמך על הקביעה שלבני אדם באשר הם ישנו רצון לדעת, אין מנוס מלמצוא דרך סבירה לבנות מערכת מדעית הבנויה על הנחות הנוגעות לבחינת המניעים והגורמים של התנהגויות אנושיות, והפיכתם של אלה לזירה הבסיסית של המחקר המדעי, תוך שימת לב לסיבות, לתנאים ולגורמים הקונקרטיים אשר מסבירים באופן המלא והמקיף ביותר התנהגויות אלה. גישה זו גורסת כי חקר ההתנהגויות האנושיות כולל גם חקר התנהגויות מדעיות, קרי, התנהגות ופיתוח מערכות ידע ומוסדות מדעיים, עיון בהנחותיהן האפיסטמולוגיות, האונטולוגיות והערכיות, ובחינת השפעתן על התפתחותם והתנהגותם של המאפיינים ועל תכונות הידע שהן מייצרות. המודעות המלאה לגישות אלה הכרחית על מנת לשים לב לשתי נקודות תיאורטיות שיש לקחתן בחשבון במלוא כובד משקלן כאשר דנים במחקרים חברתיים ובמחקרים הומניים, במיוחד כאשר מדובר ביצירת הידע במצבי קונפליקט, כמו במקרה של לימודי ישראל.

1. כאשר אנו דנים במקרה מבחן קונקרטי – כמו מקרה הבוחן שאנו דנים בו כעת – עלינו לוודא שאנו מודעים לאפשרות של היעדר ניטרליות ברצוננו לדעת, וכי ייתכן שגניח הנחות אפיסטמולוגיות, אונטולוגיות וערכיות השולטות בידע שלנו על התופעות שאנו חוקרים. מודעות זו חיונית כדי למנוע את הפיכתו של מחקרנו להנחות אידיאולוגיות גרידא, משוללות כל יכולת לעמוד בביקורת המבוססת על מידע מדויק יותר אודות התופעות עצמן. מודעות להשערות שלנו היא מקור עוצמה שאין לוותר עליו לטובת טיעונים פולמיים, או להפיכת המדע והידע ללא יותר מכלי נשק שמכוונים אל האחר על מנת לשלול ממנו את הלגיטימציה שלו. חקר תופעות חברתיות מפרספקטיבה של זהויות צרות, שאינה מודעת להשערותיה, הוא בזבוז זמן ברמה המדעית, או פעולה פוליטית המבקשת לעטות על עצמה אצטלה של מדע. כמונחים כלליים יותר, אפשר לומר כי אין זה אפשרי להתמודד עם תהליך פירוק המעטה הקולוניאליסטי מהידע או

מתודעה מסוימת באמצעות קולוניאליזם אפיסטמי נגדי משתי סיבות: ראשית, משום שכך אנו נותנים לגיטימציה לקולוניאליזם אפיסטמי, ושנית, אנו מחלישים את העמדה שלנו ורותמים אותה למטרה צרה שאינה כפופה לקריטריונים הומניים כלליים, ובכך אנו מסירים ממנה את הלגיטימיות שלה. סכנה זו קיימת במיוחד במצבים של יחסי כוח א-סימטריים. כפי שצוין לעיל, הידע והכוח תלויים זה בזה, ואם הכוח ממלא תפקיד מה בידע – ידו של בעל הכוח תהיה תמיד על העליונה. אי לכך, יש לנקוט עמדה עקרונית המתגברת על יחסי הכוח, שתנסה לא להגדיר את עצמה באמצעות מושגים זהותיים או אינטרסים צרים, אלא תהיה מונעת על ידי הרצון לבחינה ביקורתית של מערכת הערכים, הפרספקטיבות ההיסטוריות ותחומי החופש הקיימים במצב נתון. זאת, על מנת לעקוף את המלכודת של האינסנצ'אליזציה של הציוויליזציה המערבית, שנפל לתוכה אדוארד סעיד בספרו רב החשיבות "אוריינטליזם" בשנת 1978 (Said, 1995). הביקורת על סעיד נותרה תקפה עד שפרסם הסברים יסודיים במישור התיאורטי והמתודולוגי בספרו "העולם, הטקסט והמבקר" (Said, 1983), ולאחר מכן במהדורה החדשה של ספרו "אוריינטליזם". במהדורה זו השיב סעיד למבקרו והסביר את עמדתו הרחק מהנפילה לכדי מאמץ מחקרי הכפוף למסגרת תיאורטית קבועה ומוגדרת מראש, המטילה אחריות על ממסדים מדעיים שלמים ומייחסת להם כוונות זדוניות. הוא גם התרחק מהמחויבות המשתמעת ממחקרו למונחים זהותיים נוקשים, המבוססים על דיכוטומיה גסה בין תרבויות שונות ומנוגדות. סעיד הפנה תשומת לב לצורך לתת את הדעת לחשיבות הידע לא רק בהבנת המציאות אלא בהבניה של תודעה המצדיקה מציאות רצויה, ולהימנע מהפיכת הידע לכלי מאבק המקדם התנהגויות אנושיות מסוימות, כפי שעולה ממחקרו על התנהגות קולוניאלית אלימה, במקום לשים לב לערכים ולעקרונות הומניים אשר על המחקר המדעי לעסוק בהם. את העקרונות ההומניים של מחקרו ניסח סעיד בספרו האחרון, "הומניזם וביקורת דמוקרטית", (Said, 2004). בהקשר זה הסביר סעיד כי תפיסתו התיאורטית אינה מחויבת לפרספקטיבה היסטורית או לתבנית תיאורטית נוקשה ומוגדרת מראש, כיוון שהמוח האנושי משתנה ללא הרף. זאת ועוד, היות שההיסטוריה היא מעשה ידי אדם, הרי שהיא ניתנת להבנה במונחים רציונליים, פתוחה לרצון אנושי ונתונה לשינויים (Said, 2004: 11). בשל עומק הידע, היצירתיות התיאורטית והתרומה האנושית שבהסבריו הפילוסופיים, התיאורטיים והמתודולוגיים של סעיד, שקשה להפריכם או להתעלם מחשיבותם – זכו כתביו בלגיטימציה אפיסטמית ומדעית. מצד אחד, סעיד דבק בטענה הפנאונית, הגורסת כי כאשר עוסקים ביחסי כוח לא-שוויוניים – עמדה ניטרלית משחקת לטובת החזקים, ועל כן, לא התיימר סעיד להיות ניטרלי ברמה המדעית-אפיסטמית, אלא נקט עמדה. בה בעת התעקש שעמדה זו תהיה הומנית, כפופה לערכים אנושיים כלליים, שיש לשפוט את המציאות האנושית באמצעותה לא בשל היותה קדושה או משקפת רצון אלוהי כלשהו, אלא משום שהיא משקפת רצון אנושי כללי ומשרתת אינטרסים אנושיים

אוניברסליים. במילים אחרות, סעיד הוכיח בכירור כי מחקריו אינם מבוססים על יעדים אסטרטגיים – אם כי ניתן להשתמש בהם אסטרטגית – וכי הידע שלו אינו מוגבל לזהותו הפלסטינית אלא קשור לניסיון אנושי רחב-היקף הנוגע לתופעות אוניברסליות שניתן למוצאן במקומות שונים בעולם. תופעות אלה, דוגמת עקירה, ניכור ופליטות, מושכות את תשומת ליבם של המוסדות המדעיים לא משום שקבוצה מסוימת סובלת מהן, אלא בגלל השפעתן על חיי האדם – כל אדם – ועל כבודו. סעיד הציג תיאוריות בסיסיות במדעי החברה ובספרות אשר שינו את מאפייני התחומים הללו באופן מהותי. קשה לדמיין את השפעתן של התיאוריות הללו לו היה סעיד עוסק בהן באמצעות ביטוי במישור הפלסטיני בלבד, במנותק מתיאוריה או מערכים אנושיים אוניברסליים. עוד הוכיח סעיד כי הידע שלו אינו נובע מפרספקטיבה מהותנית על האחר, אלא מפירוק רגיש, אמפתי וזהיר בגיבוש הערך האפיסטמי כלפי האחר. סעיד גם הוכיח כיצד יש להימנע מרתימת אותו מערך אפיסטמי לאינטרסים צרים שאינם משרתים עקרונות אנושיים נעלים כגון שחרור, חופש ושוויון, אלא משרתים את העבדות, הקולוניאליזם והדה-הומניזציה של כל בני האדם הממוקמים מחוץ למסגרת הזהויות המודרנית, אשר רואה עצמה נעלה מן האחרים, וקושרת בין עליונותה הטכנולוגית לעליונותה המוסרית והתרבותית. אין ספק שהתיאוריות של סעיד חשפו את פגמי האידיאולוגיה הציונית, אשר יצרה ידע מתנשא כלפי הערבים והפלסטינים, והעניקה לגיטימציה לכיבוש פלסטיני בכל האמצעים האינטלקטואליים האפשריים בתחומים מדעיים שונים, בהם היסטוריה, גיאוגרפיה, מדעי המדינה, אנתרופולוגיה, סוציולוגיה, ארכיאולוגיה, ביולוגיה וספרות. בקצרה, הגישה הראשונה שיש להישמר מפניה היא לא להפוך את האוריינטליזם על פיו, וכך ליפול למלכודת "האוקסידנטליזם". בה בעת אין משמעות הדבר להימנע מלחקור, או לחשוש מלימוד המערב. כמו כן, אין משמעו של דבר זה שהמניע לחקר המערב מבוסס על ההנחה שישנו מערב אמיתי ויציב, אלא על ההכרה בקיומן של חברות מערביות המקיימות אורחות חיים והתנהגויות אשר להן השלכות עליהן, עלינו ועל העולם שאנו חולקים את עושרו באופן לא פרופורציונלי. יש לנסות להיכנס לעובי הקורה ולחקור את מניעי התנהגותן של אותן חברות ואת הגורמים הבסיסיים המשפיעים עליהן. מטרתו של מחקר זה אינה לסמן את המאפיינים המהותיים של המערב או לפעול נגדו, כפי שעושות מערכות דתיות במזרח. המטרה צריכה להיות פיתוח תיאוריות המסבירות ומנמקות את המניעים הבסיסיים של התנהגויות אלה, לא כנובעות מזהות מקדימה להתנהגות ומודעת לעצמה באופן רציף, אלא משום שהתנהגויות במערב כפופות לנסיבות היסטוריות, חברתיות וכלכליות מסוימות, המביאות לגיבוש זהויות התואמות אותן ומצדיקות אותן באופן רטרוספקטיבי.

2. נקודה חשובה נוספת העולה מהדיון עד כה נוגעת למקרה הקונקרטי של חקר ישראל, ובעיקר להסרת המאפיינים הקולוניאליים של לימודי ישראל. בהקשר זה, אין

מנוס מלציין כי מדובר בשני מישורים: האחד מתייחס ללימודי ישראל ולידע אודותיה, והאחר לישראל עצמה. משמעות הדבר שיש מחקרים על ישראל, ויש מחקרים על לימודי ישראל. אף שניתן להפריד ביניהם אנליטית, ברור שישנם ביניהם קשרים עמוקים, כך שמראשית ימי התנועה הציונית ועד ימינו האחד מזין את האחר. כיוון שרוב מחקרי ישראל נערכו, ועודם נערכים על ידי מוסדות ישראלים או יהודיים בתוך ישראל ומחוצה לה, או במוסדות מדעיים הכפופים לפרספקטיבת הידע הישראלית, הרי שאנו מוצאים מידה רבה של הרמוניה בין ההנחות העיקריות של לימודי ישראל להנחות היסוד העיקריות של המחקרים העוסקים בלימודי ישראל. נתון זה מצביע על כך שתהליכי הידע בנוגע לישראל התבססו על הנחות אפיסטמולוגיות, אונטולוגיות וערכיות, המקבלות את ההנחה כי הידע בישראל פתוח, נאור, ליברלי ופלורליסטי, וכי הידע המיוצר על ידי מוסדותיה הוא ידע מדעי המנותק מהאינטרסים האסטרטגיים והפוליטיים של הממסד הציוני.

הנחות יסוד אלה לגבי הידע הישראלי, על כלל פניו, מעניקות ללימודי ישראל לגיטימציה בין-לאומית, באותו אופן שבו מעניק בית המשפט העליון הישראלי לגיטימציה בין-לאומית למחוקק ולרשות השופטת על אף הפרקטיקות שלהן הפוגעות בזכויות אדם בסיסיות, במיוחד בשטחים הפלסטיניים המצויים תחת כיבוש או מצור מאז שנת 1967. לסיכום נקודה זו אפשר לומר שמלבד יצירת הידע בישראל, ישנו תהליך של יצירת ידע אודות הידע הישראלי והאקדמיה הישראלית, שמעניק להם לגיטימציה בין-לאומית. ידע זה מטשטש את היכולת לפקפק באמינות הידע הישראלי ומסיט את תשומת הלב ממחויבותו האסטרטגית והאידיאולוגית.

לכן, הסרת המאפיינים הקולוניאליים של הידע על ישראל הופך לתהליך מורכב שאינו רק חלק משחרור נושא המחקר מהנחותיו, אלא גם לשחרורנו מהסיכון ליפול למלכודות של רתימת מאמצינו האינטלקטואליים למערכת אידיאולוגית שניזונה מחוסר המודעות שלנו, ומעניקה לגיטימציה לתופעה הנחקרת במקום לספק מחקר שיפרק את הקשר ההדוק בינה לבין הלגיטימציה שלה. תהליך זה הוא ניסיון להפריד בין הידע לבין הכוח במהלך זיהוי תופעה מסוימת, ובכך הוא מעלה לא רק שאלות הנוגעות לתחכום מנגנון השליטה הטמון בידע, אלא גם שאלות הנוגעות לחשיבות מיקומם של החוקרים השואפים להשגת הידע.

סיכום

פרק זה העלה את שאלת הקשר בין מקומו של החוקר לתופעות הנחקרות. באופן קונקרטי יותר, הפרק בחן את יכולתו של החוקר בתחום מדעי החברה ומדעי הרוח להתגבר על ההנחות האפיסטמיות, האונטולוגיות והערכיות שעומדות בבסיס מחקר כלשהו, וכן על השלכותיהן. היות שהוצהר ואף הוכח לעיל כי אין זה אפשרי, יש לציין כי האחריות

להימנע מליפול למלכודת האפשרות להחלפת הדומיננטיות הקיימת במערך ובפרספקטיבה אפיסטמולוגית וערכית מסוימת השולטת בחקר תופעת ישראל במערכת אלטרנטיבית צרה, מונוליתית ומחויבת אפיסטמית ואתית, כמו למשל הקולוניאליזם ההתיישבותי – נופלת עלינו, החוקרים. העבודה המדעית אינה ליברלית ומשחררת מעצם היותה, אלא מעצם האפשרויות הטמונות בה. לכן, אם לא נפתח את המודעות התיאורטית המספקת לכך, נבלה את חיינו בלחימה בקרב שבו אנו נלחמים על ידע אשר נותן לגיטימציה לא רק למציאות שמנוגדת לזכותנו הבסיסית לידע בלבד, אלא גם לחופש מעולו ומערמומיותו. הדבר תקף לא רק להשתחררות מהנחות לימודי ישראל, אשר נותנות לה לגיטימציה ומטשטשות את ההיבטים הקולוניאליים וההתיישבותיים שלה, אלא גם כדי לא להפוך מודל אנליטי וביקורתי ספציפי למודל היחיד המסוגל להבין את התופעה. בכך נעניק לו מעין קדושה מטפיזית שאינה מתיישבת עם רוח התודעה האנושית המשתנה, כפי שהצהירו רבים מהוגי תפיסת העולם האנטי-קולוניאלית (Chatterjee, 1986). דבר זה נכון גם בנוגע לצורך של מדעי החברה והרוח להיות מודעים לעצמם ולהנחות ולמחויבויות האפיסטמולוגיות, האונטולוגיות והערכיות שלהן. עליהם להיות רפלקטיביים במובן שעליו דיבר הפילוסוף הצרפתי פייר בורדייה (Bourdieu, 2004), קרי, היעדר כל מחויבות אפריורית לקשר קבוע בין הסיבה לתוצאה. עליהם לקחת בחשבון את כל החלופות האפשריות, ברמה האפיסטמולוגית והמוסרית כאחד. בהקשר זה, בורדייה מזמין אותנו לערנות אפיסטמולוגית, באומרו:

”העניין איננו נוגע במעקב אחר צורה חדשה של ידע מוחלט, אלא להכשרת צורה ספציפית של ערנות אפיסטמולוגית. כאשר מה שמגביל את אותה ערנות שיש לנקוט בתחום שבו המכשולים האפיסטמולוגיים, הוא בראש ובראשונה החסמים החברתיים” (Bourdieu, 2004: 89).

במילים אחרות, כדי ליטול ממחקרים מסוימים, כמו זה שאנו דנים בו בהקשר זה, היינו, לימודי ישראל, את ההטיה הקולוניאלית המושרשת בהם ברמה האפיסטמולוגית, האונטולוגית והמוסרית – על תהליך פירוק השערותיהם להתבצע ברגישות רכה ועל פי אמות מידה כלל-אנושיות (Derrida, 2005). בהקשר זה טען ההוגה הצרפתי ז'אק דרידה שעל מנת להשאיר את הדלת המוסרית לידע פתוחה, אנו חייבים לשמור על מרחק בין התפיסה האתית של מציאות רצויה למציאות עצמה, מחד גיסא, ולשמור על אופק ידע המציאות שמתרחק מאיתנו ככל שאנו מתקרבים אליו, מאידך גיסא. משמע, לא ראוי להיות כפופים למודל מוכן למציאות אלטרנטיבית לזו שאנו מבקרים ומפרקים. זאת, כדי לא ליפול למלכודות רתימת הידע לכוח, ומנגד – כדי להיות מסוגלים לבנות עתיד שלא יחליף את המציאות המבוקרת במציאות אחרת – נגדית לה. המודלים של בורדייה ושל דרידה משלימים זה את זה באמצעות ניסיון שאינו רק שיטתי, אלא גם אפיסטמולוגי

וערכי, שמטרתו לספק קרקע ובסיס לחיזוק ההומניות בעולם, ולהחליף את מה שאנו מבקרים במודל שמתעלה על טעויותיו, ורותם את התהליך המדעי לשירות מציאות פלורליסטית, סובלנית וחופשית יותר. כאשר נתחבר לאינטרסים אנושיים כלליים, אשר עוקפים את לחצי הזהויות הקונקרטיות ואת הנסיבות העכשוויות, ומשחררים את הידע מכל נטייה קולוניאלית אשר מכפיפה אותו לשיקולי הגמוניה וכוח – רק אז נוכל להבטיח פרויקט ידע משחרר והומניסטי, שעל מאפייניו עמד אדוארד סעיד בספרו האחרון, "אנושיות וביקורת דמוקרטית", ואף לשמור עליו.

רשימת המקורות

- נדר, שלמה (2012). מתי ואיך הומצאה ארץ ישראל? תל אביב: כנרת זמורה ביתן.
 טאוב, גדי (2006). המתנחלים והמאבק על משמעותה של הצינונות. תל אביב: ידיעות ספרים.
 פינקלשטיין, ישראל (1986). הארכיאולוגיה של תקופת ההתנחלות והשופטים. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
 Arendt, Hannah (2006). *On Revolution*. New York: Penguin Books.
 Arian, Asher (1998). *The Second Republic: Politics in Israel*. New Jersey: Chatham House.
 Behar, Doron et al. (9 June 2010). The Genome-Wide Structure of the Jewish People. *Nature*, 466: 238–242, <https://www.nature.com/articles/nature09103>.
 Ben-Eliezer, Uri (2012). *Old Conflict, New War: Israel's Politics Toward the Palestinians*. New York: Palgrave Macmillan.
 Berlin, Isaiah (2001). *The Roots of Romanticism*. Princeton: Princeton University Press.
 Bourdieu, Pierre (2004). *Science of Science and Reflexivity*. Chicago: University of Chicago Press.
 Chatterjee, Partha (1986). *Nationalist Thought and the Colonial World: A Derivative Discourse*. London: Zed Books.
 Connolly, William E. (Fall 1973). Theoretical Self-Consciousness. *Polity*, 6(1): 5–35.
 Davies, Merrylyn Wyn, Ashis Nandy, & Ziauddin Sardar (1993). *Barbaric Others: A Manifesto on Western Racism*. London: Pluto Press.
 Derrida, Jacques (1997). *Deconstruction in a Nutshell: A Conversation with Jacques Derrida*. Edited by John Caputo. New York: Fordham University Press.
 Derrida, Jacques (2005). *Rogues: Two Essays on Reason*. Translated by Pascale-Anne Brault and Michael Naas. Stanford: Stanford University Press.
 Dewey, John & Arthur F. Bentley (1949). *Knowing and the Known*. Boston: Beacon Press.
 Fanon, Franz (1963). *Wretched of the Earth*. New York: Grove Press.
 Finkelstein, Israel (2013). *The Forgotten Kingdom: The Archeology and History of Northern Israel*. Atlanta: Society of Biblical Literature.
 Flikschuh, Katrin & Lea Ypi, (eds.) (2014). *Kant and Colonialism: Historical and Critical Perspectives*. Oxford: Oxford University Press.
 Foucault, Michel (1980). *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977*. Edited by Colin Gordon. New York: Pantheon Books.
 Gadamer, Hans-Georg (1975). *Truth and Method*. New York: Seabury Press.
 Gans, Chaim (2008). *A Just Zionism: On the Morality of the Jewish State*. Oxford: Oxford University Press.

- Habermas, Jürgen (1968). *Erkenntnis und Interesse*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Habermas, Jürgen (1972). *Knowledge and Human Interests*. London: Heinemann Educational Publishers.
- Habermas, Jürgen (1981). *Theorie des Kommunikativen Handelns*. Vol. 1: *Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Habermas, Jürgen & Seyla Ben-Habib (Winter 1981). Modernity versus Postmodernity. *New German Critique*, 22: 3–14.
- Harding, Sandra (2015). *Objectivity and Diversity: Another Logic of Scientific Research*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Hazoni, Yoram (2001). *The Jewish State: The Struggle for Israel's Soul*. New York: Ingram Publisher Services.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1977). *Phenomenology of Spirit*. Translated by Arnold V. Miller. Oxford: Oxford University Press.
- Heidegger, Martin (2006). *Sein und Zeit*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Horowitz, Dan (1989). *Trouble in Utopia: The Overburdened Polity of Israel*. New York: State University of New York Press.
- Horowitz, Dan & Moshe Lissak (1978). *Origins of the Israeli Polity: Palestine under the Mandate*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hourani, George Fadlo (1985). *Reason and Tradition in Islamic Ethics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hoy, David Couzens (2005). *Critical Resistance: From Poststructuralism to Post-Critique*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Huntington, Samuel (1996). *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon and Schuster.
- Husserl, Edmund (1973). *Experience and Judgement: Investigations in a Genealogy of Logic*. Evanston: Northwestern University Press.
- Jamal, Amal (2019). Ontological Counter-Securitization in Asymmetric Power Relations: Lessons from Israel. *International Studies Review* (Published online 2019), <https://academic.oup.com/isr/advance-article/doi/10.1093/isr/viz057/5678803>.
- Kant, Immanuel (2007). *Critique of Pure Reason*. London: Penguin Books.
- Kimmerling, Baruch (2001). *The Invention and Decline of Israeliness: State, Society, and the Military*. Berkeley: University of California Press.
- Kuhn, Thomas S. (1962). *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lorde, Audre (1984). The Master's Tools Will Never Dismantle the Master's House. In: Audre Lorde, *Sister Outsider: Essays and Speeches*, 110–113. Berkeley: Crossing Press.
- Lukes, Steven (2008). *Moral Relativism*. New York: Picador.
- Lyotard, Jean-François (1984). *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Mead, George Herbert (2002). *The Philosophy of the Present*. New York: Prometheus Books.
- Medding, Peter (1990). *The Founding of Israeli Democracy, 1948–1967*. New York: Oxford University Press.
- Mill, John Stuart (1974). *On liberty*. Baltimore: Penguin Books.
- Mutz, Diana (2008). Is Deliberative Democracy a Falsifiable Theory? *Annual Review of Political Science*, 11: 521–538.

- Nietzsche, Friedrich (2001). *The Gay Science: With a Prelude in German Rhymes and an Appendix of Songs*. Edited by Bernard Williams. Translated by Josefine Nauckhoff and Adrian Del Caro. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nietzsche, Friedrich (2017). *The Will to Power*. London: Penguin Books.
- O'Hanlon, Rosalind (1988). Recovering the Subject – Subaltern Studies and Histories of Resistance in Colonial South Asia. *Modern Asian Studies* 22(1): 189–224.
- Parekh, Bhikhu (1995). Liberalism and Colonialism: A Critique of Locke and Mill, In: Jan Nederveen Pieterse and Bhikhu Parekh (eds.), *The Decolonization of Imagination: Culture, Knowledge and Power*. London: Zed Books.
- Parekh, Bhikhu (2000). *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*. Basingstoke: Macmillan Press/Palgrave.
- Ram, Uri (2018). *Israeli Sociology: Text and Context*. Switzerland: Palgrave Macmillan.
- Said, Edward W. (1983). *The World, The Text and The Critic*. London: Vintage Books.
- Said, Edward W. (1995). *Orientalism*. London: Penguin Books.
- Said, Edward W. (2004). *Humanism and Democratic Criticism*. New York: Columbia University Press.
- Sardar, Ziauddin (ed.) (1988). *The Revenge of Athena: Science, Exploitation, and the Third World*. London: Mansell.
- Sartre, Jean-Paul (1957). *Being and Nothingness: An Essay on Phenomenological Ontology*. Translated by Hazel E. Barnes. London: Methuen.
- Smootha, Sammy (October 2002). The Model of Ethnic Democracy: Israel as a Jewish and Democratic State. *Nations and Nationalism* 8(4): 475–503.
- Sternhell, Zeev (1998). *The Founding Myths of Israel: Nationalism, Socialism and the Making of the Jewish State*. Translated by David Maisel. Princeton: Princeton University Press.
- Tamir, Yuli (1993). *Liberal Nationalism*. Princeton: Princeton University Press.
- Taylor, Charles (1989). *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Toulmin, Stephen (1961). *Foresight and Understanding: An Enquiry into the Aims of Science*. New York: Harper and Row.
- Yakobson, Alexander & Amnon Rubinstein (2009). *Israel and the Family of Nations: The Jewish Nation-State and Human Rights*. London: Routledge.

אזרחים-אויבים:

אזרחים פלסטינים ובתי משפט צבאיים בישראל

ובשטחים הכבושים, 1967–2000

סמדר בן-נתן

הפרק עוסק בהבנת 'אפקט הבומרנג' של כיבוש הגדה המערבית ורצועת עזה בשנת 1967 על מעמדם של הפלסטינים אזרחי ישראל. לאחר סיומו הרשמי של הממשל הצבאי ב-1966, הוקם בעקבות הכיבוש בית משפט צבאי חדש בעיר לוד, ששפט אזרחים פלסטינים בתוך ישראל עד שנת 2000, במקביל לפעולתם של בתי משפט צבאיים בשטחים. בשני האזורים הופעלו בתי המשפט הצבאיים באופן כמעט בלעדי כלפי פלסטינים אזרחי ישראל ותושבי השטחים כאחד. לטענתי, דרך שיפוטם הממושך והנפרד בבתי משפט צבאיים הוגדרו הפלסטינים אזרחי ישראל כקטגוריה היברידיית של 'אזרחים-אויבים'. על בסיס חומרים מארכיונים צבאיים הפרק מתאר כיצד סמכות השיפוט של בתי המשפט הצבאיים, אשר על פי החוק הייתה טריטוריאלית והתייחסה לעבירות ביטחון, עברה טרנספורמציה לסמכות שיפוט המבוססת על עקרונות ניהול אוכלוסייה, והתבססה על קריטריון ההכללה של השתייכות אתנו-לאומית: פלסטינים נשפטו בבתי משפט צבאיים ויהודים נשפטו בבתי משפט אזרחיים. פוליטיקה של סמכויות שיפוט על פי מוצא אתני והשתייכות לאומית מאפיינת ממשליות קולוניאלית ו'מערכים אימפריאליים', המייצרים דרגות שונות וגמישות של ריבונות, של השתייכות ושל זכויות. באמצעות שיפוט הפלסטינים בבתי משפט צבאיים, המיועדים לשיפוט האויב, יצרה המדינה מדרג של נתינים ושל זכויות במערכת המשפט הפלילית, גם מעבר לגבולותיה הריבוניים, והבנתה את אוכלוסיית האזרחים הפלסטינים כאזרחים-אויבים.

* אני מודה לשי לביא ולאייל גרוס על עזרתם הרבה בשלבים שונים של מחקר זה, וכן לגרשון שפיר, רביע אנגריה, אירית בלאס וליאורה בילסקי על הערותיהם לגרסאות קודמות של פרק זה. ברצוני להודות למכון ברג למשפט והיסטוריה באוניברסיטת תל אביב על התמיכה במחקרי באמצעות מענק בשנת 2016.

מבוא

לכיבוש שטחי הגדה המערבית ורצועת עזה ביוני 1967 היה 'אפקט בומרנג' אל תוך שטחי מדינת ישראל בתחומי גבולות 1948, שטרם נחקר כראוי. באוקטובר של שנת 1967 הוקם בית משפט צבאי חדש, שמקום מושבו היה במפקדת משמר הגבול בעיר לוד. מטרת הקמתו אד הוק של בית המשפט הצבאי הייתה לשפוט את האחראים להטמנת פצצה בקולנוע "ציון" בירושלים, אשר התגלתה ב־8 באוקטובר 1967, ופורקה מבעוד מועד. אלא ש"בית המשפט הצבאי בלוד" התמסד, והמשיך לפעול ברצף במשך 33 שנים, כאשר מדי שנה נדונים בו מספר עשרות תיקים, ועד למעלה ממאתיים תיקים בשנה, עד סגירתו בשנת 2000. אף שמבחינה משפטית היה בית המשפט מוסמך לשפוט כל אדם בתחומי מדינת ישראל, בפועל לא נשפטו בו אזרחים יהודים כלל, ובאופן הדרגתי נשפטו בו אך ורק פלסטינים אזרחי מדינת ישראל ותושבי מזרח ירושלים.

בית המשפט הצבאי בלוד היה ייחודי, אך לא יחיד. בתי משפט צבאיים פעלו בישראל בתחומי הממשל הצבאי בין השנים 1948-1966, והמשיכו לפעול גם בתחילת שנות השבעים. עם הכיבוש הוקמה בשטחים מערכת בתי משפט צבאיים שממשיכה לפעול עד ימים אלו בגדה המערבית. בפרק זה אני עוסקת בשלוש המערכות השונות של בתי משפט פליליים שהפעילה ישראל במשך תקופה של 33 שנים, בין 1967-2000: מערכת בתי המשפט האזרחיים בתחומי ישראל, מערכת בתי המשפט הצבאיים בשטחים, ומערכת בתי המשפט הצבאיים לפי תקנות ההגנה (שעת חירום) בתוך תחומי ישראל, שמייצגה הבולט הוא בית המשפט הצבאי בלוד.

הגילוי של בית המשפט הצבאי בלוד והבנתו כחוליה מקשרת בין הממשל הצבאי בתחומי ישראל לבין הממשל הצבאי בשטחים, ושל רצף השיפוט של פלסטינים בבתי משפט צבאיים,¹ תורמים להבנה מחודשת של מעמדם של הפלסטינים אזרחי ישראל.² בפרק זה אני עושה שימוש במערכות השיפוט הצבאיות על מנת לאתגר את החלוקה הדיכוטומית ל'אזרחים' ו'אויבים', המתייחסת לגבולות הטריטוריאליים של המדינה ולמעמד אזרחות פורמלי, ומצביעה על הבניית מעמדם של הפלסטינים אזרחי ישראל כקטגוריה היברידית של 'אזרחים-אויבים'. לטענתי, סוגים שונים של אזרחים ואויבים מוגדרים באמצעות ריבוי של קטגוריות נזילות ומשתנות, והקטגוריה 'אזרחים-אויבים' היא אחת מהן. היא מבטאת את היחס האמביוולנטי של 'הפרדה מוכלת', שנעשה בו שימוש על מנת להמשיג את היחס בין ישראל והשטחים הכבושים, אך הוא נכון גם

1 פרק זה אינו עוסק בבתי הדין הצבאיים השופטים חיילים (courts martial), אלא בבתי המשפט הצבאיים שבהם נשפטים אזרחים (military courts). ראו: הופנונג, 1995: 277-280.

2 כתיבה האקדמית כמעט ולא נמצא אזכור לבית המשפט הצבאי בלוד, פרט לעמודים בודדים, ראו: הופנונג, 1995: 279; ראו גם: ברייחיים, 1989: 35-67; גרוס, 2004: 451-452, 467.

לגבי היחס בין ישראל לנתינים פלסטינים בתחומי ישראל, ולכן מוסיפה עוד מִמד לדיאלקטיקה שבין הדרה להכללה (אזולאי ואופיר, 2008; Hussain; 1998; Agamben, 2009; Ophir, Givoni, & Hanafi, 2009).

הניתוח המוצג כאן מתייחס למכלול המוסדות המשפטיים שישראל מפעילה כאל מערכת אחת ויחידת ניתוח אחת, שניתן לזהות בה דרגות שונות של ריבונות ושל זכויות, ואשר לא ניתן להבין אחד מחלקיה בלי להבין את החלקים האחרים במכלול (אזולאי ואופיר, 2008; Kimmerling, 1989; Mehozay, 2016). למרות ההבחנות הפורמליות והטריטוריאליזם, מערכות השיפוט הפלילי בישראל ובשטחים מתנהלות בשיתוף פעולה, תוך העתקה ושכפול של דפוסים ומבנים, ותיאום ופיקוח של מנגנונים ממשלתיים; ההפרדה ביניהן גמישה ומשתנה, ובסופו של דבר כולן מייצרות אסירים המאכלסים את בתי הכלא בישראל.³ אני מבקשת לחבר בין שני דיונים אקדמיים שהתנהלו עד עתה במעגלים נפרדים. הראשון והמפותח יותר נוגע למעמדם רווי הסתירות של הפלסטינים בישראל, שקיבלו אזרחות פורמלית אך לא מעמד אזרחי שווה (Kretzmer, 1996; Peled, 1992; Shafir & Peled, 2002; Robinson, 2013; Jabareen, 2014; Rouhana & Sabbagh-Khoury, 2015). השני נוגע לבתי המשפט הצבאיים בשטחים (בנישו, 2005; בן-נתן, 2014; Hadar, 1982; Hajjar, 2005; Weill, 2007; Viterbo, 2018). ההפרדה בין שני תחומים אלו נבעה משני מקורות. האחד הוא התעלמות מרבית הספרות העוסקת בפלסטינים אזרחי ישראל מהפעלת המשפט הפלילי כחלק ממנגנוני המדינה המגדירים את חברותם בקהילה הפוליטית. המקור הנוסף להפרדה זו הוא ההתייחסות אל בתי המשפט הצבאיים בשטחים כאל מערכת ייחודית, נפרדת וחיצונית, המתנהלת בהתאם למשפט הבין-לאומי, וחלה על לא-אזרחים בלבד. טענתי היא, שהיחס אל אזרחי ישראל הפלסטינים בתחום עבירות הביטחון חורג מהתופעות המוכרות שנבחנו בספרות של הטיה סמויה (implicit bias) בתוך מערכת המשפט הפלילית (גול-אייל ואחרים, 2008; Rattner & Fishman, 1998; Fishman & Rattner, 1997; Rattner, Fishman, & Weimann, 1987; Gazal-Ayal & Sulitzeanu-Kenan, 2010), והתבטא במשך שנים רבות בשיפוט צבאי ונפרד בעבירות ביטחון, בדומה לשיפוט הצבאי בשטחים. באופן זה נוצר יקום מקביל המשקף ומכונן את מעמדם הפוליטי ההיברידי.⁴

3 אסירים תושבי השטחים הוחזקו בשנים הראשונות לאחר 1967 בעיקר במתקני כליאה בשטחים, ובמספרים גדולים יותר ויותר בישראל. לאחר הסכמי אוסלו פונו בהדרגה כמעט כל מתקני הכליאה בשטחים, וכיום פועל רק מתקן הכליאה במחנה עופר הסמוך לירושלים ולרמאללה. רוב רובם של האסירים מוחזקים אם כן בתחומי ישראל. ראו בג"צ 2690/09 יש דיין, ארגון מתנדבים לזכויות אדם נ' מפקד כוחות צה"ל בגדה המערבית (פורסם בנבו, 28.3.2010).

4 יוצאי דופן שהתייחסו ליחס בין המשפט הפלילי לחברות פוליטיות, מזוויות שונות, הם אלינה קורן, שי לביא וליאורה בילסקי. ראו: Korn, 2000a; Korn, 2000b; Lavi, 2010, 2011; Bilsky, 2010, 2011. על התחום המשפטי הנפרד, ראו לאחרונה, שהב, 2019.

כעורכת-דין ייצגתי נאשמים שנשפטו בבתי משפט צבאיים בגדה המערבית וגם בתוך ישראל, לרבות אסירים שנשפטו למאסרי עולם בבית המשפט הצבאי בלוד ומרצים את תקופות המאסר הארוכות ביותר במדינת ישראל. כך נחשפתי לקווי הדמיון ולהמשכיות בין הפרקטיקות המשפטיות בתוך תחומי ישראל לאלו המופעלות בשטחים. הניתוח של המשפט הבין-לאומי המתמקד בדיני הכיבוש אינו מצליח להסביר את ההמשכיות הזו. לעומת זאת, ניתוח ההיסטוריה המשפטית של ישראל כחלק מהתופעות הגלובליות של קולוניאליזם ופוסט-קולוניאליזם, שהצמיחו חקיקת חירום ענפה וניהול אוכלוסיות על בסיס השתייכות אתנית ולאומית – מספק הסבר מלא יותר. לכן אני ממשיכה ומרחיבה את הספרות שהחלה לבחון לאחרונה את ההמשכיות של פרקטיקות קולוניאליות ושל מנגנוני חירום ואת השפעתם המובחנת על הפלסטינים בישראל (קמפ, 1999; ברדה, 2015; Ballas, 2015; Reynolds, 2017a, 2017b; Mehozay, 2016). אני בוחנת את מנגנוני השיפוט הפליליים שהופעלו בתחומי ישראל ובשטחים כמשליכים זה על זה, וכחלק מהמנגנונים המכוננים מעמד אזרחי ופוליטי. תפיסת מערכת המשפט הצבאית בשטחים כחלק ממערכת המשפט הישראלית משליכה לא רק על הבנת מערך השליטה בשטחים; טענתי היא כי לא ניתן לרדת לעומקן של מערכת המשפט הפלילית ושל הבניית האזרחות של הפלסטינים בישראל, בלי להבין את מערכת המשפט בשטחים ואת השלכותיה בתוך ישראל.

בשונה ממרבית הספרות, איני עוסקת בתיקי דגל של בית המשפט העליון ולא במקרי מבחן בודדים, אלא בסוג של היסטוריה משפטית חברתית, בהתבוננות בבתי משפט שנחשבו עד כה שוליים, בערכאות נמוכות, ובפרקטיקה משפטית בירוקרטית נרחבת, העוסקת בעיצוב גורלן היומיומי של קבוצות אוכלוסייה גדולות. באמצעות מסמכים מארכיונים צבאיים אני מתמקדת בבירוקרטיה המשפטית שקבעה את הפרקטיקה היומיומית והמתמשכת של בתי המשפט הצבאיים ויצרה חוק נסתר מן העין (מאוטנר, 1998; רובינשטיין, 1989). היבטים אלו הוזנחו כמעט לחלוטין בספרות האקדמית, והם מלמדים על הקשרים בין המערכות השונות ועל קווי הדמיון בפעולתן, כמו גם על המערכות הקובעות למעשה את פעולתו של החוק, ועל ניהול האוכלוסיות באמצעות שילוב של מנגנונים חוקיים ובירוקרטיים (ברדה, 2012; Shenhav & Berda, 2009; Berda, 2017).

אני מבססת את הטענה בדבר הבניית האזרחים הפלסטינים כאזרחים-אויבים באמצעות שלוש טענות משנה. מבחינת היסטוריה משפטית, הנרטיב ההיסטורי השגור רואה בשנת 1966 נקודת הסיום של הממשל הצבאי, שלאחריה השיגו אזרחי ישראל הפלסטינים שוויון פורמלי במערכת המשפט, וכן רואה בבתי המשפט הצבאיים בשטחים תופעה חדשה ונפרדת, שהיא תוצאה של הכיבוש בשנת 1967 (Hajjar, 2005; Jiryis, 1976; Robinson, 2013). אל מול זאת אני טוענת שישראל מפעילה בתי משפט צבאיים באופן

רציף, אם כי בשינויים הנגזרים מתהליכים גיאופוליטיים, החל מיום הקמתה ועד היום, והמשכיות זו שוללת אפשרות לראות בפעולתם אך ורק תוצאה של כיבושי 1967 ושל שליטה באוכלוסיית לא-אזרחים. לפיכך, יש לחפש את ההסבר לפעולתם מחוץ לדיני הכיבוש.

הטענה השנייה היא שבתי המשפט הצבאיים הופעלו באופן כמעט בלעדי כלפי פלסטינים אזרחי ישראל ותושבי השטחים כאחד. כלומר, סמכות השיפוט של בתי המשפט הצבאיים התבססה בהדרגה על קריטריון ההכללה שלא היה נושא (עבירות ביטחון), לא זמני (שעת חירום), וגם לא של טריטוריה או של מעמד אזרחי, אלא של השתייכות אתנו-לאומית. בתהליך שאתאר כאן, סמכות השיפוט של בתי המשפט הצבאיים, אשר על פי החוק הייתה סמכות טריטוריאלית ומבוססת על עקרונות של ריבונות, עברה טרנספורמציה לסמכות שיפוט פרסונלית המבוססת על עקרונות ניהול של אוכלוסיות, האופייניים למנגנוני ממשליות (governmentality) קולוניאליים.⁵

הטענה השלישית היא, שבאמצעות שיפוט הפלסטינים בבתי משפט צבאיים יצרה המדינה מדרג של נתינים ושל זכויות במערכת המשפט הפלילית, והבנתה את אוכלוסיית האזרחים הפלסטינים כאזרחים-אויבים. איני מתייחסת לקטגוריה המשפטית של 'נתיני אויב' אלא לקטגוריה הפוליטית של אויבים, כפי שהיא מתבטאת במנגנוני קרימינליזציה.⁶ ההחלה המקבילה של הרשות השופטת האזרחית, המיועדת לשפוט את כלל תושבי המדינה, ושל מערכת שיפוט צבאית, המיועדת להתמודד עם האויב, מסמנת את הנשפטים במערכת הצבאית כאויבים. כאשר תהליך זה מבחין בין שתי קבוצות בעלות מעמד של אזרחות, דוגמת אזרחים יהודים ואזרחים פלסטינים בישראל, אני מציעה להבחין את מעמדם של האזרחים הפלסטינים בהקשר הזה כמעמד של אזרחים-אויבים: קבוצה היברידית של בעלי אזרחות פורמלית, שהמדינה מפעילה כלפיה מנגנוני שליטה משולבים, מכילים ומדירים. הפרק יפתח בהצגת הרקע ההיסטורי להפעלת בתי משפט צבאיים על-ידי השלטונות הבריטיים, ולאחר מכן בישראל ובשטחים הכבושים. בחלקו השני אסקור את התפתחות סמכויות השיפוט של בתי המשפט הצבאיים לאחר 1967 – מעקרונות טריטוריאליים לעקרונות של ניהול אוכלוסיות. חלק זה יסקור בנפרד תהליכים מקבילים בתוך ישראל ובשטחים הכבושים, תוך התמקדות בפעולת הבריורקטיה המשפטית שעיצבה את סמכויות השיפוט בפועל. בחלק השלישי אתמקד באופן שבו הבנה השיפוט הצבאי הנפרד את מעמדם של הפלסטינים בישראל כאזרחים-אויבים.

5 רובינשטיין (1989) התייחס למעבר מסמכות שיפוט טריטוריאלית לפרסונלית כבר ב-1989, אולם לגבי השטחים בלבד.

6 לקטגוריה המשפטית של 'נתיני אויב' ראו: Cole, 2003; זהר, 2016. לקטגוריה הפוליטית של אויבים במשפט החוקתי והמינהלי התייחס אדם שנער: Shinar, 2018. להבחנה הפוליטית בין אויב לידיד ראו: Schmitt, 1966; לקטגוריית האויב במשפט פלילי ופנולוגיה של האויב ראו: Krasmann, 2018.

רקע היסטורי

שיפוט אזרחים בבתי משפט צבאיים הונהג לראשונה בשטח פלסטין המנדטורית על ידי הממשל הבריטי. האימפריה הבריטית חוקקה חוקי חירום באתרים שונים של שליטה קולוניאלית כאמצעי להתמודד עם התקוממויות ומרידות. ממשלת בריטניה חוקקה את ה־Defence of the Realm Act (החוק להגנת הממלכה) לראשונה בצפון אירלנד בשנת 1914, והפעילה חקיקה דומה בהודו החל מ־1919 (Neocleous, 2007; Robinson, 2013). החל משנות השלושים של המאה ה־20 הלך זרם החקיקה הזה וגבר ברחבי האימפריה. תקנות ההגנה (שעת חירום) נחקקו לראשונה בפלסטין המנדטורית בשנת 1937 בתגובה ל"מרד הערבי", ותוקנו מספר פעמים עד לשנת 1945 (להלן: 'התקנות' או 'תקנות ההגנה').⁷

למרות שמן: 'תקנות לשעת חירום', תוקפן של התקנות לא היה מותנה בהכרזה על מצב חירום. הן העניקו סמכויות למפקדים צבאיים ולבתי משפט צבאיים, אך גם לבתי משפט אזרחיים. הסמכויות הנרחבות הללו כללו את "המיש-מש הרגיל של ממשל צבאי",⁸ לרבות סמכויות צנזורה ופיקוח על העיתונות, סגירת שטחים, גירוש והטלת עוצר, מעצרים מינהליים, ועוד שלל סמכויות שבכוון להגביל חירויות יסוד באופן קיצוני עד כדי ביטולן המוחלט. מלבד זאת הגדירו התקנות שורה של עבירות בעלות אופי ביטחוני; קבעו לצידן עונשים כבדים, לרבות עונשי מוות; הסמיכו בתי משפט צבאיים להעמיד לדין על העבירות המובהקות והחמורות שבהן; והעניקו סמכות מקבילה לבתי משפט צבאיים ואזרחיים לגבי עבירות ברמת חומרה פחותה. תחילה הופעלו התקנות נגד תושבים פלסטינים, אך עם הקצנת העימות בין היישוב היהודי לשלטון הבריטי, הן הופעלו גם נגד מאמצי העלייה ובניית המדינה היהודית ונגד פעולת המחתרות היהודיות (Segev, 2000). פעילי לח"י ואצ"ל נשפטו בבתי משפט צבאיים, ומקצתם נידונו למוות בתלייה (Lavi, 2005). אי לכך נחשבו תקנות ההגנה, גם על ידי הציבור היהודי, כלי דיכוי אכזרי ודרקוני, וזכו לגינוי בכל פה (Jiryis, 1976; הופנונג, 1995: 79).

מבחינה פוליטית סימנה הקמת המדינה שינוי רדיקלי, אך מבחינת המערכת המשפטית נשמרה המשכיות בין תקופת המנדט לתקופת המדינה (Likhovski, 1998). עם הקמת מדינת ישראל שמרה הכנסת את תקנות ההגנה בתוקף באמצעות פקודת סדרי השלטון והמשפט שהותירה את המשפט הבריטי על כנו, חרף הגינוי הגורף בתקופת המנדט. בה בעת נותר בתוקף גם החוק הפלילי מ־1936, שעל פיו נשפטה כלל האוכלוסייה בבתי משפט אזרחיים. האוכלוסייה הפלסטינית שנשארה בתחומי המדינה לאחר מלחמת 1948 קיבלה אזרחות ישראלית, אך בד בבד הוכרו ממשל צבאי באזורים שהיו מיושבים

7 תקנות ההגנה (שעת חירום) – 1945, ע"ר מס' 1442 מיום 27.9.1945 תוס' 2; הופנונג, 1995: 77–79.
8 כך כינה אותן Neocleous (2007: 502): "The usual mish-mash of martial law powers".

בצפיפות על ידי אזרחים פלסטינים: הגליל, המשולש והנגב (Robinson, 2013). המנגנון המשפטי העיקרי ששימש בסיס לממשל הצבאי היה תקנות ההגנה, והמגבלות העיקריות שהטיל מנגנון הממשל היו על תנועת האזרחים הפלסטינים במרחב (קמפ, 1999; סבן, 2008: 565). מכוח התקנות הופעלו בתי משפט צבאיים ששפטו את האזרחים הפלסטינים בעיקר בגין עבירות הקשורות למשטר היתרי התנועה – כניסה לשטחים סגורים ותנועה ללא היתר, וזאת לצד בתי המשפט האזרחיים ששפטו אותם על עבירות פליליות אחרות (Korn, 2000a, 2000b; Ballas, 2015). בעקבות דיונים ממושכים, דוחות של ועדות בדיקה, והקלות שונות לאורך השנים, בוטל הממשל הצבאי באופן פורמלי בדצמבר 1966, לאחר שהתגבשה הבנה בדבר חוסר התועלת הביטחונית שבו, ולאחר שהשיג במידה רבה את המטרות של השתלטות על קרקע פלסטינית (Robinson, 2013; Degani, 2015). עם זאת, תקנות ההגנה לא בוטלו אלא נשארו על כנן, וגם בתי המשפט הצבאיים שפעלו בתחומי הממשל הצבאי המשיכו לפעול מספר שנים נוספות, אם כי בהיקף מצומצם בהרבה.⁹

ביוני 1967, במהלך מלחמת ששת הימים, כבשה ישראל את שטחי הגדה המערבית, את רצועת עזה, את חצי האי סיני ואת רמת הגולן. מזרח העיר ירושלים והכפרים המקיפים אותה סופחו לישראל מייד עם תום המלחמה. עם ביסוס שליטת צה"ל הוכרז ממשל צבאי בשטחים הכבושים, והוקמה מערכת משפט צבאית שתפקידה היה לשפוט את האוכלוסייה הפלסטינית: בערי הגדה המערבית, בעזה, בסיני וברמת-הגולן (Hadar, 1987).¹⁰ הצבא הוציא שורת צווים צבאיים שביססו מערכת שלמה של משפט פלילי בעל אופי ביטחוני.¹¹ בתי המשפט הצבאיים החלו מייד במלאכת השיפוט של אלפי תיקים מדי חודש ובכליאה המונית של נאשמים, ובגדה המערבית הם פועלים עד היום (Hajjar, 2005; Weill, 2007; Viterbo, 2018). הצווים ובתי המשפט הצבאיים בשטחים הכבושים עוצבו על פי המודל של דיני הכיבוש כמשפט הבין-לאומי שגובש באמנות האג וז'נבה. אך בה בעת, מבחינת תוכנם והסמכויות שנכללו בהם, הם נבנו על פי המודל של תקנות ההגנה (דרורי, 1975; Ben-Natan, 2017), והשתמשו בניסיון הארגוני

9 הפרקליטות הצבאית, דו"ח שנתי 67-1966, ארכיון צה"ל 37/438, עמ' 29. תקנות ההגנה נותרו בתוקף עד היום, אם כי חלקים גדולים מהן בוטלו בשנת 2016, עם חקיקת חוק המאבק בטרור, תשע"ו-2016.

10 במחקר זה אני מתמקדת בשיפוט הצבאי בגדה המערבית ובתחומי ישראל. השיפוט הצבאי בעזה היה דומה למדי לזה שבגדה המערבית, אך לא זהה, וכמו אלו שברמת-הגולן ובסיני, הם מצדיקים מחקר נוסף.

11 מנשר בדבר סדרי שלטון ומשפט (מנשר מס' 2), קובץ מנשרים, צווים ומינויים מס' 1 (1967), עמ' 3 (להלן: קמצ"מ); צו בדבר כינון בתי-משפט צבאיים (צו מס' 3), קמצ"מ 1 (1967), עמ' 25; מנשר בדבר כניסתו לתוקף של צו בדבר הוראות ביטחון (אזור הגדה המערבית) (מס' 3), תשכ"ז-1967, קמצ"מ 1, 5; צו בדבר הוראות ביטחון [נוסח משולב] (יהודה ושומרון) (מס. 1651) התש"ע-2009, קמצ"מ 234, 5902.

שנצבר בצבא בתקופת הממשל הצבאי.¹² מאיר שמגר, הפרקליט הצבאי הראשי (פצ"ר) בתקופת הכיבוש ולימים היועץ המשפטי לממשלה ונשיא בית המשפט העליון, מספר באוטוביוגרפיה שלו על ההכנות למערך משפטי של כיבוש שהחלו כבר ב-1963 וכללו הכשרות משותפות לאנשי הפרקליטות הצבאית ולאנשי הממשל הצבאי (שמגר, 2015; ראו גם Zertal & Eldar, 2005).

אך אלו לא היו בתי המשפט הצבאיים היחידים שהוקמו בעקבות הכיבוש של 1967. כאמור, בחודש אוקטובר 1967 מונה על פי החלטת הרמטכ"ל בית משפט צבאי בעיר לוד, ששפט נאשמים במעשי חבלה שבוצעו בתחומי הקו הירוק ובמזרח ירושלים.¹³ בית המשפט בלוד הוקם בנפרד מבתי המשפט שפעלו בשלושת אזורי הממשל הצבאי, והיה שונה מהם בכך שהתמקד בעבירות ביטחון ולא בהפרות של היתרי תנועה ושהייה בשטחים סגורים. כפי שצוין לעיל, בית המשפט מונה אד הוק, אך פעולות ההתנגדות לכיבוש נמשכו, ובית המשפט הצבאי המשיך לפעול ברציפות למעלה משלושים שנה, עד שנת 2000.¹⁴ מדי שנה נדונו בבית המשפט בלוד בין 50 ל-240 תיקים, שופט צבאי מונה במינוי קבוע לנשיא בית המשפט, והיה דן בתיקים כשופט יחיד או ממנה שופטים צבאיים נוספים להרכב של שלושה שופטים. מרבית הנאשמים שהועמדו בו לדין היו אזרחי ישראל ותושבי מזרח ירושלים, ומיעוטם תושבי השטחים ואזרחי מדינות זרות, כולם נעצרו בתחומי ישראל או על ידי כוחות ישראליים.

נראה שהקמת בית המשפט הייתה במידה רבה תוצאה של סיפוח מזרח ירושלים, שכן כ-70,000 תושבי מזרח ירושלים, שהפכו באחת לתושבי ישראל, היו חלק מהאוכלוסייה בגדה המערבית לכל דבר ועניין, ובדומה לה לקחו חלק בפעולות התנגדות אלימות לכיבוש. אולם מאחר שנחשבו תושבי ישראל, ומרבית המעשים בוצעו בשטח ישראל או במזרח ירושלים, הם לא נכללו בתחום השיפוט הטריטוריאלי של בתי המשפט הצבאיים בשטחים. למרות מעמד התושבות שניתן להם, הם לא נשפטו בבתי המשפט האזרחיים, והפתרון לשפיטתם נמצא בבית משפט צבאי, בהתאם לסמכויות הרחבות שהקנו תקנות ההגנה.¹⁵ הנאשמים הראשונים בבית המשפט בלוד היו תושבי מזרח ירושלים, והם היו

12 הסתמכות על הניסיון הארגוני אינה בהכרח אימוץ או חיקוי של כל היבטי הממשל הצבאי. חלק מהמסקנות מתקופת הממשל הצבאי היו שיש לשנות את אופי השליטה, אך גם אלו הסתמכו על הניסיון שנצבר בצבא בתקופת הממשל הצבאי, כמו גם על הכיבוש הקצר של עזה וסיני בשנים 1957-1957. ראו, גזית, 1985.

13 הפרקליטות הצבאית, דו"ח שנתי 68-1967, ארכיון צה"ל 52/79, 23; הפרקליטות הצבאית, דו"ח שנתי 69-1968, ארכיון צה"ל 181/894, 28.

14 תזכיר חוק לתיקון תקנות ההגנה (שעת חירום) (ביטול חלק ב' וחלק ג') התשע"ה-2014.

15 חיזוק לטענה שהקמת בית המשפט הצבאי בלוד הייתה תוצאה של סיפוח מזרח ירושלים היא הקמתו המאוחרת יותר של בית משפט צבאי לפי תקנות ההגנה מייד לאחר סיפוח רמת הגולן. גם ברמת הגולן הפכה אוכלוסייה כבושה לאוכלוסיית תושבים, ותקנות ההגנה הופעלו בתקופת המעבר מייד לאחר הסיפוח, אך במקרה זה הייתה תקופת ההפעלה של מערכת המשפט הצבאית קצרה יותר.

חלק ניכר מאוכלוסיית הנאשמים לאורך השנים. אלא שבמהרה הועמדו לדין באותו בית משפט גם פלסטינים אזרחי ישראל מכל שטחי המדינה. אם כן, חרף סיומו הפורמלי של הממשל הצבאי, הביא אפקט הבומרנג של הכיבוש להחייאת מנגנוני השיפוט הצבאי בתוך ישראל: בתי המשפט הצבאיים לפי תקנות ההגנה, שעמדו להיעלם עם ביטול הממשל הצבאי, זכו לתחייה מחודשת.¹⁶ רק בשנת 2000, עם ביטול בית המשפט בלוד, נוצר שוויון פורמלי, שבו נשפטו פלסטינים ויהודים בישראל באותם בתי משפט. לסיכום, בתי משפט צבאיים אינם מיועדים לאוכלוסייה של מי שאינם אזרחים בלבד; הם הופעלו לאורך ההיסטוריה על נתינים קולוניאליים, על אזרחים ועל לא-אזרחים. את בתי המשפט הצבאיים בשטחים, שקמו במקביל לשיפוט הצבאי בישראל, נכון יותר לראות כחלק מרצף משתנה של שיפוט צבאי ולא כמקרה ייחודי וחרגי: השיפוט הצבאי בישראל נבנה על פי המודל הקולוניאלי הבריטי, בעוד השיפוט הצבאי בשטחים נבנה על פי המודל המשפטי והניסיון הבירוקרטי של הממשל הצבאי בישראל. לאחר ביטול הממשל הצבאי עמד המנגנון של שיפוט צבאי להיעלם, אך הכיבוש הביא לתחיית המחודשת עם הקמת בית המשפט בלוד. מבחינת סוג החוק שהפעילו, היו כל המנגנונים הצבאיים דומים, אף שהיו שונים מבחינת תחולתם על טריטוריה ועל אוכלוסייה.

הפוליטיקה והבירוקרטיה של סמכויות השיפוט

חקיקת החירום יצרה מבנה דואלי של חירום ושגרה, מערכת משפט צבאית לצד המערכת האזרחית. המערכות הצבאיות, גם בישראל וגם בשטחים, יצרו יקום מקביל שהכפיף את הנאשמים במערכת הצבאית לכללים שונים בתכלית. כאמור, הגדרת העבירות וכן העונשים בתקנות ההגנה היו דרקוניים, והועתקו בשינויים קלים בלבד אל הצו בדבר הוראות ביטחון. המאפיינים הכולטים של שני חוקים אלו בתחום הפלילי הם: הגדרת עבירות רחבה ומעורפלת, הכוללת לדוגמה "עבירות כנגד הסדר הציבורי", "פגיעה בביטחון האזור", ו"חברות בהתאגדות בלתי מותרת", שניתן לכלול בהן קשת רחבה של התנהגויות ולתפוס בהן פעילות פוליטית; הזכויות הפרוצדורליות הנתונות לנאשם מצומצמות בהרבה מאלו הנהוגות במערכת המשפט האזרחית; והעונשים המרביים גבוהים באופן ניכר וכוללים עונש מוות ועונשי מאסר עולם על מספר גדול של עבירות.¹⁷ יתרה מכך, מבחינה מוסדית בית משפט צבאי אינו חלק מהרשות השופטת הזוכה לעצמאות

אם כן, לא רק שכל כיבוש לווה בהפעלת מערכת משפט צבאית מחוץ למדינה, אלא גם כל סיפוח לווה בהפעלת מערכת כזאת בתוך המדינה. הפרקליטות הצבאית, דו"ח שנתי 82-83, ארכיון צה"ל 183/2048, 98.

16 מישל פוקו (2003) משתמש במונח 'אפקט בומרנג' על מנת לתאר את ההשפעה של פרקטיקות קולוניאליות על המבנים המשפטיים-פוליטיים במערב.

17 לפירוט בכל הקשור למערכת המשפט בשטחים ראו: בן-נתן, 2014: 52-56.

יחסית, אלא חלק מהצבא, השייך לרשות המבצעת, ולכן השיפוט בו אינו עולה בקנה אחד עם עקרון הפרדת הרשויות. העצמאות המוגבלת של בתי משפט צבאיים נובעת גם מכך שהשופטים הצבאיים כפופים למנגנון הצבאי מבחינת קידום והטבות, והם חלק ממערך שההיגיון הארגוני שלו אינו של מערכת משפט אלא של ביטחון המדינה ושל הכרעת האויב (Gross & Ní Aoláin, 2006; Ní Aoláin & Gross, 2013).

כפי שתיארתי בחלק הקודם, בעקבות כיבוש השטחים שוכפלה והתרבתה הדואליות של חקיקת החירום: ביוני 1967 הוקמה מערכת של בתי משפט וחקיקה צבאית בשטחים, ובאוקטובר אותה שנה הוקם בית המשפט הצבאי בלוד, ושניהם פעלו לצד מערכת השיפוט האזרחית בישראל.¹⁸ ריבוי מנגנונים משפטיים מצריך תחימת סמכויות שיפוט ומביא לקונפליקטים בין סמכויות שיפוט שונות. לורן בנטון, היסטוריונית משפטית של העולם הקולוניאלי, טבעה את המושג jurisdictional politics (פוליטיקה של סמכויות שיפוט) כמאפיין מרכזי של מערכות משפט קולוניאליות וכצוהר אל מבנים חברתיים עמוקים יותר (Benton, 2000; Benton & Ross, 2013). מערכות משפט קולוניאליות מתאפיינות בריבוי של מערכות משפט המייצגות מוקדי סמכות שונים: המשפט המקומי על גווני השונים, לרבות משפט דתי ושבטי, ומשפט המטרופול (מדינת האם הקולוניאלית). חלוקת סמכויות שיפוט בין מערכות משפט שונות בעולם הקולוניאלי לא התבססה על חלוקה טריטוריאלית, אלא, כפי שאדגים גם כאן, על שרטוט גבולות חברתיים ועל סיווגם של אנשים לקבוצות אוכלוסייה. שרטוט הגבולות בין סמכויות שיפוט מרובות הפך מוקד למאבקים בעולם הקולוניאלי דווקא משום שייצג תחימת גבולות חברתיים ותרבותיים. אני מיישמת את המושג של בנטון בתחום של מנגנוני החירום הפליליים, מאחר שהדואליות של משפט שגרה ומשפט חירום, אזרחי וצבאי, החלים בעת ובעונה אחת באותה טריטוריה, מקבילה למודל המרובה של החוק הקולוניאלי: גם בתחום זה, הפוליטיקה של סמכויות השיפוט מייצגת ומייצרת גבולות חברתיים ומוסדות חברתיים, דוגמת מוסד האזרחות (Stoler & Cooper, 1997). בשל מאפייני החוק הצבאי, הייתה לבחירה בפורום השיפוט משמעות לא רק מבחינת זהות, שייכות ותחום שליטה, שאליהם התייחסה בנטון, אלא גם מבחינת רוחב ההפלה, חומרת הענישה, והבניית השותפות הפוליטית.¹⁹

18 על ריבוי והתרבות מנגנונים משפטיים בתחום הביטחון ראו Hussain, 2007a, 2007b. התרבות המנגנונים המשפטיים בעקבות הכיבוש תואמת את התופעה של היפר-חוקיות (hyperlegality) שמתאר חוסיין, אך דיון מפורט בה הוא מעבר להיקפו של פרק זה; בעבודת הדוקטורט אני מציעה להשלים את התופעה של היפר-חוקיות בפוליטיקה של סמכויות שיפוט, שהיא נגזרת הכרחית שלה, ובכך לחבר שני מושגים תיאורטיים שהיו עד עתה נפרדים בחקר מערכות משפט קולוניאליות.

19 כך למשל, האזרח הישראלי מוחמד מנצור זיאדה, נדון בבית המשפט הצבאי בלוד בשנת 1988 לעונש של מאסר עולם בגין עבירות של חברות ופעילות בהתאגדות אסורה, נשיאת נשק, החזקת נשק ושותפות לזריקת רימון. העונש המרבי לעבירות אלה היה עונש מוות. לעומת זאת, האזרח הישראלי

תחום השיפוט הטריטוריאלי של בתי המשפט שפעלו בישראל על פי תקנות ההגנה חל מבחינה תיאורטית על תחומי המדינה כולה, ביחס לעבירות שהוגדרו באותן תקנות, אך במקביל חלה באותו שטח גם סמכותם של בתי המשפט האזרחיים. הדואליות המשפטית בישראל, של משפט שגרה ומשפט חירום בעלי תחולה מקבילה בזמן ובמקום, אפשרה לתחום סמכויות שיפוט על פי פרמטר אחר: השתייכות אתנו-לאומית. בתקופת הממשל הצבאי התבצעה החלוקה לסמכויות שיפוט אתנו-לאומיות באמצעים טריטוריאליים, על ידי שרטוט גבולות הממשל הצבאי סביב ריכוזי אוכלוסייה פלסטינית, ושיפוט הפלסטינים באזורים אלו בבתי משפט צבאיים (קמפ, 1999; הופנונג, 1995: 81). לאחר ביטול הממשל הצבאי נעשתה אותה חלוקה באמצעים בירוקרטיים אחרים, כפי שאתאר להלן. מלכתחילה היה תחום השיפוט של בתי המשפט הצבאיים בשטחים ברור, והופעל על פי עיקרון טריטוריאלי. אלא שבמהלך הזמן חלו שינויים בסמכויות השיפוט, עם הצטרפותן והתרחבותן של קבוצות אוכלוסייה נוספות: אזרחים ישראלים ומתנחלים. אזרחים הגיעו לשטחים כמבקרים, ומתנחלים נותרו כמתיישבים. אף שבשטחים לא התקיימה מראש אותה דואליות בין משפט שגרה אזרחי למשפט חירום צבאי,²⁰ דואליות כזו נוצרה על ידי החלה חלקית של המשפט הישראלי ושל סמכות בתי המשפט האזרחיים בישראל לגבי אזרחים ישראלים ולגבי מתנחלים.²¹ גם בסמכויות השיפוט חלו שינויים אשר שכפלו את החלוקה האתנו-לאומית שהייתה נהוגה בישראל. בהמשך חלק זה אתאר כיצד נוצרה החלוקה האתנו-לאומית של סמכויות השיפוט לאחר 1967 בשטחים, ולאחר מכן בישראל.

ברק ניר נדון בבית המשפט המחוזי בירושלים לעונש של שש שנות מאסר לאחר שהורשע בחברות בארגון טרור, קשירת קשר לפשע, הריגה, ניסיון לרצח והחזקת נשק שלא כדין. העונש המקסימלי היה 20 שנה. במל"ד 79/87, 80/87 התובע הצבאי נ' בורגאל וזיאדה (עותק שמור אצל המחברת, 1988. 8.5); רע"ב 7501/06 זיאדה נ' שירות בתי הסוהר פורסם בנבו (27.12.2007); ת"פ (ירושלים) 203/84 מדינת ישראל נ' ליבני פ"מ תש"ן (3) 330.

20 טענה זו, בדבר היעדר דואליות, מתייחסת למערכות המשפט שבשליטה ישירה של ישראל. בשטחים התקיימה דואליות בין מערכת המשפט המקומית, שפעלה לפי הדין הירדני, והמשיכה לפעול גם לאחר הכיבוש, למערכת המשפט הצבאית של ישראל. ישראל גם עשתה שימוש בתקנות ההגנה (שעת חירום) בשטחים, אך עשתה זאת במסגרת סמכותם של בתי המשפט הצבאיים, ללא חלוקה של סמכויות שיפוט.

21 מספר חוקרים כתבו אודות התפתחות הדואליות המשפטית המאפשרת החלת מערכות משפטיות נפרדות על פלסטינים וישראלים בשטחים הכבושים, ראו: רובינשטיין, 1986; רובינשטיין, 1989; Benvenisti, 1990. עם זאת, כתיבה מוקדמת ופורצת דרך זו לא קישרה את המבנה המשפטי הדואלי בשטחים להעתקה של המבנה הדואלי של חקיקת החירום בישראל, העתקה הבולטת בתחום בתי המשפט הצבאיים.

סמכויות השיפוט בשטחים

כפי שתיארת, מערכת הצווים הצבאיים שכללו הקמת בתי המשפט בשטחים הכבושים הוכנה מראש במשרדי הפרקליטות הצבאית תחת פיקוחו של מאיר שמגר החל משנת 1963. אלא שההכנות המוקדמות התבססו על המודל האירופי של דיני כיבוש ממלחמת העולם השנייה, ולא צפו את הנוכחות ואת ההתיישבות הנרחבת של ישראלים בתחומי השטחים. עם תום המלחמה החלו ישראלים לבקר בשטחים הכבושים, והתעוררה בעיה של סמכות שיפוט: מעשיהם של אזרחים ישראלים שביצעו עבירות בתחומי השטחים וחזרו לישראל היו מחוץ לתחום השיפוט של בתי המשפט בישראל, ולא ניתן היה להעמידם לדין אלא בבתי המשפט הצבאיים, שלא נועדו לכך.²² הפרקליטות הצבאית העלתה בעיה זו כבר שבועיים לאחר המלחמה, והפתרון שנמצא היה קביעת תקנות לשעת חירום שהחילו את סמכות בתי המשפט בישראל על השטחים הכבושים (להלן 'תקנות העזרה המשפטית').²³ התקנות קבעו כי הסמכות של בתי המשפט בישראל "אינה גורעת מסמכותו של בית משפט צבאי", וכך יצרו סמכות מקבילה בעניינים פליליים לבתי המשפט האזרחיים בישראל ולבתי המשפט הצבאיים בשטחים, ששכפלה את הדואליות המשפטית שחלה בישראל עוד לפני כן.

דואליות זו הייתה פתרון זמין, כיוון שאנשי המנגנון המשפטי הצבאי הכירו היטב את מנגנון הממשל הצבאי ואת תקנות ההגנה לשעת חירום. שבועיים בלבד לפני המלחמה השתתף הפצ"ר מאיר שמגר בדיון על המשך הפעלת תקנות ההגנה בישראל לאחר ביטול הממשל הצבאי. באותו דיון הביע שמגר תמיכה בהמשך הפעלת התקנות ואף בהרחבת הסמכות המקבילה של בתי המשפט האזרחיים והצבאיים, "כך שנוכל לבחור בכל מקרה את הערכאה".²⁴ הסמכות המקבילה של בתי משפט צבאיים ואזרחיים הייתה אם כן מנגנון ממשלי, שלא רק היה מוכר אלא אף מועדף על אנשי הפרקליטות הצבאית,

22 לבעיה דומה שהתעוררה עם ההתיישבות הבריטית בניו-זילנד, ראו: McHugh, 2013.

23 תקנות שעת חירום בדבר השיפוט בעבירות שבוצעו בשטח המוחזק על-ידי צבא ההגנה לישראל, קובץ התקנות 2069, 2741, 4.7.1967. תוקפן של תקנות אלו הוארך פעמים רבות, ובשינויים שונים, הן בתוקף עד היום. לנוסח האחרון, שהוארך עד לשנת 2022, ראו חוק לתיקון והארכת תוקפן של תקנות שעת חירום (יהודה והשומרון – שיפוט בעבירות ועזרה משפטית), תשס"ז-2007, ס"ח תשס"ז 2100 עמ' 364 (21.6.2007).

24 מכתב אל"מ מאיר שמגר לרמטכ"ל, 21.5.1967, ארכיון צה"ל 27/117. המכתב מתאר דיון של ועדה לכדיקת תקנות ההגנה לשעת חירום, שהתקיים אצל שר המשפטים בתאריך 18.5.1967. שמגר מתאר במכתב את עמדתו של שר המשפטים יעקב שמשון שפירא, שלפיה "החוק למניעת הסתננות יכול להישאר [...] אולם הוא אינו סבור, שיש הצדקה לקיום שיפוט צבאי שיחול לא רק על מסתננים. לדעתו פוגם קיומו של שיפוט צבאי בדמותנו כמדינה דמוקרטית ומתקדמת ויש לכן לבטל את השיפוט הצבאי הקיים כיום לפי תקנות ההגנה". כאמור, עמדת הצבא גברה.

כיוון שהעניק להם גמישות מקסימלית בהחלטות על פורום ההעמדה לדין, החלטות שיכלו להתקבל באופן מינהלי לגבי מקרים אינדיבידואליים.

במצב זה, עם יצירתן של סמכויות שיפוט מרובות, נוצר מרחב לפוליטיקה של סמכויות שיפוט. מאחר שבנוסחן הראשוני החילו תקנות העזרה המשפטית את סמכות בתי המשפט בישראל על כל אדם, נכללו גם תושבי השטחים הפלסטינים באותה סמכות שיפוט אזרחית; אך כיוון שזו לא הייתה המטרה המקורית, שינתה הכנסת את התקנות בדצמבר 1967, הוציאה את התושבים הפלסטינים מתחום השיפוט האזרחי בישראל, והותירה את בתי המשפט הצבאיים כפורום היחיד החל עליהם. החרגת התושבים הפלסטינים נעשתה על ידי קביעת קטגוריה של 'תושב האזור'.²⁵ לגבי אזרחים ישראלים עדיין נותרה בחירה בין שיפוט צבאי לשיפוט אזרחי. לצורך החלטה על פורום השיפוט בעניינם של ישראלים נקבעו הנחיות בתיאום בין המשטרה לפרקליטות הצבאית, שלפיהן יישפטו עבירות של ישראלים על צווי המפקד הצבאי, נגד ביטחון צה"ל, ונגד הישראלים באזור, בבתי המשפט הצבאיים, ואילו עבירות שאינן קשורות לענייני ביטחון יישפטו בבתי המשפט האזרחיים בישראל.²⁶ ואכן, בשנים הראשונות נשפטו ישראלים בבתי המשפט הצבאיים בשטחים, בעיקר בגין הפרת צווים של המפקד הצבאי.

עם התרחבות מפעל ההתנחלות התעוררו בעיות חדשות. ראשית, הקטגוריה 'תושב האזור' בתקנות העזרה המשפטית, אשר כוונה מלכתחילה לחול על פלסטינים והוציאה אותם מתחום השיפוט של בתי משפט ישראלים, יכולה הייתה מעתה לחול גם על ישראלים אשר הפכו גם הם 'תושבי האזור'. בשנת 1975 תוקנו התקנות, והקטגוריה הפכה ל'תושב האזור שאינו רשום במרשם האוכלוסין בישראל', כך שמי שהוא תושב האזור אך רשום במרשם האוכלוסין בישראל (אזרחים ותושבים ישראלים) – ייכלל במסגרת סמכות השיפוט של בתי המשפט בישראל, בעוד תושבי אזור פלסטינים יישארו מוחרגים מסמכות זו.²⁷

יתר על כן, ציבור המתנחלים צבר כוח והתנגד לסמכות בתי המשפט הצבאיים. בשנת 1976 הועמד לדין הרב משה לוינגר בבית משפט צבאי בגין הפרעה לחייל והעלבת חייל, ומשפטו הפך זירת התנגדות לשיפוט הצבאי. לוינגר ניהל משפט מתוקשר שבו ביקש, בין היתר, לזמן לעדות את שר הביטחון שמעון פרס;²⁸ עורך דינו טען כי בהעמדתו לדין בבית משפט צבאי הוא מופלה משאר אזרחי המדינה, ויש להביאו לשיפוט אזרחי:

25 חוק להארכת תוקפן של תקנות שעת חירום (עבירות בשטחים המוחזקים – שיפוט ועזרה משפטית) תשכ"ח-1967, ס"ח 517 עמ' 20 (2.1.1968).

26 מכתב אל"מ מאיר שמגר לתפוצה פנימית, 31.8.1967, ארכיון צה"ל 28/117.

27 חוק לתיקון תקנות שעת חירום (השטחים המוחזקים ע"י צבא ההגנה לישראל – שיפוט בעבירות ועזרה משפטית) תשל"ה-1975, ס"ח 779, 229 (8.8.1975).

28 בג"צ 128/77 משה לוינגר נ' בית-המשפט הצבאי בחברון, פד"י לא (2) 436.

כאן מעמידים לדין בעצם את כל תושבי קריית ארבע ולא אדם בודד. השאלה הגדולה היא האם תושבי קריית ארבע הם בני חורגים למדינת ישראל, לארץ ישראל? האם יהודה ושומרון היא אצלנו בשכירות ותושבי קריית ארבע הם בשכירות משנה? הנאשם היה מבקש מבית המשפט לשים ליבו לכך שזכותו כתושב קריית ארבע מקופחת כלפי כל אזרח של ישראל.²⁹

בית המשפט הצבאי דחה את הטענה, אך בעקבות המשפט החליטו בפרקליטות הצבאית להפסיק להעמיד לדין מתנחלים בבתי המשפט הצבאיים. כדי להצדיק את עמדתם השתמשו אנשי הצבא בשתי טענות. הראשונה, שהצבא אינו הגוף המתאים להתמודד עם העמדה לדין של אזרחים, והדבר גורר פוליטיזציה לא רצויה; השנייה, כי באופן עקרוני לא ראוי שאזרחים יועמדו לדין בפני בתי משפט צבאיים.³⁰ ואכן, החל משנות השמונים הופסקה העמדתם לדין של מתנחלים בבתי משפט צבאיים, אף שהסמכות לעשות כך נותרה בעינה.³¹ אם כן, סמכויות השיפוט בפועל לא נקבעו בחוק או בתקנות שהותירו מרחב גדול של שיקול דעת, אלא על ידי הפקידות המשפטית ששלטה בתהליך הפניית התיקים: הפרקליטות הצבאית, שפעלה בתיאום עם משרד המשפטים.

הפוליטיקה של סמכויות השיפוט המשיכה לעורר מחלוקות גם לאחר שפסקה העמדתם לדין של מתנחלים בבתי משפט צבאיים. בשנת 1979 הועמד לדין בבית המשפט המחוזי בירושלים תושב נוסף של קריית ארבע, אביגדור אסקין. אסקין עלה מברית המועצות לישראל חודשים ספורים לפני שהועמד לדין, וקבע את מקום מושבו בשטחים. בערעור על הרשעתו טען שהוא 'תושב אזור', מאחר שהוא מתגורר מחוץ לשטח ישראל, וכי התביעה לא הוכיחה במשפט שהוא רשום במרשם האוכלוסין בישראל, לפיכך אין לבית המשפט בישראל סמכות לגביו.³² בית המשפט העליון דחה את הערעור בקובעו

29 תיק בימ"ש חברון 1100/76 התובע הצבאי נ' לוינגר, פרוטוקול מתאריך 31.1.1976 (עותק שמור אצל המחברת).

30 ועדת החקירה לעניין הטבח במערת המכפלה בחברון, דין וחשבון, התשנ"ד (1994) עמ' 160. לעיקרון השני לא היה בסיס במשפט הפוליטיבי הישראלי, שהרי כאמור, אזרחים ישראלים עמדו לדין בפני בתי-משפט צבאיים במשך שנים ארוכות, אך היה לו בסיס בעקרון שלטון החוק ובעקרון השוויון, הדורשים שאזרחים יקבלו הגנה שווה בפני החוק. עקרונות אלו הפכו חלק מ'מגילת הזכויות השיפוטית' של בית המשפט העליון, אך לא יושמו לגבי הציבור הערבי. במשפט האמריקאי החוקה מבטיחה משפט בפני חבר מושבעים ושוויון בפני החוק, ולפי פסיקה ארוכת שנים, אזרחים זכאים להישפט בפני בית משפט אזרחי המקיים את הערכויות המוכתרות בחוקה, להבדיל מחיילים ולוחמים זרים.

31 למדיניות זו היה חריג בולט בתקופת הפינוי מסיני, אז נשפטו מתנגדי הפינוי בבית משפט צבאי. הפרקליטות הצבאית, דו"ח שנתי 83-1982, ארכיון צה"ל 183/2084. היו גם חריגים ספורים אחרים בסוף שנות השבעים, לדוגמה, תיק שכם 1980/79 התובע הצבאי נ' העצני (פורסם בנוב 12.11.1979), אבל ככל הידוע לי, לא לאחר 1983.

32 ע"פ 522/79 אסקין נ' מדינת ישראל, פד"י ל"ד (1) 113. אסקין הורשע בהשגת גבול וגרימת נזק לרכוש של משפחות פלסטיניות בחברון.

שרישומו של אסקין במרשם האוכלוסין בישראל הוכח באופן מספק. אך אילו לא היה רשום במרשם האוכלוסין בישראל, הסמכות היחידה לגביו הייתה של בית המשפט הצבאי. בתיקון נוסף לתקנות העזרה המשפטית משנת 1984 נוסף אם כן המונח 'תושב ישראל', ונקבע לגביו כי: "יראו אותו ככולל גם אדם שמקום מושבו הוא באזור והוא אזרח ישראלי או שהוא זכאי לעלות לישראל לפי חוק השבות [...]".³³ מאחר שמי שזכאים לעלות לישראל לפי חוק השבות הם יהודים (ובני משפחתם), על פי שרשור ההגדרות הזה כל יהודי ויהודייה ובני משפחתם, המתגוררים בשטחים, נתונים לסמכותם של בתי המשפט בישראל, ללא קשר לאזרחותם או לרישומם במרשם האוכלוסין בישראל. הטרנספורמציה של סמכויות השיפוט מעקרונות טריטוריאליים לעקרונות אתנו-לאומיים של ניהול אוכלוסייה הושלמה עם הגדרתם של יהודים (ובני משפחתם) כנתונים לסמכות בתי המשפט האזרחיים בישראל.

בהמשך הגמישו הנחיות משנת 1993 את הכלל, ואפשרו העמדה לדין של ישראלים בבתי משפט בשטחים אם המקרה הראה קשר מהותי לאזור.³⁴ בשנים שלאחר מכן, ובעיקר לאחר ביטול בית המשפט בלוד בשנת 2000, נעשה שימוש בחריג מינהלי זה במקרים בודדים, לצורך העמדה לדין של פלסטינים אזרחי ישראל שהיו מעורבים בעבירות בשטחים בבתי משפט צבאיים בשטחים. עתירות של פלסטינים אזרחי ישראל לבית המשפט העליון נגד פורום השיפוט הצבאי נדחו בהסתמך על קיומה של סמכות מקבילה.³⁵ שוב, הסמכות שהייתה מקבילה לגבי כל אדם יושמה רק לגבי אזרחים פלסטינים, כך שרק פלסטינים נשפטו בבתי משפט צבאיים.

העובדה ששיפוט המתנחלים בישראל מבוסס על אבחנה אתנו-לאומית היוותה חלק מהממצאים של ועדת החקירה לעניין הרצח במערת המכפלה בחברון, בראשות מאיר שמגר (אז נשיא בית המשפט העליון בדימוס):

אף שקיימת סמכות מקבילה לבתי המשפט הצבאיים ולבתי המשפט בישראל לדין ישראלים, המדיניות ככלל היא שלא להגיש כתבי אישום נגד ישראלים תושבי האזור או תושבי ישראל שעברו עבירה באזור, אלא לבתי המשפט בישראל; אם כי בעבר היו מקרים בהם הובאו ישראלים לדין בפני בתי משפט צבאיים. [...] בכך אכן נוצרה אבחנה בין שתי האוכלוסיות, הערבית והיהודית, למרות שמדובר באותו שטח עצמו. ניתן לטעון כי מצב בו זהותו של האדם היא הקובעת את

33 חוק לתיקון ולהארכת תוקף של תקנות שעת חירום (יהודה ושומרון, חבל עזה, סיני ודרום סיני – שיפוט בעבירות ועזרה משפטית), התשמ"ד-1984, ס"ח 1102, 36, 4 בינואר 1984.

34 בג"צ 4765/11 ג'ראדאת נ' פרקליט המדינה (פורסם בנבו 30.8.2011).

35 בג"צ 3634/10 אגבאריה נ' היועץ המשפטי לממשלה (פורסם בנבו 9.12.2010); בג"צ 7464/12 אבו ג'אבר נ' התובע הצבאי (פורסם בנבו 29.1.2013); בג"צ 6743/97 זעארי נ' משטרת ישראל (פורסם בנבו 30.8.2011); בג"צ 4765/11 ג'ראדאת נ' פרקליט המדינה, לעיל הערה 34; ע"מ (יהודה והשומרון) 88/00 התובע הצבאי נ' חמארשה (פורסם בנבו 18.6.2000).

מערכת המשפט ובאיזה בית משפט יישפט, מנוגד לעקרון השוויון בפני החוק. אולם הבחנות כגון אלה תואמות את כללי המשפט הבינלאומי הפומבי. [...] בתמצית אפשר, אפוא, לומר שהישראלי נושא עימו את המשפט הישראלי, לרבות סמכות השיפוט של בתי המשפט בישראל, גם אם הוא עובר עבירה בשטחים.³⁶

אם כן, למרות שהוועדה הכירה בהפרת עקרון השוויון בפני החוק ובהפרדה של יהודים וערבים, ולא רק של אזרחים ולא-אזרחים, היא מצאה דרך להצדיק זאת על ידי התייחסות להפרדה על פי זהות אתנו-לאומית כאל תוצאה בלתי נמנעת של חלוקה על פי אזרחות, ולא כמדיניות ההעמדה לדין. הוועדה ביססה את ההצדקה על ידי שימוש במשפט הביין-לאומי, הצדקה שמומחי משפט ביין-לאומי יסתייגו ממנה.³⁷ מה שחשוב לענייננו, הוא כי עמדת הוועדה, המתבססת על המשפט הביין-לאומי ועל עקרונות של ריבונות, מסתמכת על קטגוריות של אזרח ואיוב. המתנחלים מתוארים כאזרחים ישראלים הנושאים עימם את הגנת החוק הישראלי, ואילו הפלסטינים, כאוכלוסיית איוב, נתונים להגנת החוק הביין-לאומי שמאפשר להפעיל שיפוט צבאי על אזרחים תחת כיבוש. אלא שההפניה לחוק השבות וההעמדה לדין של פלסטינים אזרחי ישראל בבתי המשפט הצבאיים בשטחים בשנים שלאחר מכן,³⁸ מצביעים על כך שלא היה מדובר בחלוקה על פי אזרחות בלבד.

סמכויות השיפוט בתוך ישראל

בעוד שבמקרה של השטחים ניתן היה לטעון כי סמכויות השיפוט הבחינו בין אזרחים ללא-אזרחים, ולא בין יהודים לפלסטינים, הרי שבתחומי ישראל לא התקיימה הבחנה כזו: הן פלסטינים והן יהודים הם אזרחים. אך גם במקרה זה, בעבירות ביטחון נשפטו אזרחים פלסטינים בבתי משפט צבאיים, ואילו אזרחים יהודים נשפטו בבתי משפט אזרחיים.

36 ועדת החקירה לעניין הטבח במערת המכפלה בחברון, לעיל הערה 31, 160-161. זו גם הייתה מסקנתו של רובינשטיין בשנת 1989 (רובינשטיין, 1989).

37 המשפט הביין-לאומי הפומבי מכיר במעמד הריבוני הנפרד של שטח כבוש, אך אינו מספק הצדקה למצב שבו זהותו של אדם קובעת את מערכת המשפט החלה עליו, בפרט כאשר מדובר במשפט פלילי הכרוך בשלילת חירות, שאינו מאפשר לנאשם בחירה בפורום השיפוט. המשפט הביין-לאומי קובע כי לשטח כבוש ולאוכלוסייה שבו יש מעמד נפרד ושונה מהשטח ומהאוכלוסייה של המדינה הכובשת. זאת, על מנת למנוע סיפוח ולהגן על האוכלוסייה המקומית, ולא כדי להצדיק אפליה, הפרדה ופרקטיקות הדומות לאפרטהייד, שכולן אסורות. במקביל הוא אוסר באופן מוחלט על התיישבות אוכלוסיית המדינה הכובשת בשטח הכבוש, איסור שממנו התעלמה הוועדה. דוקטרינת הכיבוש במשפט ביין-לאומי מאפשרת את עצם שיפוטם של אזרחי האיוב על ידי הכוח הכובש בבתי-משפט צבאיים, אם כי לא ברור למשך איזו תקופה. אך לאור האיסור המוחלט על התיישבות אוכלוסיית הכובש בשטח הכבוש, לא התייחס המשפט הביין-לאומי כלל למצב של הבחנה בין מערכות שיפוט על בסיס לאומי-אתני, ולו היה מתייחס לכך, אזי העקרונות של איסור ההתיישבות בשטח כבוש ואיסור האפליה היה קרוב לוודאי פוסל מדיניות כזו. מצדיקי ההפרדה נאחזו אם כן בהבחנה לגבי מעמד ריבוני שונה, תוך התעלמות מאיסור ההתיישבות ומאיסור האפליה. ראו Gross, 2007.

38 ראו הערות 34-35 לעיל.

כאמור, סמכות השיפוט של בתי המשפט הצבאיים לפי תקנות ההגנה הוחלה על כל שטח המדינה. תקנה 18 לתקנות ההגנה קבעה כי היועץ המשפטי לממשלה מוסמך לבקש העברת תיק מבית משפט שלום לבית משפט צבאי, אך התקנות לא קבעו מהם הקריטריונים לכך. מאיר שמגר, שבתפקידו כפצ"ר היה אחראי לחלוקה הראשונית של סמכויות השיפוט בשטחים, מונה בשנת 1968 לתפקיד היועץ המשפטי לממשלה, והיה אחראי לניסוח הנחיות היועץ המשפטי לממשלה, בהן הנחיה בנושא 'העברת משפט לשיפוט בפני בית משפט צבאי'. ההנחיה לא התייחסה לתחום השיפוט המהותי לכאורה של בית המשפט הצבאי: עבירות ביטחון. כזכור, ההנחיות בשטחים הסתמכו על קטגוריות של תושבות ורישום, אך בישראל היו קטגוריות אלו חסרות ערך. הבחנות על בסיס מוצא, דת ולאום לא היו לגיטימיות, ולכן לא כללה הנחיית היועץ המשפטי לממשלה כל קריטריון מהותי, אלא העניקה שיקול דעת מוחלט, מלווה בנוהל פרוצדורלי:

תיק החקירה של משטרת ישראל יועבר אל פרקליט המדינה [...] מצא פרקליט המדינה [...] כי יש בחומר הראיות כדי להצדיק הבאת העניין לשפיטה בפני בית משפט צבאי, יובא התיק בפני היועץ המשפטי לממשלה. מצא היועץ המשפטי לממשלה כי יש מקום להעביר את המשפט לשפיטה בפני בית משפט צבאי, יערוך בקשה לפי הנוסח המובא בנספח להנחיה זו.³⁹

ההנחיות אינן קובעות אם כן מה יהיו הקריטריונים שלפיהם יוחלט על הפניית תיקים לבית המשפט הצבאי, אך יוצרות הליך בירוקרטי וקובעות את בעלי הסמכות להחליט – החל ממשטרת ישראל, דרך פרקליט המדינה ועד היועץ המשפטי לממשלה. אך היו ארגונים בירוקרטיים נוספים, ולמעשה עיקריים, שהיו מעורבים בהחלטה: הפרקליטות הצבאית ושירות הביטחון הכללי. הפרקליטות הצבאית הייתה אחראית לניהול בתי המשפט הצבאיים בישראל ובשטחים. הדוחות השנתיים של הפרקליטות הצבאית מתארים את פעילותן של בית המשפט בלוד, וחוזרים על ההגדרה המשפטית של סמכותן על פי קריטריונים טריטוריאליים ונושאים: "בית משפט זה דן בעבירות ביטחוניות נגד המדינה שבוצעו על ידי אזרחים בתחומי הקו הירוק", או "בתי משפט אלה מוסמכים לדון בני אדם שעברו עבירות ביטחוניות בשטח מדינת ישראל".⁴⁰ תיאור זה כולל את ההיבטים הפורמליים של סמכות השיפוט, ומבחין בין בתי המשפט הצבאיים בתוך ישראל לאלו שפועלים בשטחים, אך הוא אינו משקף את מדיניות ההעמדה לדין בפועל.

אותם דוחות שנתיים מתייחסים אל הנאשמים בבית המשפט בלוד לפי מקום מגוריהם או על פי השתייכותם האתנו-לאומית, ומלמדים שהנאשמים בבית המשפט בלוד היו

39 הנחיית היועץ המשפטי לממשלה 4.5002, תקנות ההגנה (שעת חירום) – 1945 – העברת משפט לשיפוט בפני בית משפט צבאי (1 דצמבר 1968).

40 יחידת בתי דין צבאיים, פעילות בתי הדין הצבאיים בשנת 1979, דו"ח שנתי, ארכיון צה"ל 2731-28; הפרקליטות הצבאית, דו"ח שנתי לשנת 82-83, ארכיון צה"ל 183-2048, 31.

'ערבים ישראלים', 'תושבי ירושלים', וגם 'תושב סביבות חברון' ו'תושבי עזה' שנעצרו בתחומי ישראל.⁴¹ דוחות אחרים מביאים נתונים סטטיסטיים ומצביעים על גידול בהעמדה לדין של 'אזרחי מדינת ישראל מקרב בני המיעוטים',⁴² ושל 'תושבי מזרח ירושלים'.⁴³ מאות תיקים של בית המשפט הצבאי בלוד ועשרות של דוחות שנתיים שסקרתי לא מוזכרים ולו מקרה אחד של נאשם יהודי.⁴⁴

הסיבה לכך אינה כי יהודים לא עברו עבירות שניתן להגדירן 'עבירות ביטחון' או עבירות על פי תקנות ההגנה. מקרים שבהם נאשמו יהודים בעבירות ביטחון אכן היו נדירים הרבה יותר, אך הם הובאו בפני בתי משפט אזרחיים. כך למשל, ארבעים יהודים וערבים שנקשרו לרשת ריגול עבור המודיעין הסורי הועמדו לדין בשנת 1972 בבית המשפט המחוזי בחיפה. באותו הקשר, בשנת 1974 הורשעו רמי לכנה ומלי לרמן בבית המשפט המחוזי בחיפה בגין מפגשים עם אנשי אש"ף, מפגשים שהוגדרו עבירות בניגוד לחוק לתיקון דיני העונשין (ביטחון המדינה, יחסי חוץ וסודות רשמיים) ותקנות ההגנה (שעת חירום).⁴⁵ עשרים וחמישה הנאשמים בפרשת 'המחתרת היהודית', חלקם תושבי השטחים וחלקם תושבי ישראל, הועמדו כולם לדין בשנת 1984 בבית המשפט המחוזי בירושלים, והורשעו, בין השאר, בעבירות רצח וחברות בארגון טרור, ואלו רק דוגמאות ספורות.⁴⁶ מפרשת הרשת היהודית-ערבית ומפרשות אחרות עולה כי מסיבות שונות, לעיתים נשפטו פלסטינים בגין עבירות ביטחון במערכת האזרחית, אך התופעה ההפוכה לא התרחשה: הכלל הנוקשה ביותר היה שיהודים לא נשפטו בבתי משפט צבאיים.

בדיון פנימי שהתקיים במשרד המשפטים בשנת 1984 אודות בית המשפט לפי תקנות ההגנה, השתתפו כלל הארגונים הבירוקרטיים שהיו אחראים למערכת השיפוט הצבאית: אנשי פרקליטות המדינה, הפרקליטות הצבאיות, ושירות הביטחון הכללי. לשאלת היועץ המשפטי לממשלה, פרופ' יצחק זמיר, אילו תיקים מועברים לשיפוט בבית משפט צבאי, השיב היועץ המשפטי של שירות הביטחון הכללי, רון שלון:

41 יחידת בתי דין צבאיים, פעילות בתי הדין הצבאיים בשנת 1981, דו"ח שנתי, ארכיון צה"ל 8-2731, 29.

42 הפרקליטות הצבאיות, דו"ח שנתי לשנת 84-85, ארכיון צה"ל 15-622.

43 הפרקליטות הצבאיות, דו"ח פעילות שנתית לשנת העבודה 1991, ארכיון צה"ל 2-2731, עמ' 55.
44 לצורך המחקר סקרתי מאות תיקים של בית המשפט הצבאי בלוד בארכיון יחידת בתי הדין הצבאיים של צה"ל, וריכזתי דוחות שנתיים של הפרקליטות הצבאיות ויחידת בתי הדין הצבאיים מהשנים 1967-2000.

45 ע"פ 439/73 לכנה נ' מדינת ישראל, פ"ד כח(2) 785. מקצת הנאשמים בפרשה זו היו פלסטינים ישראלים, והם הואשמו יחד עם שותפיהם היהודים בבית משפט אזרחי. רבים מההליכים ומפסקי הדין לא פורסמו, ראו באתר השב"כ: <https://www.shabak.gov.il/English/History/Affairs/Pages/1972.aspx>

46 ת"פ (ירושלים) 203/84 מדינת ישראל נ' ליבני פ"מ תש"ן (3) 330; סגל, 1987. לדוגמה נוספת ראו גם: ע"פ 621/88 פיילר נ' מדינת ישראל פד"י מז(3) 112.

אין כל מסמך כתוב בנושא. לגבי אזרחים זרים תחילה העמדנו לדין בבית משפט צבאי, אח"כ הפסקנו [...] אח"כ מדיניות לא להעמיד לדין יהודים בבתי משפט צבאיים. מבחינת השירות – לגבי זרים – בימ"ש אזרחי. כיום בבימ"ש צבאי [נדונות] רק עבירות פח"ע ע"י ערבים בישראל (ההדגשה שלי, ס.ב.).⁴⁷

תשובתו של שְׁלוֹ מגלה כי הייתה מדיניות מודעת שלא להעמיד לדין יהודים בבתי משפט צבאיים, ובהדרגה גם לא 'זרים', מונח שהתייחס לתושבי השטחים ולתושבי מדינות זרות, וכך בסופו של דבר נשפטו רק עבירות של 'ערבים בישראל' בבית המשפט הצבאי. תשובתו מגלה גם מי הגוף שהנהיג מדיניות זו: שירות הביטחון הכללי.

העובדה שרק נאשמים ערבים-פלסטינים הועמדו לדין בבית המשפט בלוד לא נסתרה כמובן מעיני מי שהיה באותו בית משפט, אך מה שנאמר בחדרי ישיבות נסתרים מעין הציבור הוכחש בדיונים פומביים. נאשמים אחדים עתרו לבית המשפט העליון וטענו שהעמדתם לדין בבית משפט צבאי מהווה אפליה אסורה. טענותיהם נדחו בצורה לקונית:

לעצם העניין הננו סבורים ששיקול-דעתו של היועץ המשפטי בקשר להפעלת תקנה 18 הוא רחב, וחזקה עליו שהפעילו כראוי אחרי עיון בנתונים שהיו מצויים לפניו, חזקה זו לא נסתרה במאומה. טענותיו של מר הייק בדבר הפליית העותר הן סתמיות, בלי להביא לפני בית משפט זה שום מקרה קונקרטי, שבו היו נסיבות האישום דומות לאלה שבאישום דנן ולמרות זאת הועמד הנאשם לפני בית המשפט המחוזי, אף אין לפנינו שום ראיה שקיימים בנדרון זה הפליה ויחס שונה, מטעמים שאינם לעניין בין ערבי ליהודי, כטענתו של מר הייק.⁴⁸

באופן דומה נקבע במקרה אחר כך:

הדוגמאות, שהביא לפנינו עורך-דין נאסר, של שפיטה לפני בתי משפט רגילים בעבירות חמורות, הפוגעות בביטחון המדינה, אינן כלל לעניין, כי באותם המקרים שהזכיר לא היה מדובר בעבירות על תקנות ההגנה (שעת חירום), אלא בעבירות על חוקים אחרים, שסמכות השפיטה בהן נתונה בדרך כלל לבתי משפט רגילים.⁴⁹

אם כן, בניגוד לוועדת החקירה בשטחים, אשר הודתה בשיפוט הנפרד של ערבים ויהודים, הכחיש זאת בית המשפט העליון לחלוטין. בהיעדר הבחנה לגיטימית בין סוגי אזרחים, הוא הסתמך על הדואליות של תקנות ההגנה והחוק הפלילי כמאפשרת שיקול דעת לגבי מקום ההעמדה לדין. אותה דואליות מילאה תפקיד נוסף בדחיית טענת האפליה, כך שגם כאשר הוצגו מקרים מקבילים שנדונו בבתי המשפט האזרחיים, העובדה שהעבירות

47 ישיבה בנושא בית המשפט הצבאי עפ"י תקנות ההגנה שנערכה במשרד המשפטים בירושלים ב-3/1/84, ארכיון המדינה גל-21340/9.

48 בג"ץ 317/76 מוסטפא נ' מדינת ישראל, פד"י (3) 477 (1976).

49 בג"ץ 94/81 פלוני נ' היועץ המשפטי לממשלה, פ"די (3) 417 (1981). ראו גם: בג"ץ 70/81 פלוני נ' בית-המשפט הצבאי בלוד, פד"י ל"ה (3) 156 (1981).

שבהן נעשה שימוש בבתי משפט אזרחיים היו על פי חוק העונשין, שימשה הצדקה פורמליסטית ליחס השונה, וראיה לכך שהמקרים אינם ניתנים להשוואה. לסיכום, ההמשכיות בדפוסי הפעולה בין ישראל והשטחים לא באה לידי ביטוי רק בחוק ובשיפוט הצבאי, כפי שהצגתי בחלק הראשון, אלא גם בשיפוט הנפרד ובפרקטיקה של סמכויות שיפוט על בסיס אתנו-לאומי. הדואליות המשפטית הועתקה מישראל לשטחים, ושימשה בשני האזורים לשיוך יהודים ופלסטינים, ללא קשר למעמדם האזרחי, למערכות שיפוט שונות. כך עבר בפועל בסיס הסמכות מעקרונות טריטוריאליים לעקרונות של ניהול אוכלוסייה. בשלב הראשון, שניתן לכנותו 'שלב המבקרים', הורכבו למעשה סמכויות השיפוט בשטחים משילוב של אלמנטים טריטוריאליים, נושאים ופרסונליים. בשלב זה עדיין הועמדו יהודים בשטחים לדין בבתי משפט צבאיים; בשלב השני, שניתן לכנותו 'שלב המתיישבים', התבססה חלוקת סמכויות השיפוט בפועל אך ורק על השתייכות אתנו-לאומית, ויהודים לא נשפטו כלל בבתי משפט צבאיים. בישראל, העיקרון של אי-שיפוט יהודים בבתי משפט צבאיים חל מלכתחילה, ובהדרגה פסקה הפרקליטות מהעמדה לדין של תושבים זרים בבית המשפט הצבאי, כך שרק אזרחים פלסטינים הועמדו לדין בלוד.

מכאן, שעם ממשל צבאי או בלעדיו, גם בישראל וגם בשטחים, לא שימשה האזרחות של הפלסטינים בישראל מגן מפני העמדתם לדין בבית משפט צבאי. לעומת זאת, המתנחלים הצליחו להוציא עצמם מהשיפוט הצבאי באמצעות שימוש בטיעון האזרחות. לאזרחות ניתנה אם כן משמעות שונה כשמדובר באזרחים יהודים או באזרחים פלסטינים: אזרחותם של היהודים הכילה הגנה מפני שיפוט צבאי וערוכה לשוויון עם אזרחים יהודים אחרים (גם מחוץ לגבולות הטריטוריאליים של המדינה), ואילו אזרחותם של הפלסטינים לא כללה דבר מאלה.⁵⁰ כזכור, בתי המשפט דחו הן את טענותיהם של המתנחלים והן את אלו של האזרחים הפלסטינים נגד השיפוט הצבאי, אך הרשויות המבצעות, הפרקליטות הצבאית והשב"כ, קיבלו את טענות המתנחלים, ושינו את מדיניות ההעמדה לדין. באשר למתנחלים, הצבא לא ראה מעניינו לעסוק בשיפוטם, ופסק לעשות כך, בעוד שבעניינם של האזרחים הפלסטינים המשיכה מערכת הביטחון במהלך תקופה זו כולה לתמוך בהעמדתם לדין בבתי משפט צבאיים.

50 שפיר ופלד הצביעו על התוכן השונה של האזרחות ליהודים ולערבים, תוך הצבעה על שלושה עקרונות המבססים סוגים של אזרחות: אזרחות רפובליקנית, אזרחות ליברלית, ואזרחות אתנו-לאומית. הם טענו כי החל מסיום הממשל הצבאי קיבלו האזרחים הפלסטינים אזרחות ליברלית, ואילו האזרחות של היהודים נתפסה כאזרחות רפובליקנית (בדרגות שונות), (Shafir & Peled, 2002: 16-23). לטענה דומה, כי המשפט החוקתי בישראל מגן על זכויות אינדיבידואליות על פי עקרון אתנו-לאומי ולא על פי עקרון של אזרחות או טריטוריה, ראו גרוס, 2000: 647.

אזרחים-אויבים

כפי שהדגמתי, ישראל הפעילה בתי משפט צבאיים כלפי אוכלוסיית אויב, אך בה בעת גם כלפי אוכלוסיית אזרחים. כיצד כונן השיפוט הצבאי את הפלסטינים אזרחי ישראל כאזרחים-אויבים? לכאורה מדובר במושג המכיל סתירה, שכן הקטגוריות של אזרח ואויב מנוגדות. כותבים בולטים הגדירו את האזרחים הפלסטינים 'זרים' ולא 'אויבים',⁵¹ כנראה משום שכפי שכתב חסן ג'בארין: "אויב אינו יושב בפרלמנט או מכהן כשופט בבית המשפט העליון" (ג'בארין, 2014: 13). אולם ג'בארין גם תיאר את ההבחנה הפוליטית בין ידיד לאויב כ'מרכיב דומיננטי' בכינון המשפטי של האזרחים הפלסטינים בישראל (שם: 25). אני מציעה הבנה מורכבת יותר של שתי הקטגוריות, אזרחים ואויבים, המצביעה על כך שאין מדובר בקטגוריות מנוגדות וגם לא בקטגוריות יציבות. אלו הן קטגוריות נזילות, המכוננות, בין היתר, באמצעים חוקיים ובירוקרטיים, ולכן מאפשרות את הקטגוריה ההיברידית – אזרחים-אויבים.

ההבחנה בין אויב לידיד עמדה במרכז התיאוריה הפוליטית של קרל שמיט. שמיט הציב שתי דיכוטומיות מרכזיות שקיימים ביניהן יחסי הקבלה: האחת – בין אויב לידיד, והשנייה – בין ריבונות לחוק. לשיטתו, הריבונות פועלת באמצעות הכרעה ולא באמצעות החוק, ושתי קטגוריות אלו מוציאות זו את זו. שמיט מדגים זאת באמצעות מצב החירום, המבחן העליון להישרדות האומה, שבו, לטענתו, הריבון משעה את החוק ופועל מחוץ לחוק (Schmitt, 2001). ההבחנה בין ידיד לאויב עומדת במהותה של הספּרה הפוליטית, המצויה בתחומו של הריבון, והיא חיונית להישרדות האומה (Schmitt, 1996). בדרך זו עורך שמיט הקבלה בין האויב לריבונות ובין הידיד לחוק: האויב אינו מוכל במסגרת החוק אלא נתון להכרעת הריבון (שם: 46-51). אך תפיסת האויב של שמיט פחות דיכוטומית וגם פחות עקבית מתפיסת הריבונות שלו. האויב מזוהה כמי שמתכוון לשלול את דרך החיים של יריבו, ולכן יש להילחם בו. "האויב הפוליטי ... [הוא] האחר, הזר, ודי לצורך טבעו שהוא, באופן עז במיוחד, משהו שונה וזר מבחינה קיומית, כך שבמקרה קיצוני סכסוכים איתו אפשריים" (שם: 27). שמיט מכיר גם בקיומם של 'אויבים פנימיים', אך מתייחס לכך בעיקר כדי להסביר את המצב הקיצוני של מלחמת אזרחים, ואינו מסביר את ההשלכות של קטגוריה זו על הטענה שהאויב אינו כלול בחוק. אם כן, למרות החריג האנומלי של אויבים פנימיים (שמצביע על הבעייתיות בהוצאת האויב מחוץ לספּרה החוקית), הקשר ההכרחי שיוצר שמיט בין קטגוריית האויב לריבונות ולזרות מגדיר את האויב כ'אחר' פוליטי מהותני, שהוא גם חיצוני לחוק.

51 פלד, 1993: 21; Bilsky (2010) משתמשת בכותרת 'Strangers within'; Robinson (2013) משתמשת בכותרת 'Citizen Strangers'.

בעוד שהגדרת קטגוריית האויב כקטגוריה פוליטית נכונה, אין פירושו של דבר שהאויב אינו מטופל או מוכל על ידי החוק. החוק הוא מרובד, גמיש ואלסטי יותר מכפי ששמיט מתארו. בדרך כלל, החוק אינו מגדיר את האויב, אך מתייחס אליו בתחומים רבים ושונים (זהר, 2016). המשפטן הגרמני גונתר יאקובס (Günther Jakobs) טען, כי המשפט הפלילי הליברלי מכיל בתוכו דואליות של 'משפט האויב' ו'משפט לאזרחים' (Jakobs, 2008; Gomez-Jara Diez, 2014). התיאוריה של יאקובס, שכונתה על ידי סוזן קרסמן 'הפנולוגיה של האויב' (enemy penology), תיארה וניסתה להצדיק את משפט האויב על בסיס ליברלי. היא לא התקבלה ככזו, והפכה כלי ביקורתי נגד שימוש בלתי ליברלי בפרקטיקות של הפללה וענישה לגבי קבוצות של 'זרים' ו'אויבים' (Krasmann, 2007); ליברלית לאויב ויריד מבית מדרשו של שמיט, אלא משרטט דיכוטומיה שונה, שאותה הוא מנסה לנסח כהבחנה ליברלית בין 'אזרחים', שככלל מראים כבוד לחוק, ואשר גם אם ביצעו עבירות ממשיכים להשתייך לחברה, לבין 'אויבים', אנשים מסוכנים שהוכיחו בהתנהגותם שלא ניתן לצפות מהם שיכבדו את החוק. הוא אינו מתייחס לאויב או לאזרח כאל קטגוריות של מעמד אזרחי, אלא כמייצגים דרגות של סכנה לחברה, כך שעבריינים חמורים או סדרתיים מכל סוג יכולים להיחשב 'אויבים' (Dubber, 2010). כך מצדיק יאקובס משפט פלילי דורסני המיועד לאויבים, אך אינו מבחין בין הפוליטי לפלילי, ומותיר את קטגוריית האויב מעורפלת וניתנת להרחבה בלתי מוגבלת, כפי שניסחה זאת סוזן קרסמן:

[...] the category 'enemy', in the context of the concept, does not only refer to the political delinquent, but to any serial offender or dangerous person, and thus ultimately to anybody detected as being suspicious, it is indeterminate and might well be extended eventually without limits (Krasmann, 2007: 311).

חשיבות התיאוריה של יאקובס נעוצה בכוחה המתאר והמסביר, בפרט בהקשרים של ביטחון ועבריינות פוליטית. יאקובס הצליח לתאר את השניות שבמשפט הפלילי הליברלי, המיועד לאנשים הנתפסים כשותפים בחברה, אך מכיל חריג סמוי וא-ליברלי המיועד לאויבים, ולמעשה מייבא את החלוקה הבלתי ליברלית של שמיט אל תוך המשפט הפלילי. יאקובס תיאר את 'משפט האויב' כמשפט פלילי מניעת, אשר אינו מגן על זכויות הפרט מפני כוח המדינה, ובשם הזכות לביטחון של שאר האזרחים הוא יוצר דה-הומניזציה של הנאשם. הוא מתאפיין בהפללת יתר של מעשים שלא גרמו נזק חברתי ואשר מגלמים פוטנציאל פגיעה בלבד, במיעוט זכויות פרוצדורליות ובענישה חמורה, כולם מאפיינים המתקיימים במערכות המשפט הצבאיות שתוארתי לעיל, המתפקדות כמשלימות את מערכת המשפט הפלילית. במובן זה אני מרחיבה את הפנולוגיה של

האויב באופן הכולל גם את התגלמותה המוסדית במערכות משפט צבאיות הנושקות למערכת האזרחית ומתפקדות יחד איתה כמכלול פנולוגי יחיד. אם כן, המשפט חל על אויבים, אם כי זהו משפט אחר – כופה ודורסני יותר מזה שחל על ידידים (Gomez-Jara, Diez, 2008; Zender, 2010).

הקטגוריה של אזרח שונה מאלו של יריד ואויב, וכוללת מובנים רבים, פורמליים ובלתי פורמליים.⁵² תיאוריית החוזה החברתי הליברלית של תומס הובס תיארה חברות בקהילה הפוליטית המבוססת על הסכמה. הובס מבסס את הריבונות הלגיטימית והמיטיבה, לשיטתו, על הסכמת הפרטים לוותר על חלק מזכויותיהם בתמורה להגנת הריבון, הסכמה אשר מסיימת את מצב המלחמה הטבעי ומביאה לרגיעה ולשגשוג. ההסכמה מבססת אזרחות, כחברות מלאה בקהילה הפוליטית, אך גם הובס מתאר את ההסכמה כמבוססת על פחד, והסכמה של נתינים בעקבות מלחמה – כמבוססת על כיבוש ותבוסה (Hobbes, 1991). מישל פוקו מנפץ את מיתוס ההסכמה, שהובס מסיק אותו מן הכניעה לריבונות, ואת תפקידה של המדינה כמשכינת שלום ומסיימת את מצב המלחמה. לתפיסתו, הנתינים אינם מסכימים אלא נכנעים, ולכן המדינה אינה מבוססת על הסכמה אלא על מלחמה אזרחית מתמדת (Foucault, 2015: 24-29; Foucault, 2003: 96-99). בניגוד להובס, שבדומה ליאקובס יוצר ניגוד בין אויב לאזרח, לפי הניתוח של פוקו הקטגוריות של אויב ואזרח אינן מוציאות זו את זו. אזרח יכול להיות יריד, אך הוא גם יכול להיות אויב במסגרת המלחמה האזרחית. המדינה והאזרחות אינן מסיימות את המאבק (של האזרחים ושל המדינה) להכרה, להכללה, לנאמנות, ולהקצאה של זכויות; הן משנות את הכלים שבאמצעותם הוא מתנהל. קטגוריית האזרח, אם כן, אינה מנוגדת לקטגוריה של האויב אלא לקטגוריה של לא-אזרח (noncitizen). המשמעויות של מונחים אלו משתנות לפי קונטקסט ותקופה היסטורית, ובעוד שבתקופות שונות היה לא-אזרח, למשל, עֶבֶר, בעידן מדינות הלאום, הלא-אזרח הוא נתין זר (alien) (Dubber, 2010: 205-206). לפיכך, מערכת הניגודים הרלוונטית היא אויב-יריד, ואזרח-נתין זר. אזרחים יכולים להיות ידידים או אויבים; אויבים יכולים להיות אזרחים או זרים, והשילוב בין הקטגוריות השונות יכול ליצור מגוון של דרגות ושל קטגוריות משנה.

כאשר פוקו התייחס לכוח שמפעילה המדינה כלפי פנים (ובמובן שבו השתמשתי לעיל, כלפי אזרחים), הוא עשה זאת באמצעות המונח ממשליות (governmentality), המתייחס למכלול הטכניקות, המוסדות והפרקטיקות ברמות המקרו והמיקרו, המשמשים לניהול האוכלוסייה (Foucault, 2007: 108-110; Burchen, Gordon, & Miller, 1991). בניגוד לאחת הקריאות המקובלות של פוקו, ממשליות אינה מחליפה ריבונות בתהליך לינארי, אלא היא צורה נוספת של כוח שהתפתחה; הריבונות לא ננטשה, אלא מנגנוני

52 לריבוי מובנים ושיחי אזרחות ראו: Lavi, Shafir & Peled, 2013; Bosniak, 1999; Shklar, 2001; 2010, 2011

כוח שונים נעשים דומיננטיים בתקופות שונות (Foucault, 2007: 8, 99, 107). כאשר מבינים את ההבחנה בין אויב לידיד לא רק כמעשה של ריבונות המכוון כלפי חוץ (נוסח שמיט), אלא גם כפרקטיקה של ממשליות המופנית כלפי פנים, אין מדובר בהכרעה יחידה של גוף שניתן לזהותו כריבון, אלא כריבוי של פרקטיקות של ממשליות המופנות כלפי פנים ומטשטשות את ההבחנה בין פנים לחוץ (קמפ, 1999). כך, כפי שתיארתי לעיל, סמכויות השיפוט בפועל לא נקבעו על ידי החוק, שהוא מנגנון של ריבונות (וקבע סמכות טריטוריאלית ועניינית), אלא באמצעות סמכויות בירוקרטיות, שהן מנגנון ממשליות (ויישמו סמכות פרסונלית אתנו-לאומית).

שמיט, הובס ופוקו התייחסו כולם למודל מדינת הלאום האירופי.⁵³ ההבחנות וההגדרות של ידיד ואויב, אזרח וזר, מטושטשות ומורכבות הרבה יותר בהקשרים קולוניאליים ואימפריאליים.⁵⁴ סמכויות החירום שנוצרו בהקשרים קולוניאליים, שם התמודדו השלטונות עם נתינים-אויבים, הכניסו את השיפוט הצבאי של נתינים אל תוך חוקי החירום ומנגנוני המדינה הקולוניאלית, כפי שעשו הבריטים בתקנות ההגנה (Neocleous, 2007; Reynolds, 2017a, 2017b; Dyzenhous, 2009). בתי משפט צבאיים כשלעצמם עברו שינוי היסטורי שהרחיב את השימוש בהם ממנגנון של ריבונות למנגנונים של ממשליות. בעוד שבעבר היו מיועדים לפעול מחוץ למדינה ולשפוט לוחמי אויב בגין פשעי מלחמה ואזרחי מדינת אויב הנתונים תחת כיבוש צבאי, השימוש בהם התפתח גם לשיפוט צבאי פנימי של אזרחים בהקשרים של עיתות חירום, סכסוכים פנימיים ושליטה קולוניאלית (Neocleous, 2000; Winthrop, 2000).

כפי שהראיתי, ישראל המשיכה להשתמש במנגנונים קולוניאליים אלו לאחר השגת העצמאות, בתוך שטח המדינה ובשטחים הכבושים. במונחים עכשוויים יותר טבעה אן לורה סטולר את המושג 'מערך אימפריאלי' (imperial formation) כדי לתאר צורת שליטה בלתי רציפה ומדורגת הכוללת עמימות טריטוריאלית וקטגוריות משתנות של שייכות וחברות בקהילה פוליטית, המייצרות דרגות שונות של ריבונות ומרחבים של זכויות חלקיות (Stoler, 2016: 128).⁵⁵ המערך האימפריאלי של מדינת ישראל כולל את שטחי הממשל הצבאי השונים והמשתנים שיצרה המדינה במהלך השנים, בתוך המדינה ובשטחים הכבושים שמחוץ לה, המבטאים דרגות שונות של ריבונות. במערך מסוג זה במיוחד, החלוקה בין ידיד לאויב אינה דיכוטומית, והיא מייצרת קטגוריות משנה

53 פוקו התייחס באופן מוגבל להקשרים קולוניאליים בספרו Society Must Be Defended (2003), והיה נתון לביקורת בשל התעלמותו מהקשר זה, אך חוקרים פוסט-קולוניאליים עשו שימוש נרחב בכתיבתו בהקשר זה. ראו למשל, Stoler, 2016; Hussain, 2003.

54 להרחבה על אזרחות בהקשרים קולוניאליים ודרגות שונות של אזרחות ראו: Stoler & Cooper, 1998; Stoler, 2006.

55 להבנה רחבה של השימוש במושג 'empire' ראו: Lavi, 2006.

דינמיות ומשתנות על הרצף שבין ידיד לאויב.⁵⁶ באזורים אלו, וגם מעבר לגבולותיהם העמומים, נכללים סוגים שונים של נתינים בעלי דרגות שונות ומשתנות של שייכות לקהילה הפוליטית, המשמשות בסיס למדרג של זכויות: תושב אזור, רשום במרשם האוכלוסין בישראל, אזרח ישראל, קבוצות מיעוטים, מזרח ירושלמים, יהודים, ערבים וכדומה. כל הקטגוריות האלו משמשות לניהול האוכלוסייה, שבהקשרים אלו היא הטרוגנית ובלתי מובנת במיוחד, והן חלק ממנגנוני הממשליות.

ההפעלה של חקיקת החירום, החקיקה הצבאית ובתי משפט צבאיים נגד פלסטינים בלבד, באופן מתמשך וללא קשר למעמדם האזרחי או לטריטוריה שבה חיו, הגדיר אם כן את האזרחים הפלסטינים אזרחים-אויבים באמצעות שתי פרקטיקות משולבות וקשורות זו בזו. האחת היא בחירת מנגנון הממשליות הצבאי: הוצאתם מגדר המשפט הפלילי הרגיל בתחום הביטחון ושיפוטם הנפרד על ידי הצבא, והשנייה היא הפעלת המערכת המשפטית שחלה עליהם על פי המאפיינים של הפנולוגיה של האויב: הפלת יתר, הגנות פרוצדורליות מעטות וענישה חמורה. כפי שהראה יאקובס, משפט האויב יכול להתקיים גם כחריג בתוך מערכת המשפט הפלילית הרגילה, ולכן השיפוט הנפרד אינו חיוני. כך, הוא ממשיך להתקיים בצורות מתונות יותר גם לאחר ביטול בית המשפט הצבאי בלוד.⁵⁷ אך כפי שהודגם בראש הפרק הקודם, השיפוט הנפרד מאפשר חלוקה ברורה של אוכלוסיות, וגמישות שאינה קיימת במערכת המשפט הפלילית הכללית, בהפעלת המנגנונים הפליליים. היא גם יוצרת הפרדה נראית לעין שמבליטה את הדמיון בין היחס לאויבים מבחוץ ליחס לאויבים מבפנים: פלסטינים מישראל, בדומה לפלסטינים מהשטחים, נשפטו בבתי משפט צבאיים.

העברת השיפוט של אוכלוסייה מסוימת מבתי משפט אזרחיים אל בתי משפט צבאיים מבטאת מעבר מכלי ממשליות אחד לכלי ממשליות אחר, הפועל על פי היגיון שונה. מערכת המשפט, לפחות על פי הרעיון המכונן שלה, פועלת על פי היגיון דו-צדדי ומאזן של הכרעה בסכסוכים והגעה לתוצאה צודקת, תוך קיום תהליך של בירור ושיח. הצבא פועל על פי הגיון חד-צדדי של שמירה על ביטחון והכרעת האויב. מערכת המשפט הצבאית והפנולוגיה של האויב משלכות בין ההגיונות הללו. עצם השיפוט הנפרד של קבוצת האזרחים הפלסטינים בבית משפט צבאי מעביר אותה למנגנון ממשליות המיועד להתמודד עם האויב, אך הוא אינו מוציא אותה מכלל מנגנוני הממשליות, וכך מציב אותה בעמדה האמביוולנטית של אזרחים-אויבים. כאשר משפט האויב מופנה לנתינים קולוניאליים או לקבוצה אתנית או לאומית אחרת, האזרחים בקבוצה ההגמונית אינם

56 ארנרט (1951) דנה בהבניית 'האויב האובייקטיבי', שתמיד מתבססת על קבוצת אנשים, ומשתנה על פי הנסיבות.

57 ראו גם: שהב, 2015, 2019. שהב מתארת כיצד אלמנטים של 'משפט האויב' חדרו אל מערכת המשפט הפלילי בישראל, והפכו את תחום עבירות הביטחון לנפרד מההליך הפלילי הכללי.

חשים מאוימים מכך שרמיסת הזכויות עלולה לפגוע גם בהם. היפוכו של דבר, שלילת הזכויות של מי שהוגדרו אויב מוצגת כמי שאינה יכולה לפגוע בהם, אך תורמת לביטחונם, ולכן היא זוכה ללגיטימציה ולתמיכה (Cole, 2003).

גרשון שפיר ויואב פלד הסבירו את האזרחות הישראלית על בסיס הפרויקט הקולוניאלי הציוני, בתארום את שיח האזרחות הרפובליקני בישראל כמבוסס על שותפות ותרומה לפרויקט זה. מכאן, שלפלטטינים לא יכול להיות חלק באזרחות הרפובליקנית הישראלית, ואזרחותם היא לכל היותר אזרחות ליברלית.⁵⁸ חסן ג'בארין תיאר את אזרחותם של הפלטטינים בישראל לאחר 1948 כאזרחות הובסיאנית וקולוניאלית, כלומר מתבססת על היסטוריה של תבוסה ועל כינונה של היררכיה אתנית מוסדית ושל יחסי שליטה בין קבוצות אזרחים.⁵⁹ הוא מגיע למסקנה ש'המהפכה החוקתית' של 1992 לא הייתה 'התחלה חדשה', שיכלה להוות דה-קולוניזציה של האזרחות הפלטטינית. המשגת האזרחות הקולוניאלית של שפיר, פלד וג'בארין היא בעלת חשיבות קריטית.

אני מציעה, שעם הכיבוש של 1967, האזרחות של הפלטטינים בישראל נדונה שנית, במהלך מהופך ל'התחלה חדשה', ובו הוגדרו הפלטטינים מחדש כ'אזרחים-אויבים', והמערכת הישראלית עברה מדפוסים קולוניאליים לדפוסים אימפריאליים. ביסוס מלא של טענה זו הוא מעבר להיקפו של פרק זה, ועליו להיבחן בזירות נוספות לזירת משפט הביטחון, הנבחנת כאן. בזירה זו יכול היה ביטול הממשל הצבאי לסיים את היחס הממוסד אל האזרחים הפלטטינים כאל אזרחים-אויבים, אך בעקבות הכיבוש הגדירו מנגנוני המדינה מחדש את אוכלוסיית האויבים. הפנולוגיה של האויב והשיפוט הצבאי הופנו מעתה אל פלטטינים משני עברי הקו הירוק. בתי המשפט הצבאיים בשטחים הגדירו את הפלטטינים הלא-אזרחים כאויבים, ובית המשפט בלוד הגדיר מחדש את התושבים והאזרחים הפלטטינים כאזרחים-אויבים, כשגם האזרחים היהודים וגם הלא-אזרחים הפלטטינים משמשים כנקודות התייחסות על אותו הרצף, הכולל אוכלוסיות גם מעבר לגבולותיה הריבוניים של המדינה.⁶⁰

58 Shafir & Peled, 2002: 16-23. מלבד זאת הם טענו (עמ' 125), כמו רבים אחרים, כי החל מסיום הממשל הצבאי קיבלו הפלטטינים אזרחות ליברלית, כלומר שוויון פורמלי. למעשה בית המשפט הצבאי בלוד מראה שבתחום עבירות הביטחון, עד שנת 2000, שיח האזרחות שקבע את התנהלות המערכת המשפטית היה אתנו-לאומי, שבו היהודים נהנים מאזרחות רפובליקנית בעוד הפלטטינים אינם מקבלים את השוויון הפורמלי שבאזרחות הליברלית.

59 ג'בארין, 2014. להגדרת האזרחות של הפלטטינים בישראל כאזרחות של קולוניאליזם התיישבותי ראו: Rouhana & Sabbagh-Khoury, 2015.

60 ראו למשל במאמרו של אריה פח, תובע צבאי בכתי המשפט בגדה המערבית, המתאר את בית המשפט בלוד כנקודת התייחסות לצורך ענישה והבחנה על בסיס אזרחות בין פלטטינים בישראל לפלטטינים בשטחים (Pach, 1977). פסקי הדין של בית המשפט הצבאי בלוד התייחסו גם הם לפלטטינים מהשטחים כנקודת התייחסות, השוואה והבחנה אל מול פלטטינים אזרחי ישראל, למשל: במל"ד 7/72 התובע הצבאי נ' יוסף מחמוד אחמד מנצור (ארכיון יחידת בתי המשפט הצבאיים, עותק

לפני סיום אתיחס לתהליך ביטולו של בית המשפט בלוד, שמשמעויותיו חורגות ממסגרתו של פרק זה. כדי להשלים את התמונה העובדתית אציין בתמצית כי בית המשפט בלוד הפסיק לפעול בשנת 2000, לאחר שהוחלט על ביטולו בשנת 1999. הרגיעה הביטחונית לאחר הסכמי אוסלו בשנות התשעים הביאה לצמצום במספר התיקים שהגיעו לבית המשפט, שלא היה גדול מלכתחילה. בתי המשפט הצבאיים היו נתונים לביקורת גוברת מצד ארגוני זכויות אדם, עורכי־דין ונאשמים, זאת לצד ועקב מגמות כלליות של עלייה בחשיבות שיח ליברלי של זכויות אדם וזכויות חוקתיות, וליברליזציה ביחס לאזרחי ישראל הפלסטינים (Rouhana & Sabbagh-Khoury, 2015; Jabareen, 2014; Shafir & Peled, 2002). העברה מזדמנת של תיקים בודדים מבית המשפט בלוד לבתי המשפט האזרחיים הביאה להבנה בקרב משפטנים צבאיים שניתן להשיג תוצאות דומות גם במערכת המשפט הכללית, ואלו אף יזכו ללגיטימציה רבה יותר. בית המשפט בלוד בוטל בעקבות יוזמה פנימית במערכת המשפט הצבאית, שהוביל אותה האלוף אילן שיף, נשיא בית הדין הצבאי לערעורים דאז, והיא זכתה לתמיכה של משרד המשפטים ושל מערכת בתי המשפט, אך הוציאה מגדר ההיוועצות את שירות הביטחון הכללי. אם כן, הביטול לא היה תוצאה של מהלך ציבורי או חוקי, אלא של אובדן הדרגתי של לגיטימציה ושל תמיכה בקרב הפקידות המשפטית בפרקליטות הצבאית ובמשרד המשפטים, אף ששירות הביטחון הכללי המשיך לתמוך בשיפוט הנפרד. להתעלמות מעמדת השב"כ תרמה ודאי הירידה הזמנית ביוקרתו לאחר פרשות קו 300, עיזאת נפסו ופסילת שיטות העינויים, והעלייה בחשיבות המערכת המשפטית והשפעתה בחברה ככלל ובצבא בפרט. בישראל וכן במקומות אחרים הפך בית משפט צבאי למוסד בעל דימוי טוטליטרי מדי ובלתי פופולרי בקרב משפטנים, שסימל הפעלת כוח משפטי מופרז ורמיסת זכויות הפרט. תקנות ההגנה, המאפשרות להקים בית משפט צבאי בתוך תחומי ישראל, נותרו בעינן. הצעת חוק לביטול הפרק המאפשר הקמת בתי משפט צבאיים פורסמה בשנת 2014 ביוזמת משרד המשפטים, אך נזנחה בהמשך.⁶¹ ביטול בית המשפט סימן פוטנציאל לתהליך דה־קולוניזציה של האזרחות הפלסטינית, אך גם מהלך זה נקטע באיבו לאחר כישלון המשא ומתן המדיני ופריצת האינתיפאדה השנייה בשנת 2000, ונותר בעל משמעות מקומית ומצומצמת.

שמור אצל המחברת); כמל"ד 2/95 עבדאללה מוצטפא פואד ג'ברין (ארכיון יחידת בתי המשפט הצבאיים, עותק שמור אצל המחברת).

61 תזכיר חוק לתיקון תקנות ההגנה (שעת חירום) (ביטול חלק ב' וחלק ג') התשע"ה-2014.

סיכום

בתי משפט צבאיים היו ועודם חלק ממערך השיפוט הפלילי של מדינת ישראל, אך פעילותם מוסדרת באמצעות חקיקת חירום, חקיקה צבאית, ועל ידי פעולתם של ארגונים בירוקרטיים שמעלימים אותם מעיני מרבית חוקרי המשפט. מאפיין מרכזי של חקיקת החירום הוא שהיא מספקת לרשויות המבצעות סמכויות רחבות ליצירת החוק ולאכיפתו, ומעלימה את החוק המיושם בפועל מעיני הציבור תוך דחיקתו אל חדרי הדיונים הפנימיים של אותן רשויות. כך יכלה הפקידות המשפטית בצבא, בשירות הביטחון ובמשרד המשפטים ליצור ולקיים מערכת של סמכויות שיפוט נפרדות על בסיס חלוקה אתנו-לאומית של אוכלוסיות, במדינה שמקפידה לכאורה על עקרון שלטון החוק והשוויון בפני החוק. הפעלת סמכויות השיפוט הצבאיות כלפי אוכלוסייה של נתונים ואזרחים, ולא כלפי אויבים חיצוניים, מסמלת הפעלת עקרונות של ממשליות, האופייניים למדינה הבירוקרטית המודרנית. קביעת סמכויות השיפוט בקרב אוכלוסיית הפנים על פי מוצא אתני והשתייכות לאומית מאפיינת ממשליות קולוניאלית ומערכים אימפריאליים המבוססים על ניהול אוכלוסיות לפי היררכיה של שליטה, ומייצרים דרגות שונות וגמישות של ריבונות, של השתייכות ושל זכויות. מעמד האזרחות הפורמלי אינו מעניק הכללה מלאה, אלא חלקית או יחסית; אויבים אינם מצויים מחוץ לספֵרה המשפטית אלא בפריפריה שלה, ועל כן הקטגוריות של אזרחים ואויבים יכולות לדור בכפיפה אחת, באזור הדמדומים של החוק.

רשימת המקורות

- אזולאי, אריאלה, ועדי אפיר (2008). משטר זה שאיננו אחד: כיבוש ודמוקרטיה בין הים לנהר (1967-). רסלינג.
- בנישו, נתנאל (2005). על המשפט הפלילי באזורי יהודה, השומרון וחבל עזה: אשנב ומגמות. משפט וצבא 18, 293-330.
- בן-נתן, סמדר (2014). יושבים בתוך עמם: החלת המשפט הישראלי בבתי המשפט הצבאיים בשטחים. תיאוריה וביקורת 43: 45-74.
- בר-חיים, עופר (1989). עונש המוות בפסיקת בתי המשפט הצבאיים בישראל ובשטחים המוחזקים. משפט וצבא 10: 35-67.
- ברדה, יעל (2012). הבירוקרטיה של הכיבוש: משטר היתרי התנועה בגדה המערבית, 2000-2006. ירושלים: מכון ון ליר, הקיבוץ המאוחד.
- ברדה, יעל (2015). ניהול "אוכלוסיות מסוכנות": מפרקטיקות חירום קולוניאליות לחוקי מאבק בטרור בהודו ובישראל. תיאוריה וביקורת 44: 126-197.
- ג'בארין, חסן (2014). הנכבה, המשפט והנאמנות: הרגע ההוכסיאני של הפלסטינים בישראל. תיאוריה וביקורת 40: 13-46.
- גזית, שלמה (1985). המקל והגזר: הממשל הישראלי ביהודה ושומרון, הוצאת כנרת זמורה ביתן.
- גזל-אייל, אורן, רענן סוליציאנו-קינן, גל עינב, ושובאש עטאללה. (2008). ערבים ויהודים בהליכי הארכת מעצר ראשוני. משפטים לח(3): 627-652.

- גרוס, אייל (2000). דמוקרטיה, אתניות וחוקתיות בישראל: בין "המדינה היהודית" ו"המדינה הדמוקרטית". **סוציולוגיה ישראלית** (2): 647-674.
- גרוס, עמנואל (2004). מאבקה של דמוקרטיה בטרור: היבטים משפטיים ומוסריים. נבו הוצאה לאור. דרורי, משה (1975). **החקיקה באזור יהודה והשומרון**. ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- הופנונג, מנחם (1995). **ישראל – בטחון המדינה מול שלטון החוק 1948-1991**. נבו הוצאה לאור. ועדת החקירה לעניין הטבח במערת המכפלה בחברון (1994). **דין וחשבון**, התשנ"ד.
- זהר, סאוסן (2016). "דוקטרינת נתיני אויב" והפלסטינים בישראל, בתוך: שרה אוסצקי-לזר ויוסף ג'בארין, עורכים, **אזרחות על תנאי: על אזרחות, שוויון וחקיקה פוגענית**. חיפה: הוצאת פרס.
- מאוטר, מנחם (1998). המשפט הסמוי מן העין. **אלפיים** 16: 45-72.
- סכן, אילן (2008). המשפט והמיעוט הערבי-פלסטיני בשלושת העשורים הראשונים למדינה: מתכונת הפיקוח. **מחקרי משפט כז**: 565-637.
- סגל, חגי (1987). **אחים יקרים: קורות "המחתרת היהודית"**. כתר.
- פלד, יואב (1993). זרים באוטופיה: מעמד האזרחי של הפלסטינים בישראל. **תיאוריה וביקורת** 3: 21-37.
- קמפ, אדריאנה (1999). שפת המראות של הגבול: גבולות טריטוריאליים וכינונו של מיעוט לאומי בישראל. **סוציולוגיה ישראלית** (1): 319-350.
- רובינשטיין, אמנון (1989). ישראל והשטחים: סמכויות השיפוט. **עיוני משפט יד**(3): 415-457.
- רובינשטיין, אמנון (1996). מעמד המשטנה של "השטחים": מפקדון מוחזק ל"יצור כלאיים" משפטי. **עיוני משפט יא**(3): 439-456.
- שהב, סיגל (2015). **היבטים חוקתיים וחברתיים בהעמדה לדין של חשודים בעבירות ביטחון: על ההליך הפלילי של הטרור אל מול ההליך הפלילי הכללי**. עבודת דוקטורט, אוניברסיטת תל אביב.
- שהב, סיגל (2019). **משפט פלילי-בטחוני**. נבו הוצאה לאור.
- שמגר, מאיר (2015). **תם ולא נשלם: פרקי חיים**. ידיעות ספרים.
- Arendt, Hannah (1951). *The Origins of Totalitarianism*. Harcourt Brace Jovanovich.
- Agamben, Giorgio (1998). *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*. Stanford University Press.
- Ballas, Irit (2015). *Territory, Not Terror: Military Courts in Israel 1948-1966*. Tel-Aviv.
- Ben-Natan, Smadar (2017). *Temporary as Indefinite: Horizons of the Future in 1967*. Berkeley.
- Benton, Lauren (2000). *Law and Colonial Cultures: Legal Regimes in World History, 1400-1900*. Cambridge University Press.
- Benton, Lauren & Richard Ross (2013). Empires and Legal Pluralism: Jurisdiction, Sovereignty, and Political Imagination in the Early Modern World, In *Legal Pluralism and Empires, 1500-1850*. New York University Press.
- Benvenisti, Eyal (1990). *Legal Dualism: The Absorption of the Occupied Territories into Israel*. Westview Press.
- Berda, Yael (2017). *Living Emergency: Israel's Permit Regime in the Occupied West Bank*. Stanford University Press.
- Bilsky, Leora (2010). Strangers Within: The Barghouti and Bishara Criminal Trials, In Austin Sarat, Lawrence Douglas, & Martha Merrill Umphrey (eds.) *Law and the Stranger*, 96-140. Stanford Law Books.
- Bilsky, Leora (2011). The Habibi Libel Trial: Defamation and the Hidden-Community Basis of Criminal Law. *University of Toronto Law Journal* 61: 617-655.
- Bosniak, Linda (1999). Citizenship Denationalized. *Indiana Journal of Global Legal Studies*, 447-509.
- Burchell, Graham, Collin Gordon, & Peter Miller (eds.) (1991). *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*. University of Chicago Press.

- Cole, David (2003). *Enemy Aliens: Double Standards and Constitutional Freedoms in the War on Terrorism*. New Press.
- Collier, Stephan J. (2009). Topologies of Power: Foucault's Analysis of Political Government beyond "Governmentality". *Theory, Culture and Society* 26: 78–108.
- Degani, Arnon Y. (2015). The Decline and Fall of the Israeli Military Government 1948-1966: A Case of Settler-Colonial Consolidation? *Settler Colonial Studies* 5(1): 84–99.
- Dubber, Markus D. (2010). Citizenship and Penal Law. *New Criminal Law Review* 13: 190–215.
- Dyzenhous, David (2009). The Puzzle of Martial Law. *University of Toronto Law Journal* 59: 1–64.
- Fishman, Gideon & Arye Rattner (1997). The Israeli Criminal Justice System in Action – Is Justice Administered Differentially? *Journal of Quantitative Criminology* 13(1): 7–28.
- Fishman, Gideon, Arye Rattner, & Gabriel Weimann (1987). The Effect of Ethnicity on Crime Attribution. *Criminology* 25: 507–524.
- Foucault, Michel (2003). *Society Must Be Defended*. Picador.
- Foucault, Michel (2007). *Security, Territory, Population*. Picador.
- Foucault, Michel (2015). *The Punitive Society*. Palgrave Macmillan.
- Gazal-Ayal, Oren & Sulitzeanu-Kenan, Raanan (2010). Let My People Go: Ethnic In-Group Bias in Judicial Decisions – Evidence from a Randomized Natural Experiment. *Journal of Empirical Legal Studies* 7(3): 403–428.
- Gomez-Jara Diez, Carlos (2008). Enemy Combatants Versus Enemy Criminal Law: An Introduction to the European Debate about Enemy Criminal Law and Its Relevance to the Anglo-American Discussion of the Legal Status of Unlawful Enemy Combatants. *New Criminal Law Review* 11: 529–562.
- Gross, Aeyal (2007). Human Proportions: Are Human Rights the Emperor's New Clothes of the International Law of Occupation? *European Journal of International Law* 18(1): 1–35.
- Gross, Oren & Fionnuala Ní Aoláin (2006). *Law in Times of Crisis: Emergency Powers in Theory and Practice*. Cambridge University Press.
- Hadar, Zvi (1982). The Military Courts. In Meir Shamgar (ed.), *Military Government in the Territories Administered by Israel 1967-1980: The Legal Aspects*, 171–216. Hebrew University.
- Hajjar, Lisa (2005). *Courting Conflict: The Israeli Military Court System in the West Bank and Gaza*. University of California Press.
- Hobbes, Thomas (1992). *Leviathan*. Cambridge University Press (Richard Tuck ed. 1991)
- Hunt, Alan (1992). Foucault's Expulsion of Law: Toward a Retrieval. *Law & Social Inquiry* 17: 1–38.
- Hussain, Nasser (2003). *The Jurisprudence of Emergency: Colonialism and the Rule of Law*. University of Michigan Press.
- Hussain, Nasser (2007a). Beyond Norm and Exception: Guantánamo. *Critical Inquiry* 33: 734–753.
- Hussain, Nasser (2007b). Hyperlegality. *New Criminal Law Review* 10(4): 514–531.
- Hussain, Nasser & Melissa Ptacek (2000). Thresholds: Sovereignty and the Sacred. *Law and Society Review* 34: 495–515.
- Jabareen, Hassan (2014). Hobbesian Citizenship: How the Palestinians Became a Minority in Israel. In Will Kymlicka & Eva Pfösl (eds.), *Multiculturalism and Minority Rights in the Arab World*, 189–218. Oxford University Press.

- Jakobs, Günther (2014). On the Theory of Enemy Criminal Law. In Markus D. Dubber (ed.) *Foundational Texts in Modern Criminal Law*. Oxford University Press.
- Jiryis, Sabri (1976). *The Arabs in Israel*. New York and London: Monthly Review Press.
- Kimmerling, Baruch (1989). Boundaries and Frontiers of the Israeli Control System: Analytical Conclusions, *The Israeli State and Society*. 265–284. Sunny Press.
- Korn, Alina (2000a). Crime and Legal Control: The Israeli Arab Population during the Military Government Period (1948-66). *British Journal of Criminology* 40: 574–593.
- Korn, Alina (2000b). Military Government, Political Control and Crime. *Crime, Law and Social Change* 34: 159–182.
- Krasmann, Susanne (2007). The Enemy on the Border: Critique of a Programme in Favor of a Preventive State. *Punishment & Society* 9(3): 301–318.
- Krasmann, Susanne (2018). Enemy Penology. *Oxford Research Encyclopedia of Criminology*.
- Kretzmer, David. (1990). *The Legal Status of the Arabs in Israel*. Westview Press.
- Lavi, Shai. (2005). Imagining the Death Penalty in Israel: Punishment, Violence, Vengeance, and Revenge. In Austin Sarat & Christian Boulanger (eds.) *The Cultural Lives of Capital Punishment: Comparative Perspective*. Stanford University Press.
- Lavi, Shai (2006). The Use of Force Beyond the Liberal Imagination: Terror and Empire in Palestine, 1947. *Theoretical Inquiries in Law* 7(1): 199–228.
- Lavi, Shai (2010). Punishment and the Revocation of Citizenship in the United Kingdom, United States and Israel. *New Criminal Law Review* 13: 404–426.
- Lavi, Shai (2011). Citizenship Revocation as Punishment: On the Modern Duties of Citizens and their Criminal Breach. *University of Toronto Law Journal* 61: 783–810.
- Likhovski, Assaf (1998). Between “Mandate” and “State”: Re-Thinking the Periodization of Israeli Legal History. *Journal of Israeli History* 19(2): 39–68.
- McHugh, P. G. (2013). A Pretty Gov[ernment]! In Lauren Benton & Richard Ross (eds.) *Legal Pluralism and Empires, 1500–1850*, 233–258. New York University Press.
- Mehozay, Yoav (2016). *Between the Rule of Law and States of Exception: The Fluid Jurisprudence of the Israeli Regime*. State University of New York Press.
- Neocleous, Mark (2007). From Martial Law to the War on Terror. *New Criminal Law Review* 10: 489–513.
- Ní Aoláin, Fionnuala & Oren Gross (2013). Introduction, In Fionnuala Ní Aoláin & Oren Gross (eds.) *Guantánamo and Beyond: Exceptional Courts and Military Commissions in Comparative Perspective*, 1–34. Cambridge University Press.
- Ophir, Adi, Michal Givoni, & Sari Hanafi (eds.) (2009). *The Power of Inclusive Exclusion: Anatomy of the Israeli Rule in the Occupied Territories*, MIT Press.
- Pach, Arie (1977). Human Rights in the West Bank Military Courts. *Israel Yearbook on Human Rights*, 222–252.
- Peled, Yoav (1992). Ethnic Democracy and the Legal Construction of Citizenship: Arab Citizens of the Jewish State. *American Political Science Review* 86: 432–443.
- Rattner, Arye & Gideon Fishman (1998). *Justice for All? Jews and Arabs in the Israeli Criminal Justice System*. Praeger Publishers.
- Reynolds, John (2017a). *Empire, Emergency and International Law*. Cambridge University Press.
- Reynolds, John (2017b). Repressive Inclusion. *The Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law* 49(3): 268–293.

- Robinson, Shira (2013). *Citizen Strangers, Palestinians and the Birth of Israel's Liberal Settler State*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Rouhana, Nadeem N. & Areej Sabbagh-Khoury (2015). Settler-Colonial Citizenship: Conceptualizing the Relationship between Israel and its Palestinian Citizens. *Settler Colonial Studies* 5: 205–225.
- Schmitt, Carl (1996). *The Concept of the Political*. University of Chicago Press.
- Schmitt, Carl (2001). *Political Theology: Four Chapters on the Concept of Sovereignty*. University of Chicago Press.
- Segev, Tom (2000). *One Palestine, Complete: Jews and Arabs Under the British Mandate*. Henry Holt and Company.
- Shafir, Gershon & Yoav Peled (2002). *Being Israeli: The Dynamics of Multiple Citizenship*. Cambridge University Press.
- Shenhav, Yehuda & Yael Berda (2009). The Colonial Foundations of the State of Exception: Juxtaposing the Israeli Occupation of the Palestinian Territories with Colonial Bureaucratic History. In: Adi Ophir, Michal Givoni & Sari Hanafi (eds.) *The Power of Inclusive Exclusion: Anatomy of the Israeli Rule in the Occupied Territories*, 281–374. Zone Books.
- Shinar, Adam (2018). Israel's External Constitution: Friends, Enemies, and the Constitutional/Administrative Law Distinction. *Virginia Journal of International Law* 57: 735-764.
- Shklar, Judith N. (2001). *American Citizenship: The Quest for Inclusion*. Harvard University Press.
- Stoler, Ann Laura (2006). On Degrees of Imperial Sovereignty. *Public Culture* 18(1): 125–146.
- Stoler, Ann Laura (2016). *Duress: Imperial Durabilities in Our Times*. Duke University Press.
- Stoler, Ann Laura & Frederick Cooper, (1997). Between Metropole and Colony: Rethinking a Research Agenda, In: *Tensions of Empire*, 1–59. University of California Press.
- Viterbo, Hedi (2018). Military Courts. In: Orna Ben-Naftali, Michael Sfard, & Hedi Viterbo, (eds.), *The ABC of the OPT*, 264–276. Cambridge University Press.
- Weill, Sharon (2007). The Judicial Arm of the Occupation: The Israeli Military Courts in the Occupied Territories. *International Review of the Red Cross* 89: 395–419.
- Winthrop, William (2000). *Military Law and Precedents*. (2nd ed.) William S. Hein & co., Inc.
- Zedner, Lucia (2010). Security, the State, and the Citizen: The Changing Architecture of Crime Control. *New Criminal Law Review* 13: 379–403.
- Zertal, Idith & Akiva Eldar (2005). *Lords of the Land: The War Over Israel's Settlements in the Occupied Territories, 1967–2000*. New York: Nation Books.

הבניית זהות בגבול וכגבול: התחביר המנטלי של "הערבים הנוצרים ממוצא פלסטיני"

אמיר פאח'ורי

בפרק זה אבחן, אתאר ואנתח כיצד מבנה הקבוצה שחבריה מזדהים כערבים נוצרים ממוצא פלסטיני זהות זו תוך התמקמות במרחב הסימבולי, ביחס ובהשוואה לרוב הערבי-מוסלמי בתוך המיעוט הערבי, לרוב היהודי הישראלי, ולזהות ולעניין הפלסטיניים. לשם כך אציג את הקריטריונים שחברי קבוצה זו משתמשים בהם לצורך רגולציה מנטלית של דמיון או שוני בינם לבין שלוש הקבוצות. רגולציה זו מכוננת את הגבול הסימבולי בינם לבין אותם 'אחרים' או 'דומים' רלוונטיים, באופן המבנה ומשעתק את הזהות הערבית-נוצרית ממוצא פלסטיני. תיאור הבניית זהות זו תיעשה באופן איכותני, על בסיס הצגת ממצאים מ-14 ראיונות עומק חצי מובנים וניתוחם.

הקדמה

הספרות העוסקת בדפוסי הזדהות בקרב הערבים אזרחי ישראל מתמקדת בהבניית זהויות על בסיס מאפיינים שיוכיים, כגון אזור, עדה, דת, חמולה ואתניות. כך גם הספרות העוסקת בערבים נוצרים, שמתמקדת בהם כקבוצת דת, כעדה או כקבוצה אתנית. בהסתמך על תיאוריית הגבולות הסימבוליים, המתמקדת באופני יצירת קבוצות על בסיס פעולות סיווג מנטליות, ובעיקר על בסיס מוביליזציה דיסקורסיבית של חומרי תרבות, בשילוב עם התיאוריה של בורדייה, העוסקת בקשר בין מעמד ואורחות חיים כסוג מסוים של סיווג המייצר קבוצות חברתיות – בבחינת אמור לי מה טעמך התרבותי ואגיד לך מי היא קבוצתך – אציע הסתכלות מחודשת על הזהות הערבית הנוצרית כזהות מעמדית המובחנת על בסיס אורחות חיים. נוסף על כך, אראה כיצד תפיסה זו משפיעה על הבנת מרכיבי זהות נוספים ברפרטואר הזהויות הזמין לערבים הנוצרים בשדה הישראלי, וכך כיצד היא משפיעה על היחס לקבוצות זהות רלוונטיות אחרות בשדה, בתוך ומחוץ לקבוצה הערבית, ואף מעצבת אותה.

גישת הגבולות

הספרות העוסקת בהבניית זהויות אתניות-תרבותיות מוצגת בדרך כלל על דרך חלוקה לשתי אסכולות עיקריות ומנוגדות: האסכולה ההבנייתית והאסכולה הפרימורדיאלית. בעוד שלפי הגישה הפרימורדיאלית, זהויות הן חד-ממדיות, קבועות, טבעיות, אקסוגניות לתהליכים חברתיים ופוליטיים, הרי שלפי הגישה ההבנייתית, זהויות הן רב-ממדיות, מיוצרות (להבדיל מטבעיות), משתנות וקשורות בתהליכים חברתיים ופוליטיים (Chandra, 2012: 140-141; Ceurlo, 1977: 387-390; Chandra, 2006: 18-22). ככלל, ההבנה האנטי-מהותנית – שלפיה זהות אינה קבועה, פרימורדיאלית או נצחית, אלא סוציו-תרבותית במקורה, גמישה, נזילה ונתונה למשא ומתן, אף אם במידה הנתונה למחלוקת בתוך אסכולה זו – היא הבנה בסיסית המאפשרת מחקרים מסוג זה (Chandra, 2012; Chai, 2005: 377-388; Chai, 1996: 281-281; Wimmer, 2013: 16-25).

בתוך מסגרת הגישה ההבנייתית לחקר הזהות אתמקד בגישת הגבולות (boundary approach) (Barth, 1969; Wimmer, 2008). גישה זו מיוחסת לאנתרופולוג הנורבגי פרדריך ברת' (Barth, 1969), וניתן לתמצתה ולהציגה באמצעות שלוש הנחות עיקריות (Lamont, 2012: 234-235; Wimmer, 2013). ראשית, מובחנות אתנית נובעת מסימון הגבול הבין-קבוצתי ושמירה עליו באמצעות סימונים תרבותיים שאינם בהכרח משקפים הבדלים תרבותיים אובייקטיביים בין הצדדים לגבול (Wimmer, 2013: 22-23). אם כן, קיומה של שונות תרבותית אובייקטיבית מחזקת את עמידות הגבול בין הקבוצות (Chandra, 2012: 150; Wimmer, 2013: 102-103). שנית, לא כל קטגוריה אתנית חופפת לקבוצה חברתית. לדוגמה, אפשר שתתקיים הקטגוריה 'אסייתיים' בסקרים הנעשים בארצות הברית, במחקרים או במפקד אוכלוסין הנערכים שם, אולם בעולם החברתי לא תהיה קבוצה של אנשים המזדהה כך, לא כל שכן, הרואה עצמה כקבוצה סולידרית בעלת אינטרס משותף (Wimmer, 2013: 25). פער זה מבטא את ההבדל האנליטי והמושגי בין 'קטגוריה חברתית' לבין 'קבוצה חברתית', או בין 'זהות נומינלית' (nominal identity) ל'זהות בפועל' (virtual identity) (Jenkins, 2000: 8; Jenkins, 2002: 169-170; Brubaker, 2002: 169-170). שלישית, אפשר שקטגוריות חברתיות יהיו קטגוריות הנתונות למחלוקת.

ההנחה שלפיה זהות מובנת כגבול, וכגבול שמפריד וגם מבדיל בין ה'אני' ו'האנחנו' לבין 'האחר' ו'האחרים' היא מרכזית לגישת הגבולות (Jenkins, 2008a: 54-56; 97). גבול הוא מפריד שיוצר את ה'אחר' על בסיס קריטריון שוני מסוים, והוא הופך למבדיל כאשר שונות זו 'נטענת' במשמעות כלשהי במציאות החברתית, במיוחד בכל הקשור לנגישות הפרט לטובין הכללי (Lamont & Molnar, 2002: 168-169). לפעולה מנטלית זו מתלוות בדרך כלל שתי פעולות נוספות של הכללה וחלוקה (lumping and splitting). בעוד

תהליך ההכללה כרוך בהתעלמות משונות, תהליך החלוקה כרוך בהדגשתה ובהעצמתה לתכלית יצירה והעצמה של 'נפרדות מנטלית' (mental separateness) (Zerubavel, 1996: 424). בעוד בארת', ובמידה מסוימת גם בורדייה, שהתמקד בהגיון של השוני (Bourdieu, 1989), נטו לתאר תהליך יצירת זהות כרגולציה מנטלית חברתית של שוני, שלפיה בחירת טעם תרבותי היא בעיקר דחייה של אחר, ג'נקינס פיתח מודל דיאלקטי לשוני ולדמיון (Jenkins, 2000: 7-8; Jenkins, 2008a; Jenkins, 2008b: 103). לפי מודל זה, זהות המתבטאת כגבול, והמיוצרת ומשועתקת בגבול, היא תוצר של דיאלקטיקה המתקיימת בין הגדרה פנימית או הזדהות עצמית לבין הגדרה חיצונית או קטגוריזציה חיצונית (Brubaker & Cooper, 2000: 14-15). בתהליך ההגדרה הפנימית, חברים לקבוצה מסמנים לאחרים באותה קבוצה או מחוץ לה את ההגדרה העצמית של זהותם. תהליך זה הוא למעשה רגולציה מנטלית וחברתית של דמיון, והסימון – אפשר שיהיה פועל יוצא של תהליך אינדיבידואלי או של תהליך קולקטיבי. מנגד, תהליך הגדרה חיצונית הוא רגולציה של שוני, ובו הפרט או הקבוצה מגדירים את ה'אחר' כשונה לפי קריטריון הערכה מסוים. כך יוצא שזהות כגבול מבחינה ב־זמנית בין ה'אני' וה'אנחנו' לבין ה'אחר' וה'אחרים', כך ששוני ודמיון משקפים זה את זה על פני גבול משותף. בגבול אנו מגלים אפוא מה אנחנו ומה אנחנו איננו, מה הם, ומה הם אינם (Jenkins, 2008a: 103).

גבולות סימבוליים

כחלק ממסורת מחקר מיקרו־סוציולוגית ומיקרו־אינטראקציונית, הבניית הזהות שמחקר זה בוחן נעשית מפרספקטיבה של תהליכי קטגוריזציה יומיומיים שמבוצעים על ידי אנשים רגילים (Brubaker, Loveman, & Stamatov, 2004: 33; Feron & Latin, 2000: 8-9; Carter & Fuller, 2015; Wimmer, 2013; Lamont, 2007). היא גם מתמקדת בהיבט הקוגניטיבי של הזהות כפי שהוא מתבטא בכינון 'גבולות סימבוליים' בין האני לבין מי שנתפס כאחר, ולכן ממוקם בצידו השני של הגבול, כשונה לפי קריטריון מסוים (Lamont & Molnar, 2002; Hartmann, 2015; Lamont & Bail, 2007). הכוונה ב'סימבולי' היא בעיקר לשפה ולשיח שהפרט משתמש בהם כדי להבין את המציאות, וכן כדי ליצור משמעות ולשייכה לפרקטיקות אנושיות שונות במסגרת ניסיונו להשתייך לקבוצת זהות (Bourdieu, 1989: 22-23). בפרט, הכוונה לשפה כחלק מהכוח סימבולי שיכול ליצור קבוצות יש מאין (Bourdieu, 1985: 723-731; Zerubavel, 1996: 427; (nominate into existence)). אם כן, גבולות סימבוליים מתפקדים בעיקר ככלים לחלוקת אנשים

לקבוצות באופן המשרת תחושה של דמיון ושל השתייכות קבוצתית, אך גם מייצר סגירות חברתית, שתפקידה לשרת מניפוליציה של משאבים חומריים ולא חומריים (Lamont, 1992: 11-12; Wimmer, 2013: 22-25; Rogers, 2017: 234). לרוב, גבולות סימבוליים נבנים ומסומנים באמצעות קריטריונים תרבותיים, כלכליים-חברתיים או מוסריים (Lamont, 1992; Rogers, 2017).

עבודת גבול, סוג הגבול, מיקומו ומשמעותו

גבולות סימבוליים הם בעצם הקריטריונים שמשמשים בהם ערכים נוצרים כדי לבנות ולווסת דמיון או שוני, כדי להתבדל או להשתייך, כדי להתרחק מערכים מוסלמים בתוך המיעוט הערבי, מהרוב היהודי הישראלי ומהפלסטינים והפלסטיניות, או כדי להתקרב אליהם. גבולות סימבוליים מתקיימים ברמה הסובייקטיבית-קוגניטיבית הבין-אישית, בעוד גבולות חברתיים מתקיימים ברמה הקולקטיבית, ומהווים צורות מוחשיות של גבולות אלה בעולם החברתי (Lamont & Molnar, 2002: 168-169). לקריטריונים של דמיון או שוני, שאנשים מחליטים להסתמך עליהם כדי להשתייך לקבוצה כלשהי ולהתבדל מאחרת, וכדי לקדם סכמה סיווגית וערכית מסוימת של מציאות חברתית שלפיה 'אחר' הופך להיות שונה מסוים שאינו נכלל בקבוצתם, אקרא, אחרי מישל למונט ותומס גרין, 'עבודת גבול' (boundary work) (Gieryn, 1983; Lamont, 2001; Wimmer, 2013: 45). למעשה, עבודת גבול זו כוללת פעילות מנטלית (mind action) של קטגוריזציה של אנשים על ידי יצירה וזיהוי של האחר, וקלסיפיקציה באמצעות התמקמות היררכית ביחס לאותו אחר (DiMaggio, 1997). תהליך הקטגוריזציה מצריך בחירת קריטריון של שוני או דמיון ומתבסס עליו, ואילו תהליך הקלסיפיקציה מצריך ערך והערכה או שיפוט של מהו טוב ורע ומהו טוב וטוב יותר, ומתבסס עליהם (Lamont, 2004: 32-33). לשני תהליכים אלה, שמתבטאים בעולם החברתי כגבולות הקובעים את מידת נגישות הפרט והקבוצות לטובין הכללי, קרא בורדייה 'עקרונות של חזון וחלוקה' (principles of vision and division). על בסיסן הפרט או הקבוצה מנסים לקדם את תשובתם לשאלה החברתית והפוליטית מי הוא מי, מה הוא מה, ומי זכאי למה מהליכה הפוליטית (Guetzkow & Fast, 2016: 166; Wacquant, 2013; Bourdieu, 1989: 19). שני תהליכים אלה של קטגוריזציה וקלסיפיקציה מעצבים ומייצרים, אם נשאל את המושג מאביתר זרובבל, את 'הקטגוריזציה המנטלית' (Zerubavel, 1996) של הסובייקט, וזו כוללת את ה'מרחקים המנטליים' (mental distance) בינו לבין חברי קבוצה שונים כפי שהם מתקיימים בתודעתו (שם, 429).

עבודת גבול לא מתקיימת בריק, והיא תמיד יחסית (relational) לגבולות ולהיררכיות הסימבוליים שכבר קיימים בשדה, והמופיעים כ'נתונים חברתיים' אגב רוטיניזציה של תוצאות היסטוריות וחברתיות (Wimmer, 2013: 49). עבודת הגבול המבקשת לשנות את ההיררכיה הסימבולית בשדה תתמקד בממד המשמעות של הגבול. מלבד למשמעות, גם לזהות, כתהליך של הבניית גבול, ישנם שני ממדים נוספים: סוג הגבול ומיקום הגבול (Wimmer, 2013: 108-112). סוג הגבול הוא תוצר של עבודת הגבול, והוא קובע מי הוא הדומה ומי הוא האחר המשמעותי או הרלוונטי (שם, שם). האם מדובר בשונה מבחינה אתנית, מגדרית או לאומית? מיקום הגבול לעומת סוג הגבול הוא שקובע את 'כלל החברות' בקבוצה (Chandra, 2012: 154). לדוגמה, הגבול בישראל הוא אתנו-לאומי, אך אמצעי הזיהוי בין יהודי לערבי נקבע לפי כלל החברות המונהג בשדה. לסיכום, עבודת הגבול של הפרט יכולה להיעשות ביחס לסוג הגבול (קריטריון השוני או הדמיון המופעל), למיקום הגבול (כלל החברות בקבוצה המובחנת לפי סוג הגבול), למשמעות הגבול (היררכיות סימבוליות בשדה/הערכים בשדה הנקבעים לפי הערכה מסוימת) או ביחס לצירוף כלשהו מבין שלושת אלה.

אופני עבודת גבול

על בסיס גישת הגבולות מציע אנדראס ווימר רשימה ממצה של חמישה סוגים של 'אסטרטגיות גבול'. אסטרטגיה לפי ווימר כוללת ממד קוגניטיבי-סימבולי, שהוא מכנה אותו אופנים (modes), וממד התנהגותי שהוא מכנה אמצעים (means) (Wimmer, 2014: 49-72). התכווצות (fission), התרחבות (expansion), הפיכה נורמטיבית (trans-valuation), טשטוש (blurring) וחציית גבול (boundary crossing) – אלו הן חמש האסטרטגיות שווימר מאבחן (Wimmer, 2013: 49-63). בעוד אסטרטגיות של התרחבות או של התכווצות כרוכות בשינוי הטיפולוגיה של הגבולות בשדה על ידי הוספת קטגוריות או השמטתן, ההפיכה הנורמטיבית, לעומתן, מסתכמת בחתירה לשינוי המשמעות וההשלכות של הגבול הפעיל בשדה ואל הגבול עצמו, על רקע אי-ההסכמה של השחקן להיררכיה הסימבולית הקיימת בשדה חברתי, ועל בסיס ההנחה הניאו-גרמאציאנית שלפיה גם לקבוצות לא דומיננטיות יש משקל ב'מאבק הסימבולי' על מיקום ומשמעות הגבולות בשדה (Midtboen, 2016: 2-4; Wimmer, 2013: 97-101).

עבודת גבול מעמדית: אורח חיים ככלל חברות בקבוצה

את התיאוריה של בורדייה על הקשר בין מעמד ואורח חיים אפשר לקרוא כסוג מסוים של עבודת גבול מעמדית, שלפיה הכלל לחברות הוא אימוץ אורח חיים מסוים (Wieninger).

121: 2005). הגדרת בורדייה למעמד רחבה יותר מההגדרה הקונבנציונאלית, שכן היא כוללת גם משאבים תרבותיים וסימבוליים, ולא רק משאבים כלכליים ויחסים בשוק העבודה (122: 2005; Wieninger, 2015; Jarness, 2015). לפי בורדייה, אף שמדובר בשני מושגים מובחנים אנליטית, הרי ברמה האמפירית, מעמד וסטטוס קשורים קשר הדוק, שכן האחרון הוא ביטוי סימבולי של מעמד הנבחן ומאופיין על ידי אורח חיים. הקשר בין מעמד לסטטוס כחלוקה חברתית של אורחות חיים מתבסס על שלושה היבטים: המרחב הסימבולי, המרחב החברתי וההביטוס המעמדי (2: 2015; Jarness). המבנה של המרחב החברתי מעוצב באמצעות החלוקה של הון תרבותי, חברתי וכלכלי, והחוזק היחסי ביניהם. המרחב הסימבולי מתייחס לחלוקה החברתית לאורחות חיים מובחנים ולהצמדת ערכים או שווי חברתי לכל אורח חיים' לאמור – סטטוס (שם, שם).

המרחב הסימבולי זהה במידה רבה למרחב החברתי, במובן זה שהמיקומים במרחב החברתי חופפים לטעמים תרבותיים ולהעדפות מובחנות – בבחינת "אמור לי מה מיקומך החברתי, אומר לך מה טעמך התרבותי". טעם תרבותי הוא אפוא משתנה סטרוקטוראלי, מעין משבצת בעולם הסימבולי המאוישת על הסובייקט שממלא אותה ופועל לפיה (129, 132: 2005; Wieninger). הבחירה של הסובייקט למלא משבצת זו נובעת מההביטוס המעמדי שלו, המתווך בין המרחב החברתי לבין זה הסימבולי, שכן הוא מתפקד כסכמה מנטלית מתחדשת, הכוללת כללים ואופנים של תפיסה והערכה למחשבה. ההביטוס מתגבש בשלבים המוקדמים בחייהם של אנשים תוך כדי חשיפה לתנאי קיום כלכליים וחברתיים ובעקבותיהם. אם כי למרות כוח השעתוק שלו עצמו, ולפיכך של הסובייקט המשתייך לו, הוא אינו חסין לחלוטין משינויים היכולים להתרחש לאורך מסלול החיים. שינויים אלה יכולים ליצור תפיסות והערכות סותרות בתוך ההביטוס עצמו (שם, 130-132).

יתרה מזו, מעמד הקשור וחופף לסטטוס המובחן, ומאופיין על ידי אורחות חיים שבסיסם טעם תרבותי, מתורגם, מחולל ומייצר קבוצות. לפי בורדייה, טעם תרבותי אינו רק ביטוי לסטטוס חברתי, אלא גם 'משדך עילאי' וגם מחולל של קבוצות (Jarness, 2013: 36-37). כלומר, ההעדפות לסוגי תרבות הופכות העדפות לסוגי אנשים שמעדיפים את אותה תרבות. בבחינת "אמור לי מעמדך, אומר לך מה טעמך התרבותי ומי הם חבריך, ומעל הכול, לאיזו קבוצה אתה משתייך". מערכת השוני באורחות חיים המתבטאת במרחב הסימבולי הופכת לסימנים סמנטיים או לשפה שהסובייקט משתמש בה במהלך הפעולה המנטלית המסווגת שלו, לשון אחר – עבודת הגבול שלו. בגדר פעולה זו, הסיווג של פלוני כשונה לפי קריטריון המתבסס על טעם תרבותי הוא בעת ובעונה אחת סימון עצמי. הנה כי כן, אף שהתיאוריה של בורדייה מדגישה את ההיבט 'השלילי' של יצירת הגבול, כך שהבחירה בטעם תרבותי היא בעיקרה דחייה של אחר (רגולציה של שוני) (שם, עמ' 37), בפועל מדובר בתיאוריה ספציפית של גבולות סימבוליים, שבה סוג

הגבול הוא מעמדי, מיקום הגבול או כלל החברות בו הוא אורח חיים, ומשמעות הגבול, שעל פיו נקבע הסטטוס של הקבוצה, מתבטאת דרך יחסי המעמדות במרחב הסימבולי. אשר על כן, את התיאוריה של בורדייה על הקשר בין מעמד לבין אורח חיים וסטטוס אפשר וצריך לקרוא כמקרה ספציפי של עבודת גבול שאינה על בסיס מוביליזציה של חומרי תרבות מסוג אורח חיים.

בהתבסס על מערך מושגים וכלים תיאורטיים ואנליטיים אלה, אבחן, אציג, אסביר ואתאר 'מה עובר בראש' של חברי הקבוצה המזדהה כערבים נוצרים ממוצא פלסטיני כשהם חושבים על עצמם ביחס לרוב היהודי ישראלי, לרוב הערבי המוסלמי בתוך המיעוט הערבי ולקבוצה ולזהות הפלסטינית. פעילות מנטלית זו אסוג ואציג בהרחבה ובאמצעות שלושת הממדים של הגבול: סוג, מיקום ומשמעות. שלושתם יחד מרכיבים את עבודת הגבול המכוננת את הזהות של הערבי הנוצרי ממוצא פלסטיני.

מצב רקע: זהויות וגבולות בין-קבוצתיים/לאומיים בשדה הישראלי

כאמור, עבודת גבול תמיד יחסית למצב גבולות וקטגוריות זהות הקיימים בשדה, ומכאן הצורך להציג את טיפולוגיית הגבולות הרלוונטית לערבים הנוצרים בישראל. אם להשתמש במטפורה של ריצ'רד אלבה, אין ספק שהגבול האתנו-לאומי בישראל הוא 'גבול בהיר' (bright boundary) (Alba, 2005), במובן זה שברור לכל סובייקט בשדה מי הוא יהודי ומי הוא ערבי, ומהן המשמעויות הנגזרות מהשתייכויות אלה. אתניות שפה, דת ולאומיות הם חומרי התרבות העיקריים שמסמנים את הגבול בין הקבוצה הערבית-פלסטינית ליהודית-ישראלית (Lamont, Silva, Welbum, Guetkow, Mizrachi, 2012: 422-423; Mizrachi & Herzog 2012: 422-423; Herzog, & Reis, 2016: 194-201; סמוחה, 2001: 269-274). נוסף על חומרי תרבות שיוכיים-אסקריפטיביים, שוני פוליטי ונרטיבי עמוק בתפיסת זהותה, תפקידה ותפקודה של המדינה, מהווה סימון נוסף לגבול ולכלל החברות בכל קבוצה (סמוחה, 2001: 262-267).

במקרה הישראלי, הגבול הסימבולי מקבל ביטוי מובהק כגבולות חברתיים המייצרים סגרגציה מרחבית גבוהה (Mizrachi & Herzog, 2012: 419), היקף נמוך של יחסים משמעותיים בין-קבוצתיים, אנדוגמיה כמעט מוחלטת, רמה גבוהה של סטריאוטיפים הדריים שליליים, היעדר יחסי אמון וכלכלות ומערכות פוליטיות נפרדות במידה רבה (Mizrachi & Herzog, 2012: 419; סמוחה, 2001: 278-280). אותם גבולות סימבוליים אף מקודדים כמטרייה חוקתית על-חוקית המגדירה את המדינה כמדינת הלאום היהודי, ומשכך ממקמת את הקבוצה הערבית פלסטינית מחוץ לגבולות 'הקהילה המדומינת', אם להשתמש במושג של בנדקט אנדרסון, שבבסיס החברה הלאומית (Guetzkow & Anderson, 1983; Fast, 2016: 166). הם גם ממקמים אותם מחוץ לגבולות האזרחות

התרבותית, על אף השתייכותם לאזרחות הלגאלית (Beaman, 2015). בדרך זו, הקבוצה הערבית בישראל מוצאת באופן הצהרתי, פורמלי וחוקתי מקבוצת בעלי המדינה, ומכאן גם ממעגל הלגיטימציה המדיני, הכולל את אלה הזכאים להשפיע על המדינה, ואלה שעל האחרונה לעבוד לטובתם (Wimmer, 1997). לכל הפחות המדינה ממקמת אותם במקום נמוך בהיררכיה של מעגלי הלגיטימציה בשדה הפוליטי (סמוחה, 2001: 300-301).

גבולות אלה אינם רק 'גבולות בהירים', אלא הם גם גבולות עמידים וקשיחים לאור תחזוקם משני הצדדים (Lamont & Bail, 2007: 4). כחבר בקבוצה האתנית הדומיננטית, היהודי-ישראלי מתחזק גבולות אלה לצורך שמירה על הפריבילגיות המתלוות להן. מנגד ובאופן לא סימטרי, הערבי מתחזק גבולות אלה – מבחינת מיקום הגבול אך לא מבחינת משמעותו – מפאת היותו בן למיעוט לאומי ילידי המעוניין לשמר את האפיון התרבותי שלו כקבוצה מקבילה לקבוצת הרוב מבלי להיות חלק ממנה (סמוחה, 2001: 286-287). היעדר 'זהות גג' משותפת כלשהי לשתי הקבוצות מאפשרת גם היא הצדקה, שימור וניטור גבוה של גבולות אתנו-לאומיים אלה (ברנט, 2009). משכך, כל עבודת גבול שתוצג כאן תוצג באופן יחסי (relational) לגבולות אלה.

מצב רקע: זהויות וגבולות בתוך קטגוריית הערביות

נוסף לגבול החיצוני האתנו-לאומי המפריד, ואז מבדיל בין יהודים וערבים, קיימים גם גבולות וקטגוריות זהות פנים-ערביות המייצרות את רפרטואר הזהויות הזמן לסובייקט הערבי במרחב הזהויות הקולקטיביות-תרבותיות בשדה הישראלי. סמוחה אבחן שלוש קבוצות זהות בקרב הערבים: הקבוצה הראשונה (הסדר חסר חשיבות) היא זו שחבריה מגדירים עצמם ערבים-ישראליים. לקבוצה השנייה משתייכים הפרטים שהגדירו עצמם ערבים-פלסטינים-ישראליים, ואילו הקבוצה השלישית כוללת את מי שהגדירו עצמם ערבים-פלסטינים לא ישראליים (סמוחה, 2001: 288). סקר זהויות משנת 2017 מציג תמונה עדכנית על הזהות העיקרית של בני קבוצה זו, וגם, אף אם בעקיפין, את רפרטואר הזהויות הרלוונטי לגביהם (הלמן, כהן, עומר, הלר ולזר-שואף, 2017: 28-30). לפי סקר זה, ערביות היא הזהות העיקרית של 39% מהנשאלים, אחריה נבחרה הזהות הרתית (מוסלמית, נוצרית או דרוזית), שמהווה הזהות העיקרית של 34% מהנשאלים, ואילו הזהויות הפלסטינית והישראלית קלושות יחסית, שכן רק 14% מהנשאלים בחרו בזהות הישראלית כעיקרית, ורק 10% – בפלסטינית (3% לא השיבו כלל) (שם, 29). באופן המנוגד לגישה ההבנייתית, הסתפקות בשאלה מה היא הזהות העיקרית מחמיצה בחינה מעמיקה ומקפת של רפרטואר הזהויות הנתון, ובפרט בחינה של 'פוטנציאל הנזילות' בתוך רפרטואר נתון (Chandra, 2012: 23-24, 157-158). אמארה ושנל מתמקדים באופן נרחב במרכיבים שבתוך אותה זהות, ולא רק בזהות עיקרית או בהיררכיית הזהויות. לפי

אלה, רפרטואר הזהויות של הערבים הפלסטינים בישראל מורכב מהזהות החמולתית, המקומית, הפלסטינית, הערבית והדתית, וכי בקרב רוב בני קבוצה זו קיימות לפחות שלוש זהויות 'פעילות' באישיותם (Amara & Schnell, 2007).

להתחזקות המרכיב הפלסטיני ברפרטואר והפיכתו לזהות עיקרית, ולכלל הפחות זהות מודגשת באופן שמתבטא בעמדות פוליטיות פרו-פלסטיניות, מציע המחקר הרלוונטי שלוש תזות הסבריות חילופיות. בעוד סמוחה קובע כי מדובר בפוליטיזציה שאינה חורגת מכללי המשחק הדמוקרטי בישראל, אהרון סופר גורס כי מדובר ברדיקליזציה שיש בה משום חתירה תחת אושיות המדינה (סמוחה, 2001: 324-327). לעומתם, יפתחאל גורס כי מדובר בביטוי לזהות פלסטינית אתנו-אזורית, שלפיה הערבים הפלסטינים בישראל מעצבים מחדש את זהותם על בסיס זהות תת-מדינית, קהילתית ואתנו-אזורית, המושפעת מן הלאומיות היהודית והפלסטינית ומתוחמת על ידן מחד גיסא, ומהשתלבותם האזרחית השולית בחברה בישראל, מאידך גיסא (Yiftachel, 1999: 326).

בתוך הקטגוריה הערבית נוטה המחקר הרלוונטי להתמקד גם ביחסים בין מרכיבי הזהות הפוטנציאליים מתוך רפרטואר הזהויות הן. הואיל ומדובר בקבוצה המהווה 'מיעוט במלכוד' בין 'מדינה מארחת' הקמה על חורבותיה, ובין 'מדינת אם', או לפחות תנועת לאומית פלסטינית המבקשת לכונן מדינה (Rabinowits, 2001) – מלכוד שנהוג לבטאו באמירה 'מדינתי נגד עמי' – התמקדה הספרות ביחסים בין מרכיבי הזהות הישראלי לזה הפלסטיני. שלוש גישות שונות הוצעו להסברת יחסים אלה: 'גישת הקונפליקט', 'גישת הזהות הפלסטינית המודגשת', ו'גישת אי-התלות בין הזהויות' (סמוחה, 2001: 290-292). לפי גישת הקונפליקט, המזוהה עם פרס והופמן, קיימת סתירה בין הזהות הלאומית של הערבים לבין זהותם האזרחית ישראלית, מה שמצריך אותם ליישב את הניגוד בין שתי זהויות אלה או להעדיף אחת מהן על פני האחרת (שם, שם).

סמוחה, לעומת הופמן ופרס, טוען כי אין תלות בין הזהות הפלסטינית לבין הזהות הישראלית, שכן "שתי אלה נמצאות על רצפים נפרדים ולכן ניתן לשלבן זו בזו בדרכים שונות" (סמוחה, 2001: 291). סמוחה גורס עוד כי הזהות המועדפת בקרב הערבים בישראל היא זהות סינתטית, זהות מורכבת ו'ממוקפת', המשלבת מרכיב חדש (הזהות הישראלית) עם מרכיב ישן (הזהות הפלסטינית) (שם, שם). כנגדו טוען ברנט כי היעדר הכרה פורמלית-משפטית-פוליטית בלאום ישראלי אינה מאפשרת התפתחות של 'זהויות לאומיות משלימות', שכן היא מעודדת גיטואיזציה במקום אינטגרציה (ברנט, 2009: 101). בזיקה לכך טוען רוחאנא כי הישראליות של הערבים היא מְכַנֵּת או אינסטרומנטלית לגמרי, והתוצאה של היעדר זהות ישראלית היא הפיכתה של הפלסטיניות לזהות מודגשת, מוגזמת, כיוון שאינה מאוזנת ואינה יכולה להיות מאוזנת בזהות אזרחית ישראלית (Rouhana, 1993).

מחקרם של אמארה ושנל מתייחס גם להיבט המשמעות שמייחס הסובייקט הערבי לקטגוריות הזהויות הרלוונטיות לגביו (Amara & Schnell, 2007). לשיטתם, בתוך רפרטואר הזהויות הרחב של הערבים נתפסת הזהות הערבית כזהות תרבותית הכוללת מורשת רחבה, ואילו הזהות הפלסטינית נתפסת הן כזהות לאומית המספקת תחושת גאווה וסולידריות והן כזהות לעומתית, כעמדה במאבק נגד התנועה הציונית. מול שני מרכיבים אלה נתפסת הזהות הישראלית כזהות אזרחית, שהחיבור אליה אינסטרומנטלי ולא רגשי. יחסית לשאר הזהויות, הזהות המוסלמית נתפסת כזהות רוחנית וכמקור של נורמות מוסריות (שם, 187-188).

רפרטואר הזהויות, הן הזמן והפוטנציאלי, הכולל את כלל הזהויות הנומינאליות, והן האופרטיבי, הכולל את הזהויות הפעילות, אם להשתמש בהמשגה של צ'אנדרא – (Chandra, 2012: 157-160), של הערבים בישראל; המתיחות בין מרכיבי הזהות; משמעות הזהויות; אופן ההתפתחות של דפוסי ההזדהות בקרב המיעוט הערבי – כל אלה רלוונטיים גם לערבים הנוצרים אזרחי ישראל. לפיכך, מחקר זה יאבחן, ינתח ויסביר את עבודות הגבול בקרב קבוצה זו בהקשר היסטורי וסוציו-פוליטי זה.

זהות ערבית נוצרית

זהות ערבית נוצרית במזרח התיכון: 'הערבי הנוצרי' ו'הנוצרי המזרחי' הזהות הקטגוריאלית הנוצרית מהווה כאמור אחת הזהויות הרלוונטיות לערבים בישראל. בהתבסס על מקרה בוחן של הנוצרים בלבנון, ג'ורג' סברא גורס כי קיימות שתי דרכים להיות נוצרי במזרח התיכון, שיש בו רוב ערבי מוסלמי. הראשונה היא להיות 'ערבי נוצרי', ואילו השנייה היא להיות 'נוצרי מזרחי' (Sabra, 2006: 47). סברא מוסיף כי ההיגד "הימנע בכל מחיר מלהיתפס כזר על ידי המוסלמים" מבטא את תפיסת היסוד של אלה המגדירים עצמם ערבים נוצרים (שם, 47). המשמעות של תפיסה זו היא פתיחות לרוב הערבי המוסלמי, שמאחוריה המוטיבציה להתקבלות ולשוויון, תוך ניסיון למצוא בסיס משותף לדו-קיום ולשיתוף פעולה. מנגד, ההיגד "תציל את הנוצרים במזרח התיכון בכל מחיר" מבטא, לדעתו של סברא, את תפיסת היסוד של הקבוצה שהוא מכנה 'נוצרים מזרחים' (שם, 48). זהות זו מדגישה את הייחודיות הנוצרית בהשוואה לרוב המוסלמי, ככוונה לקיים או לשמר קיום נוצרי. היחס ל'מערב', מוסיף סברא, היה תמיד ציר חשוב בקטגוריזציה העצמית של נוצרים במזרח התיכון (שם, 51). הערבי הנוצרי אנטגוניסטי כלפי המערב על צורותיו השונות והמשתנות לאורך ההיסטוריה, והנוצרי המזרחי, מנגד, מחזיק בעמדות חיוביות כלפי אותו מערב (שם, שם).

בדומה לסברא, חוקרים רבים מדגישים את ציר המאבק בין האוריינטציה ה'מערבית' לזו ה'מזרחית', שמתחולל בעולמו הפנימי של הערבי הנוצרי, ואשר מבדיל אותו מבחינה

זו מהערבי המוסלמי. בהקשר של פלסטינים נוצרים, מיטרי ריחאב מתאר מאבק זה כספינה ששטה במים סוערים, ואשר עליה לתמרון בהתאם לשני מחוללי ומושאי הזדהות אלה (Rehab, 2002). המים הסוערים במטפורה של ריחאב הם ההתקיימות הלימינאלית בין שתי ציביליזציות מתחרות: הערבית-אסלאמית, מחד גיסא, והמערבית-נוצרית, מאידך גיסא. לגבי הפלסטינים הנוצרים, ריחאב גורס כי הם חלק בלתי נפרד מהאומה הערבית, כפי שהם חלק בלתי נפרד מהכנסייה העולמית, ולפיכך מהמערב (שם, 100). לאמור, ריחאב, לעומת סברא, מאבחן 'מרחב שלישי', אם להשתמש בהמשגה של הומי באבא (Bhabha, 1994), של הזדהות, שבו שתי התרבויות, המערבית והערבית, מתקבלים כמחוללי זהות הניתנים ליישוב בנפשו ובתודעתו של הערבי הנוצרי. היברידיות זו סותרת את ההבחנה הדיכוטומית של סברא לגבי שתי הדרכים שעל פיהן ניתן להיות נוצרי בעולם הערבי.

זהות ערבית נוצרית במדינת ישראל

במסגרת אחד המחקרים המקיפים ביותר בתחום מצאו מנאע ושותפיו למחקר כי בהקשר של יחסים דיאדיים בין מוסלמים לנוצרים, לעומת יחסים טריאנגולריים הכוללים גם את הצד היהודי-ישראלי, ערבים נוצרים נוטים פחות להתקרב לערבים המוסלמים (Manaa, Sagy, Srour, & Majally-Knani, 2012). ביחסים דיאדיים, כך נמצא, הקונפליקטים בין המוסלמים והנוצרים התעוררו יותר, והתבטאו במיוחד בנטייתם המוגברת של הערבים הנוצרים, בהשוואה לערבים מוסלמים, לאמץ אסטרטגיה של תחרות, בניגוד לאחרונים, שנטו לאימוץ זהות משותפת. ביחסים טריאנגולריים, לעומת זאת, הערבים הנוצרים נטו לאסטרטגיה של אינטגרציה עם הערבים המוסלמים. שתי אסטרטגיות זהות הקשורות אלה של הנבדקים תוארו והוסברו על ידי החוקרים כ'קטגוריה חברתית מרובה', הנובעת מהטמעת קבוצה זו למצבה כ'מיעוט כפול' או כ'מיעוט בתוך מיעוט' בהקשר של קבוצות רוב מרובות (שם, 185). הצורך להתאחד, שבלט בהקשר הטריאנגולרי, מוסיפים החוקרים, עומד בקו ישיר לנרטיבים היסטוריים של הנוצרים ושל המוסלמים באזור, שלפיהם נאלצו קבוצות אלה להיאבק יחד נגד שלטונות זרים או בלתי נבחרים (שם, שם).

גבריאל הורנצ'יק וסלים מונייר בחנו את זהות הנוער הערבי הפלסטיני, ומצאו כי ערבים נוצרים בני קבוצת הגיל 12-18 מעוניינים לשמר את ייחודם כקבוצה דתית, ומציגים רצון רב יותר לאימוץ אלמנטים מהתרבות של הרוב היהודי הישראלי מאשר מהתרבות של הערבים המוסלמים (Horenczyk & Munayer, 2007). הורנצ'יק ומונייר מייחסים דפוסים הזדהות אלה לשתי סיבות חילופיות או מצטברות: הראשונה, רצונם של אותם צעירים להרחיב את גישתם למשאבים בעלי ערך דוגמת השכלה ותעסוקה, שנמצאים בשליטת

הרוב היהודי (Horenczyk & Munayer, 2007: 84). השנייה, תפיסתם של הצעירים הערבים את עצמם כמערביים, במקביל לתפיסת תרבות הרוב היהודי כתרבות מערבית. עמליה סער, שחקרה תהליכי סוציאליזציה של ילדים נוצרים בעיר חיפה שבישראל, מצאה כי פלסטינים נוצרים בחיפה נוטים לרוב לקונפורמיזם פוליטי, להימנעות מנושאים לאומיים, ולהדגשת הייחוד התרבותי שלהם בהשוואה לשכניהם הערבים-מוסלמים (Sa'ar, 1998: 233). אוריינטציה זו מכנה סער כנטייה נוצרית לאתנוצנטריות ולשעתוק חברתי. כלומר, נטייה להדגיש את הייחוד הדתי של הנוצרים תוך המעטת חשיבות ההבחנה בין קבוצות הלאום היהודית והפלסטינית שבמדינת ישראל (שם, 216). נוסף לצייר המאבק בין הזהות המערבית והמזרחית ובין הזהות הערבית לזהות הנוצרית, סער מצביעה על מאבק בין הזהות הפלסטינית לבין הזהות הנוצרית, המתבטא בבחירה בין עמדה פוליטית קונפורמיסטית לעמדה פוליטית ביקורתית.

אלא שהספרות העוסקת בערבים הנוצרים כאן ובמרחב הערבי לא מתייחסת לעבודת הגבול המכוננת את הזהות הערבית הנוצרית. כך שאין כמעט התייחסות לסוג הגבול, לרפרטואר תפיסות הערך וההערכה שבבסיסו, גם לא למשמעות הגבול, וודאי גם לא לקשר בין שלושה מרכיבים אלה. מלבד זאת, אין בה כמעט כל התייחסות לאורח חיים כקריטריון תרבותי, שבהתבסס עליו מכוננת קבוצה זו את זהותה הערבית נוצרית ומווסתת את היחס בין מרכיב זהותי זה לבין מרכיבי זהות אחרים, בהשוואה דיאלקטית תמידית בינה לבין קבוצות זהות אחרות, מתוך ומחוץ לקטגוריה הערבית. ההסתכלות על הנוצרות כקטגוריית זהות דתית, אתנית או עדתית, מבלי לבחון את המשמעות המיוחדת לקטגוריה על ידי חברי הקבוצה המשייכים לה, מחמיצה איתור וזיהוי של משמעויות נוספות לזהות הנוצרית, את הדיאלקטיקה בין משמעות הקטגוריה ובין המשמעויות של שאר הקטגוריות ברפרטואר הזהותי הזמין, וכן את הדרך שבאמצעותה הן מולידות ומעצבות את הקרבה או את המרחק המנטלי לקבוצות זהות רלוונטיות אחרות בשדה.

איסוף הנתונים וניתוחם

כדי להשיב לשאלה על בסיס אילו קריטריונים של שוני או של דמיון מכוננים בני הקבוצה שבחרו להזדהות כערבים נוצרים ממוצא פלסטיני את זהותם ואת מידת הקרבה או המרחק המנטלי שלהם מקבוצות זהות אחרות בשדה, אתבסס על 14 ראיונות עומק חצי מובנים. הראיונות עם בני קבוצה זו התקיימו כחלק ממחקר רחב יותר, הבוחן דפוסי הזדהות וטיפוסי זהות בקרב ערבים נוצרים, ושבמסגרתו בוצעו ראיונות עם 58 ערבים נוצרים. בהתאם לקטגוריזציה העצמית ולמכלול עבודות הגבול שלהן, חולקו המרוויינים במחקר הראשי לארבע קבוצות. המחקר הנוכחי מתמקד בקבוצה שהזדהתה כערבים נוצרים ממוצא פלסטיני. שלוש הקבוצות האחרות הן: הקבוצה המזדהה כערבית-

פלסטינית ונוצרית, קבוצה המזדהה כנוצרית-ישראלית וערבית או דוברת ערבית, ואילו הקבוצה האחרונה היא הקבוצה הפוסט-זהותית, שמסרבת להגדיר עצמה בהגדרות מתוך רפרטואר הזהויות הנומינאלי הרלוונטי לגביה.

הראיונות שמחקר זה משתמש בהם נערכו בין השנים 2015–2018, משך ממוצע של ריאיון היה כשעתיים, וכל הראיונות התקיימו בשפה הערבית, במקומות שנבחרו על ידי המרואיינים. כלל הראיונות תומללו על ידי, במקביל לתרגומם לשפה העברית. ניתוח התוכן של ראיונות אלו נשען על תהליכי העבודה שמציעה מתודת 'התיאוריה המעוגנת בשדה' שפיתחו שטראוס וגלזר, ובשלב מתקדם יותר גם שטראוס וקורבין (Strauss & Corbin, 1994). תכלית תיאוריה זו היא איתור תמות מרכזיות העולות מן הראיונות או זיהוי דפוסים וחזרות; אבחון התמות האלה בהתאם לספרות התיאורטית; בחינה שיטתית של מאפיינים אלו (אשר בשלב זה הם בגדר השערות); מיקוד הנתונים סביבם; וארגון הנתונים למבנה תיאורטי באמצעות התמות המרכזיות (שקדי, 2003).

בחלק המובנה של הריאיון נשאלו המרואיינים על הגדרתם את עצמם מבחינת זהויות חברתיות, על משמעות כל רכיב בזהותם ועל הקריטריונים של דמיון או של שוני שקיימים, לתפיסתם, בינם לבין הרוב היהודי הישראלי, הרוב הערבי מוסלמי בתוך המיעוט הערבי, וקטגוריית הזהות הפלסטינית.

תהליך הזדהות המתבטא בעבודת גבול ויצירת גבולות סימבוליים מורכב בבסיסו מ'יצירת משמעויות', והוא סב במהותו סביב היצירה של מערכת קטגוריות שדרכה פרטים בחברה מבינים את סביבתם, מפענחים אותה ויוצקים בה משמעות. משכך, ראיונות עומק הם כלי מתאים לבחינה, לתיאור, לאיתור ולתייעוד של יצירת משמעויות (Lamont & Swidler, 2014). לעומת שיטות אחרות, כגון צפייה וסקרים, ראיונות עומק יכולים לחשוף את ההיבטים התודעתיים, הרגשיים והקוגניטיביים שאינם בהכרח גלויים במדר התנהגותי, או שקשה לאתר אותם באמצעות שאלות כתובות מראש (Lamont & Swidler, 2014). עוד חשוב לציין, כי מחקר זה מתאפשר על בסיס הנחת המודעות הדיסקורסיבית של היחידים לעבודת הגבול שלהם, וכי מודעות זו עומדת בבסיס גישת הגבולות הסימבוליים (Lamont, 2014: 816–827; Wimmer, 2014: 840; Jarness, 2015: 361).

יתרה מזאת, בבסיס המחשבה המתודולוגית המנחה מחקר זה נמצאת ההבנה כי אין משמעות ייצוגיות לעניין מחקר איכותני כמשמעותה לעניין מחקר כמותי. בהתאם, המחשבה על דגימה שאמורה לוודא ייצוגיות בהקשר זה מוחלפת במחשבה על 'רוויה' (saturation) (Lamont & Swidler, 2014). אי לכך התייחסתי לכל מרואיין כאל מקרה בוחן, ואל סך כל הראיונות – כאל ריבוי של מקרי בוחן. הבנה זו מרכזית בתיאוריה המעוגנת בשדה, שכן דגימה לעניין מתודת זו אינה מונחית בהכרח (או בלבד) על ידי ייצוגיות, אלא בעיקר על ידי 'צרכים תיאורטיים' (theoretical concerns) שעלו מהניתוח

הזמני, ועל כן היא מהווה 'דגימה תיאורטית' (theoretical sampling) (Clarke, 2003: 15-18; Lamont, et al., 2016: 557).

הצגת הממצאים וניתוחם

מבחינת הזהויות הנומינאליות הרלוונטיות לגביהם בחרו חברי קבוצה זו להגדיר עצמם בראש ובראשונה כערבים, ולאחר מכן כנוצרים. כמו כן, המרואיינים הוסיפו את "המוצא הפלסטיני" לזהות זו או תיארו את זיקתם לזהות זו במונחים דומים. להלן פרטים דמוגרפיים על המרואיינים. פרטים אלה כוללים גיל, מגדר, מקצוע, רמת השכלה ויישוב מגורים.

שם (ברוי)	גיל	מגדר	מקצוע/משלה יד	יישוב מגורים
1 כרסטינה	33	אישה	רוקחת	תרשיחא
2 מנאל	23	אישה	סטודנטית	חיפה
3 ווסים	53	גבר	בנקאי	נצרת
4 ראמי	33	גבר	בעל עסק עצמאי	נצרת
5 איווט	31	אישה	פסיכולוגית	חיפה
6 בוטרוס	26	גבר	עובד מדינה ¹	יפו
7 לונה	32	אישה	קלינאית תקשורת	כפר כנא
8 אילי	21	גבר	מורה בתיכון	עכו
9 וופאא	53	אישה	מורת יסודי	עכו
10 מריאנא	18	אישה	סטודנטית	עכו
11 סאמר	53	גבר	עובד בניין	עכו
12 נביל	52	גבר	עורך דין	פקיעין
13 מירנא	46	אישה	יועצת אסטרטגית	מעיליא
14 מריה	28	אישה	עורכת דין	חיפה

עבודת גבול כלפי הרוב הערבי המוסלמי בקרב המיעוט הערבי

התרחבות חלקית ראשונה: עבודת גבול מסוג ניהול שוני על ידי המצאת הקטגוריה 'המוסלמים הנוצרים'

מקצת חברי קבוצה זו בחרו בעבודת גבול שניתן לתארה כהתרחבות חלקית של הקטגוריה הערבית על ידי הדגשת המשותף התרבותי עם חלק מחברי הקבוצה הערבית-מוסלמית. על עבודת גבול זו ניתן ללמוד בבירור מהתשובה הבאה של לונה מכפר כנא:

אני לא למדתי בתיכון של כפר כנא שבו כולם מוסלמים. בגדול אלו הדומים לנו מהצד שלהם הם אלה שנמצאים במסגרות שלנו, שהם כמו כן משותפות. מי

1 המרואיינין ביקש שלא אציין כמה הוא עובד כדי להבטיח שמירה על האנונימיות שלו.

שלמד בתיכון "הממלכתי" ("חוכומי" בערבית, א. פ.) הם באמת אנשים שונים מאיתנו. הרבה מהם דתיים...

ועוד, כשראמי מנצרת נשאל על טיב יחסי השכנות בבתים משותפים שמתגוררים בהם ערבים מוסלמים וערבים נוצרים, הוא גייס את הקטגוריה של ה'המוסלמים הנוצרים' כדי לתאר, וליתר דיוק לנהל, את השוני והדמיון בינו לבין הערבי המוסלמי, כפי שאלה נתפסים אצלו:

יש אנשים שנכנסים לבניינים ועושים בלגן. יש אנשים שלא התרגלו או לא מתאימים לגור בשיכונים. אבל אני לא יכול להגיד שזה בגלל שהם מוסלמים. מחד, בנצרת יש את ההבחנה הברורה הזו, ומאידך יש את המוסלמים הלומדים בבתי ספר נוצריים ויוצא שהם יותר ליברליים ואף יותר מ'מנורמלים' (המרוויין השתמש במילה הזו בעברית).

אגב שיחה על בעלה, חלקה איתי מירנא מחיפה את הסיפור הבא:

השותף של בעלי בעבודה הוא מוסלמי, ואני זוכרת שהוא אמר לאימא שלו את זה. כאילו הוא צריך את רשותה, ואני ניסיתי להבין מניין החיבור הזה, הרי בעלי גדל בבית נוצרי שמרני. אז מה מתברר, שהחבר שלו מתיימר להיות נוצרי: לא צם ברמדאן, שם בבית עץ חג מולד, שותה, אוכל בשר לבן....

אי אפשר להתעלם מהתפקיד שממלאים בתי הספר הכנסייתיים כ'אתרי בניית זהות' חשובים בעניין מהלך מנטלי זה (Jenkins, 2008b: 65). גם לונה מכפר כנא וגם ראמי מנצרת זיהו את ה'מוסלמים הנוצרים' או את ה'המוסלמים הדומים לנו' כמי שלומדים בבתי ספר כנסייתיים. נוסף להם, ואגב סכמה סיווגית המבוססת על חלוקה תרבותית בין אלה שהוא כינה 'תרבות א' לבין אלה שכינה 'תרבות ב', גם ווסים מנצרת חלק איתי דיווח שאפשר ללמוד ממנו על חשיבות בתי הספר הכנסייתיים כ'אתר בנייה זהותי' של מי שנתפס כמוסלמי נוצרי:

נכון שיש היום 30%-40% תלמידים מוסלמים בבתי הספר שבחסות הכנסייה. הבעיה שאלה ששייכים לתרבות ב' הם לא חלק מהם. קשה להם להיות, כלכלית, וחברתית – עניין של פרוטקציה. משמע שהמוסלמים שהם חלק מזה משתייכים למעשה ל'תרבות א'.

אותו שותף ה'מתיימר להיות נוצרי', לפי מירנא, חופף כנראה לקטגוריות התרבותיות המומצאות של "מוסלמים הדומים לנו" של לונה מיפיע, או "המוסלמים המנורמלים" של ראמי מנצרת, ובמידה מובהקת גם לערבים מוסלמים המשתייכים ל'תרבות א' לפי ווסים מנצרת. כולם מלמדים על יצירת קטגוריית ה'מוסלמי הנוצרי' לצורך ניהול דמיון או שוני מסוג התרחבות חלקית של הקטגוריה הערבית על בסיס קריטריון תרבותי של אורח חיים. יצירה זו מבטאת עבודת גבול המבקשת לשנות את מקום הגבול, ולהסיטו מן

המיקום המבדיל ומפריד בין ערבים נוצרים לערבים מוסלמים למיקום המבדיל ומפריד בין ערבים בעלי אורח חיים מסוים לבין ערבים בעלי אורח חיים שונה. חשוב להוסיף, אורח החיים מהווה כאן קריטריון לחברות בקבוצה, ולפיכך קובע את מיקום הפרט ביחס לגבול מוערך על ידי 'עיניים נוצריות', באמצעות הבחנה בין חומרי תרבות נוצריים לכאלה שאינם נוצריים. לפי עבודת גבול זו, הערבי המוסלמי אינו חולק עם הערבי הנוצרי חומרי תרבות או אורחות חיים 'גבוהים סימבולית' אבל ניטרליים, אלא חומרי תרבות המזוהים עם הערבים הנוצרים. מידת הליברליות, הפתיחות, היחס לנשים, יחסי מגדר, דפוסי דתיות ורמת דתיות, אוריינטציה להשכלה והרכב משפחה, כל אלה הם חלק מחומרי התרבות שחברי קבוצה זו עושה בהם שימוש לצורך כינון הגבול בין שתי קבוצות ערביות בתוך החברה הערבית, על בסיס אורחות חיים הנאמדים לפי 'חוש שפיטה' (taste of judgment) נוצרי, ומזוהים על פיהם.

התרחבות חלקית שנייה: ניהול דמיון או שוני מול הערבי המוסלמי על ידי אבחון ויצירה של גבול אורחות החיים

בדומה לעבודת הגבול המבוצעת על ידי יצירת הקטגוריה 'מוסלמי נוצרי' בקרב מקצת מהמרואיינים, ההתקרות המנטלית לחלק מהרוב הערבי המוסלמי נעשית באמצעות הדגשת חומרי תרבות משותפים, דוגמת קיום אורח חיים ליברלי וחילוני. במקרה זה, חומרי התרבות בעבודת גבול זו הם ניטרליים ואינם מזוהים עם הערבים הנוצרים. אגב שיחה על המערכת הפוליטית הטעונה שהתנהלה בעיר נצרת במסגרת הבחירות המקומיות של שנת 2013, ושהביאה לבחירתו של עלי סלאם לראש העירייה במקום ראמו ג'ראייסי, המשתייך למשפחה נוצרית, היטיב ווסים מנצרת לתאר עבודת גבול זו. כך אמר:

תשמע, רובנו משכילים ובעלי תפקידים, כך שהקשר שלנו הוא עם אנשים מתחומים מקבילים אלינו... ברמות האלו אין בעיה. הבעיה היא במפגש בין המעמדות השונים. בזמן הבחירות היה נהוג לומר שעלי סלאם מייצג את המוסלמים וראמו ג'ראייסי את הנוצרים – וכאילו יש קרב בין הקבוצות על השליטה בעיר... זה בולשיט. הקרב היה בין האנשים המשכילים, שזו קבוצה הטרוגנית מבחינה דתית, שוחרי תרבות, בעלת מאפיינים מערביים; תרבות מסעדות, נסיעות לחו"ל, שושי, קוויאר וכדומה. תרבות ב', שאבו מאהר הגדיר אותה טוב מאוד – האורז והבשר... סלח לי, אבל אני לא מרמיין אותו (הכוונה לעלי סלאם – א. פ.) יושב רואה קונצרט ליצירות של בטהובן. לעומת זאת, מוחמד עסאף ו"ענדרק בחרייה יא רייס" (שיר ערבי מפורסם – א. פ.) זה השטח שלו. עבור תרבות ב', תרבות א' הם פלצנים. אתה הולך לאירוע אצל משפחת ***** (המרואייין הזכיר שם משפחה ערבית מוסלמית ידועה וותיקה בנצרת – א. פ.), אתה רואה את הוויסקי ושמלות המיני, חליפות, ריקודים, אז אתה אומר, וואלה, בדיוק כמונו!

בהתאם לעבודת גבול זו, השוני התרבותי חוצץ בין מעמדות ולא בין ערכים נוצרים לערכים מוסלמים. ככל הנראה, אצל ווסים ואצל חברי קבוצה זו, שבחרו בעבודת התרחבות חלקית על בסיס מעמדי, הכוונה אינה ל'מעמד' במובנו המרקסיסטי, כלומר מעמד הנקבע לפי המרחק והיחס של האינדיבידואל כלפי אמצעי הייצור, אלא במובן הבורדייני, המתייחס כאמור לשילוב בין הון תרבותי להון כלכלי-חומרי, ומורכב ממנו (Wacquant, 2013). אם כן, 'מעמד' במובן זה מובחן על ידי אורח חיים המתבטא ונבדק ברפואי צריכה של תרבות. במילים אחרות, 'מעמד' חופף לסטוס, שכן המרחב החברתי זהה למרחב הסימבולי, והמאבק בין מעמדות הוא מאבק על סטוס גבוה יותר במרחב הסימבולי (Jarness, 2015: 358–361). הגבול הוא, לפיכך, גבול תרבותי, והחומר התרבותי, שווסים עושה לו מוביליזציה כדי לסמן אותו, כולל רמת דתיות, אופני צריכת תרבות, יחסי מגדר, יחס לנשים ורמת השכלה, אשר כולם במצטבר מרכיבים את קריטריון אורח החיים המופעל ככלל חברות בקבוצות השונות

התרחבות מלאה: ניהול דמיון או שוני מול הערבי המוסלמי על ידי הדגשת המשותף התרבותי או האקזיסטנציאליסטי

עבודת גבול נוספת שנמצאה אצל המרואיינים היא התרחבות מלאה של הקטגוריה הערבית באמצעות הדגשת המשותף התרבותי או הקיומי. סאמר מעכו הוא דוגמה מובהקת לערכי נוצרי שמאמץ עבודת גבול זו:

אז אתה מתבגר ואתה מתחיל להכיר את חומרי הנפץ האלה או המוקשים. ויש לי דרך ייחודית להתקרב אל האנשים, למצוא מכנה משותף תרבותי, לדעת את תרבות הרחוב, את מה שמרחיק ואת מה שמפריד בינינו. ואני ככוונה מכניס את עצמי לכור ההיתוך הזה, באמצעות סגנון דיבור וגם על ידי מראה חיצוני. אתה צריך להרגיש את האנשים בקרוב, לנשום אותם לרדת איתם לרמות ולפרופיל דמיוני משותף... אז אני יושב לעיתים בבית קפה, משוחח עם סוחר הסמים, מדבר עם ההוא וההיא. אתה צריך אמצעי החיבור כדי שיקבלו אותך..

מעבר לגלוי בדיווח זה, יש לציין כי עבודת גבול זו מושתתת על 'הנחת עבודה' אשר לפיה קיים פער תרבותי ניכר למדי בין הקבוצות. רוצה לומר, לפי סאמר מעכו, יש ליצור את הקרבה והדמיון התרבותי באופן אקטיבי, תוך כדי השקעה לא מבוטלת של עבודת גבול שתכליתה לפענח קודים תרבותיים קיימים ומפלגים, וליצור ולהפעיל קודים תרבותיים מאחדים ומגשרים. פער נתפס זה מצריך עבודת גבול "בהילוך גבוה". אצל אילי מעכו, שלפיו "בחיי היומיום של הנוצרי והמוסלמי אין שונה בינינו", עבודת גבול זו כרוכה במאמץ מנטלי פחות, שכן "ההיסטוריה למשל חאלד בן אל ווליד ומועאוויא בן אבי סופיאן, הם חלק מההיסטוריה שלנו". גם כרסטינה מתרשיחא דיווחה על אותה עבודת גבול ב"הילוך נמוך": "אף פעם לא הרגשתי הכדל אצלנו בין

מוסלמים לנוצרים. חברה מאוד טובה שלי הייתה מוסלמית והייתי מבלה אצלה בבית כל יום ולא הרגשתי שום הבדל"

אותם מרואיינים שהדגישו את המשותף התרבותי, נטו להדגיש גם את המשותף החוויתי-קיומי שמצדיק את שמירתה של הקטגוריה הערבית. אילי מעכו היטיב לנסח זאת:

אחינו המוסלמים (אח'וואנא אלאיסלאם בערבית, א.פ.) הם הרוב ואנחנו המיעוט אבל יש לנו גורל משותף בישראל בגלל שאנחנו אותו מיעוט, סובלים מאותם תנאי חיים וקיפוח, ומאותן בעיות. תובעים את אותן זכויות ויש לנו אותם הישגים. יש לנו גורל משותף כך שאם למשל כהנא יגיד ערבים החוצה אז לא יפרידו בינינו כי יתכוונו לשנינו.

חויית הקיום המשותפת, הכוללת דיכוי וקיפוח על ידי אותו ממסד ישראלי, מבוססת במידה רבה על התפיסה של הגדרה חיצונית יהודית שאינה מבחינה בין ערבים נוצרים לערבים מוסלמים, ומשכך, לפי אילי מעכו, "אם למשל כהנא יגיד ערבים החוצה אז לא יפרידו בינינו כי יתכוונו לשנינו".

ניתוח הראיונות מלמד כי חברי קבוצה זו אימצו שני סוגי עבודת גבול שונים כלפי המיעוט המוסלמי בתוך המיעוט הערבי. הראשונה היא עבודת התרחבות חלקית של הקטגוריה הערבית, או ליתר דיוק, שמירה על הקטגוריה הערבית באמצעות הדגשת חומרי תרבות משותפים עם חלק מחברי הקבוצה הערבית מוסלמית. עבודת גבול זו מתבססת על הפעלת קריטריון שוני או דמיון מסוג מעמד, המאופיין באורח חיים. בעוד שמקצת חברי הקבוצה שאימצו עבודת גבול זו ראו בחומרי התרבות המשותפים חומרי תרבות נוצריים שהערבים המוסלמים אימצו, אחרים התייחסו לחומרים אלה כאל חומרים תרבותיים גבוהים מבחינה סימבולית, אם כי ניטרליים ולא נוצריים. את עבודה הגבול השנייה אפשר לתאר כהתרחבות מלאה כלפי הרוב הערבי המוסלמי, באופן היוצר או משעתק את הקטגוריה הערבית בשדה. התרחבות זו מתבססת על תרבות ועל חויית קיום משותפת כקריטריונים של דמיון.

עבודת הגבול של הערבי הנוצרי כלפי הקבוצה הפלסטינית

כאמור, הזהות הפלסטינית היא חלק מרפרטואר הזהויות הזמין לערבים הנוצרים, אם כי כאן לא בחרו המרואיינים, כפי שניתן להבין מהקטגוריזציה העצמית שלהם, להזהרות כפלסטינים, אלא הסתפקו בהזכרת זהות זו כשארית מהעבר.

אמידת המרחק המנטלי מהפלסטיני ומהפלסטיניות, ניסוחה וביטוייה הרגשי מרכיב מרכזי בעבודת הגבול של הערבי הנוצרי כלפי הפלסטיני וכלפי הפלסטיניות הוא קביעה וייצוג של המרחק או הקרבה המנטלית באמצעות המושגים 'מוצא', 'שורשים' או 'מקור', שעלו כתמות מרכזיות בראיונות עם חברי קבוצה זו. ופאא מעכו הזדהה כך: "בשורשים שלי אני פלסטינית שגרה במדינת ישראל". נביל מפקיעין ניסח את המרחק שלו מהפלסטיניות או את קרבתו אליה במונחים קרובים: "אנחנו במקור אותו עם, אי אפשר להתכחש לשורשים, ופה אנחנו ממקור פלסטיני, בשטחים הכבושים פלסטיניים". אומנם כרטינה מתרשיחא לא השתמשה באותו תחביר מנטלי, אך תשובתה ממקמת אותה במרחק דומה לזה שהתמקמו בו המרואיינים בקבוצה זו מהזהות הפלסטינית: "הסבים שלי פלסטינים, אבל לא יודעת מה היא הזהות הפלסטינית כי לא גדלתי עליה. הסבים שלי חיו לפני קום המדינה, אבל אני נולדתי במדינה שהיא כבר ישראל".

קונסטרוקציה מנטלית זו, המנסחת את המרחק או את הקרבה של הקבוצה הנחקרת ביחס לפלסטינים כ'מוצא', 'שורשים' או 'מקור', רואה בפלסטיניות חומר תרבותי שהוא שארית מהעבר, שאינו חלק מפרטואר הזהויות (לפחות לא ה'חזית') של ההווה. מבחינה רגשית, המרחק או הקרבה שביחידה המנטלית 'מוצא' מספיקים לרוב כדי להתבטא באמפתיה כלפי הפלסטינים ועניינם ולתמוך במאווייהם הפוליטיים. מבחינת הערבי הנוצרי, הפלסטיני קרוב אליו באותה מידת קרבה כמו כל ערבי אחר, אך במידה רבה יותר מקרבתו של כל בן לאום אחר. עם זאת, הוא אינו ה"אני" וגם אינו שייך ל"אנחנו". תשובתו הבאה של ווסים מנצרת לא משאירה ספק:

שאלו אותי פעם איך אני מתייחס לעניין הפלסטיני היום. התחושות שלי כלפי אוכלוסייה זאת שוות לתחושות שלי לגבי מצרים, ירדנים ולבנונים. אני לא מרגיש שהם קרובים אליי. זו היא השורה תחתונה, אני לא ערבי פלסטיני, אם כי השורשים שלי פלסטינים.

במקרה השני והרחוק יותר, הפלסטיני והפלסטיניות הם סוגיה שמוצדק ונכון להזדהות איתה על בסיס סולידריות אנושיות-אוניברסאלית. איווט מחיפה ביקשה לנסח קשר זה באמצעות התחביר המנטלי הבא:

"...העניין הפלסטיני לא מזיז לי ברמה לאומית, אלא ברמה האנושית. אולי לא מזיז כמו שטובחים אנשים בצ'צ'ניה...אני מרגישה שיש כאן דיכוי רב. אם כי אני לא מרגישה שאני פלסטינית".

היעדר ביטחון אונטולוגי המתבטא בדה-פלסטיניזציה עצמית

אף שקבוצה זו לא בחרה להזדהות כפלסטינית, הרי שרוב חבריה היו נחרצים בעניין זה, ותשובותיהם מעידות באופן מובהק על היעדר ביטחון אונטולוגי בבחירתם זו. משכך, אף על פי שמרואיינים אלה אינה מזדהים כפלסטינים, חלק ניכר מהם עדיין מנהל משא ומתן עם זהות זו או מתקשה להציג תפיסה החלטית בנושא זה.

ראמי מנצרת חלק איתי בכנות וברפלקטיביות גבוהה את התלבטויותיו בעניין:

לאחרונה ההגדרה העצמית של התחרדה יותר. הייתי פעם בקטע של לא להגדיר את עצמי כפלסטיני כי תפסתי אותה כעמדה יותר פוליטית ופחות עניין של השתייכות. היה לי ויכוח עם חבר לא מזמן ואני אהבתי את נקודת המבט שלו לפיה – אם סבא־רבא שלך, סבא שלך או אימא שלך נולדו בפלסטין, אז אתה פלסטיני. המסורות שלנו פלסטיניות. מצד שני, מבחינתי פלסטיני הוא מי שחי בפלסטין, בגדה ובעזה. מי שסוכל ומדוכא. אבל המתמטיקה פשוטה, אני פלסטיני היום אני אומר לגמרי בנוחות אני פלסטיני.

ההתלבטות של ראמי לגבי המשמעות של הזהות הפלסטינית, שהיא חלק אינהרנטי מהשאלה אם להזדהות כפלסטיני, עוברת כחוט השני בכל הראיונות שקיימתי עם חברי קבוצה זו. בציטוט לעיל ניתן למצוא את עיקר ההתלבטויות הקשורות לעניין זה, ושאותן חלקו עימי המרואיינים – האם פלסטיניות היא חוויית דיכוי? האם היא מוצא אתני? האם היא השתייכות לאזור גיאוגרפי? נראה ש'המתמטיקה', כלשונו של ראמי, אינה פשוטה כלל, לא מבחינת מרואיינים אלה וגם לא מבחינת ראמי עצמו. בשלב מאוחר יותר של הריאיון, ולאחר שנשאל באופן ישיר כיצד הוא מגדיר את עצמו, בחר ראמי להסתפק בהגדרה הבאה, שאינה כוללת את הזהות הפלסטינית וגם לא את הנוצרית, הגדרה שלפיה הוא "ערבי אזרח מדינת ישראל", זאת משום שהוא אינו חד־משמעי באשר לזכות להגדיר עצמו פלסטיני – "הזכות כביכול לחשוב כך, לראות את עצמי כזה" – בלשונו.

על חווית קיום שונה זו, כנימוק וכהצדקה לדה-פלסטיניזציה עצמית, דיווחו גם וופאא ומריאנא מעכו. כך לפי וופאא: "אני לא אומרת שאני פלסטינית כי אני לא חיה את התנאים של הפלסטינים, למשל ההורים שלי חיו בתנאים של הפלסטינים כי הם חיו בתקופה שלא הייתה מדינת ישראל. אני נולדתי במדינה ישראל".

דיווח דומה מאוד היה בפי מריאנא: "לא יכולה להגיד פלסטינית כי אני לא חיה את התנאים בהם הם חיים".

כמו ראמי מנצרת וכמו רוב המרואיינים בקבוצה זו, לונה מכפר כנא, איווט מחיפה וסאמר מעכו לא היו נחרצים לגבי השאלה אם הם פלסטינים. כך לונא מפייע: "עד שלא

יהיה ברור איפה פלסטין ואיפה ישראל, לא תהיה לי עמדה ברורה בנושא". כרסטינה מתרשיחא: "לא יודעת מה הקשר שלי עם העניין הפלסטיני – לא ברור לי".

כהמשך לאותו היעדר ביטחון אונטולוגי, איווט מחיפה מנהלת משא ומתן גלוי ורפלקטיבי עם זהות זו: "הערבים הפלסטינים צריכים להתקדם הרבה כדי שאוכל לשייך את עצמי אליהם, במיוחד לאור העובדה שרובם המוחץ אינו נוצרי". בהתאם, איווט מוכנה להזדהות כפלסטינית "בתנאי שמנטרלים את עניין הדת". המשא ומתן של איווט מבוסס על תפיסה של שוני תרבותי, במקרה שלה – שוני דתי או מנטלי בינה לבין הפלסטינים, המצדיק דה-פלסטיניזציה עצמית. מריאנא מעכו ביטאה גם היא תפיסה דומה:

אני לא אוהבת להגיד שאני פלסטינית כי אם הם היו נותנים קצת חופשיות כפי שיש אצלנו ואם היו יותר חופשיים מבחינה תרבותית אז אעדיף לגור בין ערבים, בין אנשים שאני שייכת להם. אבל קשה לבחורה כמוני שחיה בישראל לחיות בחברה הערבית, לא יהיה לי את החופש הזה, כמו לכוש למשל, יציאות והתערבות עם בחורים ובחורות. במדינות ערב זה לא מקובל.

שוב ושוב מתגלה הפלסטיניות כעניין לא פתור אצל המרווינים בקבוצה זו. בעודי משוחח עם כריסטינה מתרשיחא על תחושותיה, אגב זכיית מוחמד עסאף – צעיר פלסטיני תושב עזה – בתחרות השירה בתוכנית הריאליטי המפורסמת "אראב איידול" (Arab Idol), היא סיפקה לי את התשובה הבאה:

...שרתי איתו (עם מוחמד עסאף – א. פ.) כפלסטינית, למרות שלא הגדרתי את עצמי כפלסטינית, אבל זה משהו לא סגור אצלי. יכול להיות שאני רוצה להתנתק מהזהות הזו כי היא מעייפת. אם תחיל להגדיר את עצמך כנוצרי, ערבי, פלסטיני, אז לא תצא מזה.

וופאא, ראמי ומריאנא הצדיקו את הדה-פלסטיניזציה העצמית שלהם על בסיס שוני תרבותי נתפס. אולם כרסטינה מתרשיחא, כפי שניתן ללמוד מהדיווח לעיל, איווט מחיפה וראמי מנצרת, היטיבו לתאר את הנטייה בקרב קבוצה זו להדגיש את ה'מחיר הפוליטי' הכרוך באימוץ זהות זו, מחיר 'הנגבה' על ידי הרוב היהודי הישראלי או על ידי ההווה הישראלית.

המקטע הבא מהריאיון עם איווט מלמד על אותו מחיר פוליטי נתפס: המראיין: אמרת שאת ערבייה גם אם קשה לך להגיד זאת, אז למה את לא אומרת אותו דבר לגבי הזהות הפלסטינית?

איווט: כי יש לזה מחיר כבד.

המראיין: איזה מחיר?

איווט: אני לא יכולה לנטרל את החלק הישראלי שבזהותי.

המראיין: למה את מתכוונת? מה ישראלי כך?

איווט: אני צורכת תרבות ישראלית. טלוויזיה, עיתונות, קולנוע. אם אני צופה בסטנדרט בעברית ברור שאינה יותר מאשר בערבית.

יוצא אם כן, כי מבחינת רוב המרואיינים, הזהות הפלסטינית, בשונה מן הזהות הערבית, היא זהות 'פוליטית', במובן זה שלא ימוצה כתוכנית קוגניטיבית וכמתכון להתנהגות במציאות יש מחיר, שאותו גובה, לתפיסת חברי קבוצה זו, הרוב היהודי הישראלי. כמו כן, הזהות הפלסטינית 'מעייפת' לדברי כרסטינה, ככל הנראה בשל מה שאיווט כינתה 'המחיר הכבד' הכרוך בהזדהות עימה. מחיר זה נובע מהעובדה שזהות זו נתפסת, שלא כמו הזהות הערבית או הנוצרית, ה'פחות מעייפות', כמתחרה או כמתנגחת עם הזהות הישראלית, כך שקרבה לזהות הישראלית, בין תוך שותפות בחומרי תרבות ללא הזדהות כישראלי ובין אם על ידי הזדהות מלאה כישראלים, משמעותה התרחקות ביחידות לינאריות או ביחסי הלימה שווים מהזהות הפלסטינית.

לסיכום, את עבודת הגבול של קבוצה זו כלפי הפלסטינים והפלסטיניות אפשר לתאר כקונסטרוקציה מנטלית המורכבת משני מרכיבים עיקריים: הראשון, קביעה וייצוג של מרחק מנטלי מהזהות הפלסטינית או של הקרבה אליה באמצעות השימוש במושג 'מוצא', 'מקור' או 'שורשים', זאת לצד ביטוייה הרגשי כהזדהות עם הפלסטינים ולא הזדהות כפלסטינים, ומכאן אמפתיה כלפיהם וכלפי ענייניהם על בסיס אוניברסלי-הומאני או תרבותי-ערבי. השני, היעדר ביטחון אונטולוגי לגבי אי-הפלסטיניות שלהם, שהתבטא בניהול משא ומתן עם זהות זו לצד הססנות והפכפכות בכל הקשור לשאלת ההזדהות עימה.

עבודות גבול מול הרוב היהודי הישראלי והישראליות

כפי שלא הזדהו כפלסטינים, בחרו רוב המרואיינים גם לא להזדהות כישראלים. אף שהמרחק המנטלי שלהם מהישראליות נע בין סלידה לאדישות, הוא הוביל תמיד לביטחון אונטולוגי גבוה לגבי 'אי-הישראליות' שלהם. להלן כמה דוגמאות המעידות על הכלל. ופאא מעכו ומנאל מחיפה דיווחו במפורש על אי-רצונם או אי-יכולתם להיות חלק ממשוה שממנו הן מוצאות א-פריורית: "שהיהודים אומרים מדינת ישראל אז הם לא אומרים שאנחנו פה, הם מסרבים לזה שאנחנו פה, אז אותו הדבר גם אנחנו לא יכולים להיות שייכים למרות שאנחנו עדיין רוצים להמשיך לחיות כאן" אמרה לי ופאא מעכו. מנאל הוסיפה באותו עניין כי: "קשה לי להגיד אני מישראל כאשר ישראל אינה מגדירה אותי כישראלית בחוקים שלה, בטקסים שלה, בהמנון שלה".

האפשרות להזדהות כישראלים נדחתה על הסף, ולעיתים אף בכעס, על ידי רוב המרואיינים בקבוצה זו (למעט סאמר ומארו), אפילו כשזו הוצעה להם בשאלות היפותטיות המתארות סיטואציה עתידית של 'פוסט-סכסוך'. לדוגמה, כששאלתי את לונה מכפר

כנא אם תהיה מוכנה לאמץ בעתיד את הזהות הישראלית לאחר שייכון שלום פלסטיני-ישראלי, נעניתי כך: "בשום פנים ואופן לא. הארץ הזאת נקראה בעבר פלסטין. הם באו ותקעו שם חדש. אנחנו יכולים לחיות ביחד אבל אני לא ישראלי".

סיכום ודיון

עבודת גבול היא פעילות מנטלית דיסקורסיבית של הבחנה והפרדה בין הדומים לנו לבין השונים מאיתנו, על בסיס קריטריון נבחר (קטגוריזציה), ואשר כלפיהם אנחנו מרגישים עליונות או נחיתות על סמך מדד הערכה או שפיטה כלשהו של פרקטיקות ושל ערכים (קלסיפיקציה). מחקר זה מצא כי הקבוצה שבחרה להזדהות כערבים נוצרים ממוצא פלסטיני מכוננת את זהותה על בסיס עבודת גבול המבקשת להתרחב לקטגוריה הערבית על ידי הדגשת המשותף התרבותי או המשותף הקיומי-חוויתי עם הרוב הערבי מוסלמי בתוך המיעוט הערבי. מקצת החברים באותה קבוצה בחרו באותו סוג של התרחבות, אם כי באופן חלקי ותוך הדגשת חומרי תרבות משותפים רק עם חלק מהערבים המוסלמים. אצל חלק מהמרואינים שהפעילו התרחבות חלקית התלוותה לעבודת הגבול פעולה מנטלית של יצירת הקטגוריה 'מוסלמים נוצרים', שתכליתה להדגיש דמיון תרבותי באמצעות הבטחת 'יתרון סימבולי' לערבים הנוצרים. במסגרת עבודת גבול זו מיקמו המרואינים את הגבול או את כלל החברות על הקו המעמדי המתאפיין ומתבטא בעיניהם באורח חיים. צורת לבוש, דפוסי אוכל ושתייה, רמת דתיות, יחס לנשים, יחסים בין מגדרים ופתיחות, כל אלה דווחו כקריטריונים עיקריים להבניית שוני ודמיון בין הקבוצות. בכל המקרים בוצעה עבודת הגבול מסוג התרחבות מבלי להשמיט את הקטגוריה הנוצרית, שנותרה מרכיב זהות פעיל ברפרטואר הזהויות שלהם, אם כי מוכפף – תוך שמירה על היגיון פנימי של מיקום הגבול ומשמעותו עם הזהות והקטגוריה הערבית שהם חולקים אותה כאמור עם כלל הערבים המוסלמים על בסיס תרבותי או אקזיסטנציאליסטי, או עם חלקם על בסיס מעמד שמתבטא באורח חיים 'טוב יותר' שמקנה או מסמן סטטוס חברתי גבוה יותר.

ממצאים אלה מאשרים את חשיבות ההתייחסות לקשר התיאורטי בין מעמד, אורח חיים וסטטוס. במקרה שלנו, כלל חברות תרבותי המבוסס על אורח חיים הופעל על ידי סובייקטים המוגדרים כשייכים לקבוצה נוצרית, שכלל החברות בה נקבע לפי מאפיינים שיוכיים. ההעדפה התרבותית תורגמה לכלל חברותי – מה שבורדייה כינה 'כלל שידוך' ('taste is a match maker') – ומשכך, לווה כלל חברות זה אצל חלק מהמרואינים בבחירה ובהדגשה של קטגוריית הזדהות הכוללת את הערבים המוסלמים, שחולקים עימם אותה משמעות ואותה פרקטיקה תרבותית. אולם, בעוד שלפי התיאוריה של בורדייה העדפות תרבותיות מתורגמות להעדפות חברתיות היוצרות קבוצות, אין

התייחסות למקרה שבו התרבות המשותפת עדיין מיוחסת לקבוצה אחת מתוך אלה שנוהגים בפועל על פי אותו אורח חיים. רוצה לומר, יש מקום לתיאורטיזציה נוספת, משלימה, למצבים שבהם החלוקה על בסיס אורח חיים כוללת חלוקה נוספת, פנימית, ונגזרת על בסיס אותנטיות, קדימות או מקוריות, בכל הקשור לאורח החיים. ההבדל הטמון בהבחנה בין "הם חולקים איתנו את אורח החיים שלנו", לבין "אנו חולקים ביחד את אותם אורחות חיים".

יתרה מזו, במקרה של עבודת הגבול כלפי הערבים המוסלמים, יציקת משמעות תרבותית מסוג אורח חיים בקטגוריה הנוצרית הספיקה לחלק מהמרואיינים כדי להתרחב לקטגוריה הערבית, אך לא הספיקה להתרחבות, או אפילו לשקילת התרחבות לקטגוריית זהות ישראלית, כדי לכלול יהודים ישראלים הנתפסים כחולקים אורח חיים דומה. כלומר, המעבר ממשמעות אסקריפטיבית למשמעות פרקטית של הנהגת אורח חיים הספיקה כדי להשפיע על הגבולות הפנימיים (הדתיים או האתניים) בתוך הקבוצה הערבית, אך לא כדי לטשטש, וודאי לא כדי לבטל את הגבול האתנו-לאומי המפריד ומבדיל בין כלל הערבים לכלל היהודים. אף שהספרות העוסקת בגישת הגבולות בוחנת את הקשר בין משמעות הגבול (חומרי התרבות שהגבול עשוי מהם) לבין מאפייני הגבול (בעיקר עמידות וקשיחות הגבול), היא אינה עוסקת בתיאורטיזציה על בסיס הבחנה בין גבולות פנימיים לגבולות חיצוניים, ששניהם נקבעים ומזהים לפי ההיגיון המוסדי הנתון. באופן ספציפי יותר, האם כלל חברות שלא על בסיס אסקריפטיבי יכול לטשטש קטגוריית זהות חיצונית או להשפיע עליה כפי שהוא משפיע על קטגוריית זהות פנימית?

כלפי הפלסטינים והפלסטיניות כזהות או כסוגיית הזדהות, המרואיינים דיווחו על עבודת גבול המתבטאת בקונסטרוקציה מנטלית המורכבת משני אלמנטים קוגניטיביים. ראשית, היא כוללת התרחקות מהזהות הפלסטינית עד כדי הפיכתה ל'מוצא', 'מקור' או 'שורשים', באופן שממקם את הפלסטיני תודעתית כמרחק כל בן לאום ערבי אחר או כמרחק כל בן לאום אחר שאינו ערבי. בשני המקרים או המרחקים גילו המרואיינים אמפתיה כלפי הקבוצה הפלסטינית, בין אם על בסיס שייכות לקטגוריה הערבית הכללית ובין אם על בסיס הומאני-אוניברסאלי. הדה-פלסטיניזציה העצמית שלהם נומקה והוצדקה בדיווח על שוני נתפס בחוויית הקיום או בתרבות בינם לבין הפלסטינים. המרואיינים נטו להדגיש את המחיר הפוליטי המתלווה לאימוץ זהות זו, והנגפה על ידי הרוב היהודי. מחיר זה ציון, במפורש או במובלע, כסיבה אפשרית נוספת לדה-פלסטיניזציה העצמית שלהם. לצד בחירתם לא להזדהות כפלסטינים החליטו המרואיינים למצב זהות זו כחומר תרבותי מהעבר, שלא מכתיב התנהגות או תודעה בהווה. האלמנט הקוגניטיבי השני התבטא בהיעדר ניכור של ביטחון באונטולוגיה זו שהתבטא בניהול משא ומתן פתוח עם זהות זו או בהפכפכות ובהססנות כלפי שאלת הזדהות עימה.

איתור הקונסטרוקציה המנטלית הכפולה שהמחקר מצביע עליה מעיד על קיומו של ספקטרום שבין היעדר זהות פלסטינית להתקיימותה, המתבטא כאמור בהתמקמות ב'תחנה המנטלית' – 'מוצא פלסטיני', וזאת מעבר ובניגוד להנחת הבינאריות, המפורשת או המובלעת, המתלווה בדרך כלל לרוב המכריע מהמחקרים העוסקים בסוגיה זו. יתרה מזו, הגילוי שלפיו אצל חלק מהערבים הנוצרים הזהות הפלסטינית היא זהות כבושה והפכפכה מפאת היעדר בטחון אונטולוגי קיצוני, מזמינה מחשבה מחודשת על הכלי המחקרי ועל המתודולוגיה הנכונה למיפוי ולסקירת זהויות. יעילות ודיוק הסקר ככלי העיקרי שמשותמשים בו מרבית החוקרים בשדה לתכלית מיפוי ואפיון זהויות בקרב הקבוצה הערבית, לרבות הערבית נוצרית, הוא נושא ראוי לבחינה מחדש.

עוד נמצא כי אי-ההזדהות כפלסטינים, והתרחקות מזהות זו עד כדי הפיכתה ללא יותר ממוצא או שורשים הקשורים לעבר שאינו רלוונטי להווה, לא הביא מרואיינים אלה לעבור לחיק הישראליות, שכן הם דוחים גם את הזהות הישראלית. משכך, ההווה הישראלית על כל הכרוך בה מספיקה כדי להפוך את הזהות הפלסטינית ל'מעייפת' ו'פוליטית' באופן שמעודד את ההתנתקות ממנה, אף אם מהוססת ומגומגמת, אם כי לא די בה כדי להביא קבוצה זו להזדהות כישראלים. ככל הנראה, קבוצה זו ממקמת את עצמה ב'מרכז' הרפרטואר הזמין לה, המורכב מהזהויות הערבית והנוצרית שנתפסות כ'לא פוליטיות', או למצער 'פחות פוליטיות'. ממיקום זה חבריה נושאים ונותנים עם הזהות הפלסטינית מחד גיסא ועם הישראלית מאידך גיסא, עם שהם קרובים יותר לזהות הפלסטינית, המתבטאת או מתפקדת כ'זהות כבושה' וכחלק מרפרטואר זהויות מודחק, אך עדיין משני ואופציונאלי. בכל אלה יש כדי להטיל אור על הקשר הפחות מודגש בין פלסטיניות לערביות, ושלפיו נסיגה מהפלסטיניות יכולה להביא להדגשת הערביות, ככל הנראה כפשרה מנטלית, פרקטית, חברתית ופוליטית, בין שני קצוות של הזדהות קטגוריאליות, הישראליות והפלסטיניות, בתוך רפרטואר זהויות זמין. זאת, בעוד הספרות הרלוונטית מתמקדת בקשר הדיאלקטי בין פלסטיניות לישראליות.

באופן כללי יותר, מבחינת הספרות העוסקת בזהות המיעוט הערבי הפלסטיני בישראל, מחקר זה מזמין הסתכלות על הבניית זהות בקרב קבוצה זו שאינה על בסיס מאפיינים אסקריפטיביים-שיוכיים. הוא גם מצביע על חשיבות בחינת התגבשותה של הזהות לא רק כדיאלקטיקה בין גבולות וקטגוריות זהויות פנימיות (ערבי, פלסטיני, מוסלמי, נוצרי או דרוזי) לבין אלה החיצוניות (הישראלית), אלא כדיאלקטיקה כפולה – בין מרכיבים של זהות פנימית, ובין אלה לבין מרכיבים של זהות חיצונית. הוא גם מזמין הסבר על בסיס ניתוח, תיאור ותיאורטיזציה המבוססת על הקשר בין פעילות מנטלית (mind action) של סיווג (עבודת גבול על מרכיביה) להיווצרות קבוצות חברתיות. כלומר, על הקשר בין גבולות סימבוליים לבין גבולות חברתיים. כל העיסוק הזה אינו מתאפשר ללא דיון הבוחן את משמעותה של הקטגוריה הזהותית ואף מתמקד בה, ולא מניח או

מייחס משמעות א-פריורית לקטגוריית הזהות, כמו גם לקשר בין המשמעות לקטגוריה (הפנימית והחיצונית).

רשימת המקורות

- אל-חאג', מאג'ד (2004). הקו הירוק לאן? מגמות במפגש ובאוריינטציה בין הפלסטינים בישראל לבין הפלסטינים בשטחים. *מדינה וחברה* 14(1): 825-844.
- ברנט, משה (2009). עם כלל העמים: לקראת הקמתה של רפובליקה ישראלית. (גרעון דורון, עורך). ירושלים: כרמל.
- בשארה, עזמי (עורך) (1996). בין האני לאנחנו – הבניית זהויות וזהות ישראלית. מכון ון ליר בירושלים\ הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- הלמן, תמר, חנן כהן, פאדי עומר, אלה הלר, ציפי לור-שוואף (2017). שותפות בעירבון מוגבל יהודים וערבים. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- סמוחה, סמי (2001). יחסי ערבים-יהודים בישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית. בתוך: אפרים יער וזאב שביט (עורכים), *מגמות בחברה הישראלית*, כרך א', עמ' 364-231. תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- שקדי, אשר (2003). מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני – תאוריה ויישום. הוצאת רמות – אוניברסיטת תל-אביב.
- Alba, Richard (2005). Bright vs. Blurred Boundaries: Second Generation Assimilation and Exclusion in France, Germany, and the United States. *Ethnic and Racial Studies*, 28(1): 20-49.
- Amara, Muhammad & Izhak Schnell (2007). Identity Repertoires among Arabs in Israel. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 1(30): 175-193.
- Anderson, Benedict (1983). *Imagined Community*. Brooklyn, NY: Verso Books.
- Barth, Fredrik (1969). Introduction. In: Fredrick Barth (ed.), *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Cultural Difference*, 9-38. London: George Allen & Unwin.
- Beaman, Jean (2015). Boundaries of Frenchness: Cultural Citizenship and France's Middle-Class North African Second-Generation. *Identities: Global Studies in Culture and Power*, 22(1): 36-52.
- Bhabha, Homi (1994). *The Location of Culture*. London: Routledge.
- Bourdieu, Pierre (1985). The Social Space and the Genesis of Groups. *Theory and Society*, 14(6): 723-744.
- Bourdieu, Pierre (1989). Social Space and Symbolic Power. *Sociological Theory*, 7(1): 14-25.
- Brubaker, Rogers (2002) Ethnicity without Groups, *European Journal of Sociology*, 43(2): 163-189.
- Brubaker, Rogers & Frederick Cooper (2000). Beyond "Identity". *Theory and Society*, 29: 1-47.
- Brubaker, Rogers, Margit Feischmidt, Jon Fox, & Liana Grancea, (2006). *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton University Press.
- Brubaker, Rogers, Mara Loveman, & Peter Stamatov, (2004). Ethnicity and Cognition. *Theory and Society*, 33: 31-64.
- Carter, Michael & Celene Fuller (2015). *Symbolic Interactionism*. Sociopedia. isa.
- Ceurlo, Karen A. (1997). Identity Construction: New Issues, New Directions. *Annual Review of Sociology*. Vol. 23: 385-409.

- Chai, San-Ki (1996). A Theory of Ethnic Group Boundaries. *Nations and Nationalism*, 2(2): 281–307.
- Chai, San-Ki (2005). Predicting Ethnic Boundaries. *European Sociological Review*, 21: 375–391.
- Chandra, Kanchan (2006). What is Ethnic Identity and does it Matter? *Annual Review of Political Science*, vol. 9: 397–424.
- Chandra, Kanchan (2012). *Constructivist Theories of Ethnic Politics*. Oxford University press.
- Clarke, Adele (2003). Situational Analysis: Grounded Theory Mapping after the Postmodern Turn. *Symbolic interaction*, 26(4): 553–576.
- DiMaggio, Paul (1997). Culture and Cognition. *Annual Review Sociology*, 23: 263–287.
- Feron, James D. & David D. Latin (2000). Violence and the Social Construction of Ethnic Identity. *International Organization*, vol. 54(4): 845–877.
- Gieryn, Thomas F. (1983). Boundary-Work and the Demarcation of Science from Non-Science: Strains and Interests in Professional Ideologies of Scientists. *American sociological review*, 48(6): 781–795.
- Guetzkow, Josh & Idit Fast (2016). How Symbolic Boundaries Shape the Experience of Social Exclusion: A Case Comparison of Arab Palestinian Citizens and Ethiopian Jews in Israel. *American Behavioral Scientists*, 60(2): 150–171.
- Hartmann, Eddie (2015). Symbolic Boundaries and Collective Violence. A New Theoretical Argument for an Explanatory Sociology of Collective Violent Action. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 46(2): 166–86
- Horenczyk, Gabriel & Salim J. Munayer (2007). Acculturation Orientations Toward Two Majority Groups: The Case of Palestinian Arab Christian Adolescents in Israel. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 38(1): 76–86.
- Hummell, Eloise (2014). Standing the Test of Time-Barth and Ethnicity. *Coolabah*, 13: 46–60
- Jarness, Vegard (2013). *Class, Status, Closure. The Petropolis and Culture Life*. PhD diss., University of Bergen.
- Jarness, Vegard (2015). Cultural vs Economic Capital: Symbolic Boundaries within the Middle Class. *Sociology*, 51(2): 1–17.
- Jenkins, Richard (2000). Categorization: Identity, Social Process and Epistemology. *Current Sociology*, 48(3): 7–25.
- Jenkins, Richard (2008a). *Social Identity* (Third Edition). Routledge.
- Jenkins, Richard (2008b). *Rethinking Ethnicity*. Sage Publications.
- Lacy, Karyn R. (2004). Black Spaces, Black Places: Strategic Assimilation and Identity Construction in Middle-Class Suburbia. *Ethnic and Racial Studies*, 27(6): 908–930.
- Lamont, Michele (1992). *Money, Morals and Manners*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lamont, Michele (2001). *The Dignity of the Working Man: Morality and the Boundaries of Race, Class, and Immigration*. London: Harvard University Press/Russell Sage Foundation.
- Lamont, Michele (2012). How Has Bourdieu Been Good to Think With? The Case of the United States. *The forum*, 27(1).
- Lamont, Michele (2014). Reflecting Inspired by Ethnic Boundary Making: Institutions, Power, Networks by Andreas Vimmer. *Ethnic and Racial Studies*, 37(5): 814–819.
- Lamont, Michele (2015). Toward a Comparative Sociology of Valuation and Evaluation. *Annual Review of Sociology*, 38(1): 201–221.

- Lamont, Michele & Christopher Bail, (2007). Bridging Boundaries: The Equalization Strategies of Stigmatized Ethno-racial Groups Compared. *CES Working Papers, no. 154*, 2008. Center for European Studies Working Paper Series.
- Lamont, Michele & Nissim Mizrahi, (2010). Ordinary People Doing Extraordinary Things: Responses to Stigmatization in Comparative Perspective. *Ethnic and Racial Studies*, 3(35): 365–381.
- Lamont, Michèle & Virág Molnár (2002). The Study of Boundaries in the Social Sciences. *Annual Review* 28: 95–167.
- Lamont, Michele & Ann Swidler (2014). Methodological Pluralism and the Possibilities and Limits of Interviewing. *Qualitative Sociology*, 37: 153–171.
- Lamont, Michele, Stefan Beljean, & Matthew Clair (2014). What is Missing? Cultural Processes and Causal Pathways to Inequality. *Socio-Economic Review*, 12: 573–608.
- Lamont, Michèle, Mark Pachucki, & Sabrina Pendergrass (2007). Boundary Processes: Recent Theoretical Developments and New contributions. *Poetics*, 35: 331–351.
- Lamont, Michèle, Graziella M. Silva, Jessica S. Welburn, Joshua Guetkow, Nissim Mizrahi, Hanna Herzog, & Elisa Reis (2016). *Getting Respect*. Princeton University Press.
- Manaa, Adi, Shifra Sagy, Anan Srour, & Serene Majally-Knani (2012). Perceptions of Collective Narratives and Identity Strategies: The Case of Palestinian Muslims and Christian in Israel. *Mind Sociology*: 165–182.
- McGahern, Una (2011). *Palestinian Christians in Israel: State Attitudes towards Non-Muslims in the Jewish State*. London & New York: Routledge.
- Midtboen, Arnfinn H. (2016). The making and the Unmaking of Ethnic Boundaries in the Public Sphere: The Case of Norway. *Ethnicities*, 18(3): 11–19.
- Mizrahi, Nissim & Hanna Herzog (2012). Participatory Destigmatization Strategies among Palestinian Citizens, Ethiopian Jews and Mizrahi Jews in Israel. *Ethnic and Racial Studies*, 35(3): 418–435.
- Rabinowitz, Dan (2001). The Palestinians Citizens of Israel, The Concept of Trapped Minority and the Discourse of Transnationalism in Anthropology. *Ethnic and Racial Studies*, 24(1): 64–85.
- Rehab, Mitri (2002). Sailing through Troubled Waters: Palestinian Christians in the Holy land. *Dialouge*, 41: 97–102.
- Rogers, Laura E. (2017). “Helping the Helpless Help Themselves”: How Volunteers and Employees Create a Moral Identity While Sustaining Symbolic Boundaries within a Homeless Shelter. *Journal of Contemporary Ethnography*, 46(2): 230–260.
- Rouhana, Nadim N. & Daniel Bar-Tal (1998). Psychological Dynamics of Intractable Ethnonational Conflicts: The Israeli–Palestinian Case. *American Psychologist*, 53(7): 761–770.
- Sa'ar, Amalia, (1998). Carefully on the Margins: Christian Palestinians in Haifa between Nation and State, *American Ethnologist*, 25: 215–239.
- Sabra, George (2006). Two Ways of being Christian in the Muslim Context of the Middle East. *Islam and Christian-Muslim Relations*, 17(1): 43–53.
- Small, Mario Luis. (2009). “How Many Cases Do I Need?” On Science and the Logic of Case Selection in Field-Based Research. *Ethnography*, 10(1): 5–38.
- Somers, Margaret R. (1994). The Narrative Constitution of Identity: A Relational and Network Approach. *Theory and Society*, 23(5): 605–649.

- Strauss, Anselm & Juliet Corbin (1994). *Grounded Theory*. Handbook of Qualitative Research.
- Todd, Jennifer (2005). Social Transformation, Collective Categories, and Identity Change. *Theory and Society*, 34(4): 429–463.
- Wacquant, Loïc (2008). Pierre Bourdieu, In: Rob Stones, (ed.) *Key Sociological Thinkers*, 2nd edn, 266-267. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Wacquant, Loïc (2013). Symbolic Power and Group Making: On Pierre Bourdieu's Reframing of Class. *Journal of Classical Sociology*, 13(2): 274–291.
- Wieninger, Elliot B. (2005). *Foundations of Pierre Bourdieu's Class Analysis*. E. Wright, (ed.) Cambridge University Press.
- Wimmer, Andreas (1997). Who Owns the State? Understanding Ethnic Conflict in Post-Colonial Societies. *Nations and Nationalism*, 3(4): 631–665.
- Wimmer, Andreas (2008). The Making and Unmaking of Ethnic Boundaries: A Multilevel Process Theory. *American Journal of Sociology*, 113: 970–1022.
- Wimmer, Andreas (2013). *Ethnic Boundary Making: Institutions, Power, Networks*. Oxford University Press.
- Wimmer, Andreas (2014). Ethnic Boundary Making as Strategic Action: Reply to my Critics. *Ethnic and Racial Studies*, 37(5): 834–842.
- Yiftachel, Oren (1999). Between Nation and State: 'Frctured' Regionism among Palestinian-Arab in Israel. *Political Geography*, 18(3): 285–307.
- Zerubavel, Eviatar (1996). Lumping and Splitting: Notes on Social Classification. *Sociological Forum*, 11(3): 421–433.
- Zolberg, Aristide & Litt Woon Long (1999). Why Islam is Like Spanish: Cultural Incorporation in Europe and the United States. *Politics & Society*, 27(1): 5–38.

הפריפריה הישראלית החדשה – ירושלים המזרחית בעידן פוסט-אוסלו מריק שטרן

בפרק זה אני עושה שימוש במודל המרכז-פריפריה של אדוארד שילס (Shils, 1975) כדי לנתח את ההתמרה במעמדה האזורי, הכלכלי והגיאוגרפי של ירושלים המזרחית בעידן שלאחר קריסת הסכמי אוסלו. כפי שאראה, מתחילת שנות 1990, וביתר שאת לאחר הקמת חומת הפרדה בשנים 2004–2007, הביאה מדיניות הביטחון והשליטה של מדינת ישראל לפיחות במעמדה של ירושלים המזרחית, ממרכז המטרופולין הפלסטיני של הגדה המערבית לפריפריה פלסטינית במרחב הכלכלי-תרבותי של ישראל. אני מכנה תהליך זה – 'פריפריאליזציה אתנו-לאומית', תהליך של דעיכה חברתית-כלכלית שהיא תוצר של מדיניות אתנו-לאומית של שליטה, חלוקה וסיפוח. השינוי הדרמטי במעמדה של ירושלים המזרחית, ממרכז של מרחב לאומי של האחד לפריפריה של האחר, מתרחש גם בהקשר של הניאו-ליברליזציה הגוברת של הכלכלה והתרבות הישראליות. בשל כך הוא יוצר שינוי מהותי בדפוסי הפעילות המרחביים והפוליטיים של הפלסטינים תושבי ירושלים. אלא שלטענתי, מעמדה החדש של ירושלים המזרחית כ'פריפריה' בישראל הניאו-ליברלית מדגים את הדרכים שמדיניות אתנו-לאומית יכולה לייצר באמצעותן תוצרים סותרים. מלכוד פיזי-עירוני ויחסי תלות כלכליים מביאים גם לטשטוש דפוסי הפרדה בין האוכלוסיות ולשילוב מוגבל של מעמד הביניים המשכיל במרחב הפעילות של ה'מרכז' הישראלי.

הקדמה

בסמסטר הראשון של שנת הלימודים האקדמית תשע"ט נרשמו 474 סטודנטים פלסטינים ממזרח ירושלים¹ למכינות קדם-אקדמאיות במוסדות להשכלה גבוהה במערב

1 בפרק זה אשתמש חליפות במונח 'ירושלים המזרחית' ו'מזרח ירושלים'. שני המונחים מתארים את השכונות ואת מרכזי המסחר הפלסטיניים בשטח שסופח לירושלים אחרי 1967. המונח הראשון – 'ירושלים המזרחית' מתייחס לירושלים הפלסטינית בהקשר של תפקודה כישות עירונית עצמאית

ירושלים.² מספרם מהווה עלייה של 65% לעומת שנת הלימודים תשע"ו (286 סטודנטים), ו-170% לעומת שנת הלימודים תשע"ה (175 סטודנטים) (המועצה להשכלה גבוהה 2016, 2019). ואכן, בעשור האחרון הצביעו מספר דוחות על גידול חסר תקדים בביקוש להשכלה על-תיכונית ישראלית בקרב צעירים פלסטינים תושבי מזרח ירושלים (חסון, 2015). תופעה זו משתקפת גם בעלייה בשימוש של פלסטינים ממזרח העיר בשירותים עירוניים ומסחריים במערב ירושלים, דוגמת קניונים (שטרן, 2010), מרכזי מסחר שכונתיים (Shtern & Yacobi, 2019) והרכבת הקלה (Rokem & Vaughn, 2018). נוסף על כך, מאז 2004 ישנה עלייה ניכרת במספר הבקשות לאזרחות ישראלית המוגשות על ידי פלסטינים ממזרח ירושלים (רמון, 2017). לאור הנתון שלפיו מאז 1967 פלסטינים תושבי ירושלים מקפידים על הימנעות מנורמליזציה של הכיבוש והשלטון הישראלי על השכונות הפלסטיניות תוך שמירה על גבולות חברתיים, תרבותיים ופוליטיים (בכפייה או מרצון) בינם ובין האוכלוסייה היהודית בעיר (רומן, 1992; תמרי, 2001; חסון, 2017) – תופעות חדשות אלו מעידות על שינויים בפוליטיקה של המרחב בקרב פלסטינים תושבי ירושלים. בפרק זה אכנה שינוי זה בשם 'ישראליוזציה בפועל', שילוב פונקציונלי במרחב היהודי-ישראלי שנובע מתלות כלכלית וממלכוד גיאוגרפי.

דפוס נוסף המאפיין את הסביבה הפוליטית העכשווית של מזרח ירושלים הוא מגמות משתנות של תודעה לאומית ושל הקצנה פוליטית ודתית. בין השנים 2014–2015 חוותה מזרח ירושלים גל אלים של אי-שקט פוליטי, שגבה מחיר אנושי וכלכלי גבוה מתושבי העיר הפלסטינים והישראלים. המצוקה החברתית-כלכלית הגוברת והקיפוח, התנחלויות יהודיות בשכונות פלסטיניות ומתחים דתיים לאומיים גוברים סביב מתחם חראם אל-שריף/הר הבית, מלווים בהסתה ברשתות החברתיות, הגיעו לשיאם ברצף של אירועים אלימים (רמון ולהרס, 2014). שלא כמו באינתיפאדה השנייה, פלסטינים ממזרח ירושלים מילאו הפעם תפקיד מוביל בגל ההתנגדות והטרור, גל שזכה לכינוי 'האינתיפאדה הירושלמית' (חסון, 2017).

בפרק זה אני טוען שגילויים אלו של שילוב מעשי במרחב הישראלי מחד גיסא, וגלים של הקצנה פוליטית-דתית מאידך גיסא, נובעים מן המציאות הגיאוגרפית והכלכלית החדשה של ירושלים המזרחית בעידן פוסט-אוסלו. מציאות אשר משקפת את הפיכתה ממרכז אזורי פלסטיני לפריפריה ישראלית בהתהוות, ובתוך כך את זליגתן של פרקטיקות כלכליות ותרבותיות של כלכלת השוק הניאו-ליברלי והגלובליזציה התרבותית של המרחב הישראלי אל ההווה הכלכלית והחברתית של ירושלים המזרחית. הפריפריאליזציה של

ונבדלת, ואילו המונח השני – 'מזרח ירושלים', מתייחס אליה בהקשר של יחסיה עם ירושלים היהודית (מערב ירושלים) וזיקותיה אליה.
2 המכניות מתקיימות באוניברסיטה העברית, במכללת הדסה, באקדמיה לאומנות ועיצוב – בצלאל, ובעזריאלי, מכללה אקדמית להנדסה ירושלים.

ירושלים המזרחית מעלה שאלות תיאורטיות חשובות לגבי יחסי מרכז-פריפריה באזורי סכסוך לאומי, וכן על יחסי גומלין כלכליים ומרחביים בין אוכלוסייה כובשת ואוכלוסייה נכבשת בעידן הניאו־ליברלי.

פרק זה מתבסס על מחקרים קיימים על ההיסטוריה הגיאוגרפית והכלכלית של ירושלים מאז 1967, על מאגרי הנתונים של הלמ"ס (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה) הישראלי והפלסטיני ועל ניתוח נתונים השוואתי לגבי החלוקה האתנו־לאומית בשוק העבודה של ירושלים. ברמה התיאורטית, הפרק מבוסס על שילוב בין המודל המסורתי של יחסי מרכז-פריפריה (Shils, 1975), חקר הגיאוגרפיה של מרחבים עירוניים (Yacobi, 2009) ופרדיגמת ביקורת הניאו־ליברליזם העירוני (Harvey, 2007; Wilson, 2004). חלקו הראשון של הפרק מפרט את המסגרות התיאורטיות הרלוונטיות: מודל יחסי מרכז-פריפריה של אדוארד שילס; מחקרים אחרונים על פריפריאליזציה אזורית והרלוונטיות שלהם לסכסוכים אתניים; רקע על יחסי מרכז-פריפריה בהקשר של החברה הישראלית והפריפריה הפלסטינית שלה; וסקירת ספרות קצרה על המושג 'ניאו־ליברליזם' עירוני וגילומיו המעשיים. החלק השני מציג באמצעות נתונים על נפח הפעילות הכלכלית, על שוק העבודה ועל התנאים הפוליטיים המקומיים, את ההתמדה במעמד החברתי-כלכלי האזורי של ירושלים המזרחית מ־1967 ועד ימינו. החלק השלישי מציג את התוצרים בפועל של הישראליות של תושבי מזרח ירושלים בהקשר של כלכלת השוק הניאו־ליברלי ושל הגלובליזציה. הדיון המסכם מתמקד באופייה הייחודי של הפריפריאליזציה של מזרח ירושלים, בתפקידה של כלכלת השוק בהצאתו תהליך זה, ובתרומת מקרה הבוחן הנוכחי לדיון התיאורטי על תהליכי פריפריאליזציה עירונית-אזורית בתנאים של סכסוך אתנו־לאומי קוטבי ומתמשך.

פריפריאליזציה אתנו־לאומית: רקע תיאורטי

במהלך שנות ה־1950 פיתח הסוציולוג אדוארד שילס (Shils, 1975) את המודל התיאורטי בדבר התלות ההדדית בין מרכז לפריפריה. על פי שילס, המרכז הוא מקור הסמכות והלגיטימציה בחברה – "A phenomenon of the realm of values and beliefs, – [the] realm of action" (Shils, 1975: 1).

ייצור המשאבים האנושיים וחלוקתם מתרחשים במרכז, והוא בסיס מערכת הערכים המרכזית של החברה, שלפיה הסדר החברתי מנוהל, והזהות הקולקטיבית נקבעת ומשמרת. מנגד, הפריפריה מוגדרת כשכבות או כמגזרים חברתיים אשר מקבלים באופן פסיבי את הסמכות, את הסדר ואת הערכים של המרכז, מבלי לקחת חלק בייצורם ובחלוקתם (Gottmann, 1980). במקרים רבים הפריפריה סובלת מריחוק גיאוגרפי, ממעמד חברתי-כלכלי נמוך וממחסור בפעילות חברתית, ולפיכך, דמותה וזהותה הן תוצאה של השוליות

הנובעת מקיומו של המרכז (Yiftachel & Tzfadia, 2004). על פי שילס, הדיכוטומיה של מרכז מול פריפריה אינה בהכרח סטטית. הופעת הלאומיות והמודרניזציה הרחיבה את מערכת הערכים המרכזית אל ההמון, וכך נוצרה תנועה של אינטגרציה מהפריפריה אל עבר המרכז (Shils, 1975). אולם לרוב תהליכי האינטגרציה חלקיים, ודחייה של מערכת הערכים המרכזית על ידי מנהיגים מהפריפריה יכולה לייצר כוחות צנטריפוגליים מנוגדים ואנטי-אינטגרטיביים (הורוביץ וליסק, 1990).

פריפריאליזציה היא תופעה המרמזת על תהליכים של מרכז וקוטב. ריכוז העוצמה הפוליטית והכלכלית בערים או באזורים מסוימים יוצר את הפריפריאליזציה של מרחבים אחרים על ידי עידוד הגירה אל המרכז, עלייה בייצור הכלכלי של המרכז וריכוז תשתיות. בו. מקרי בוחן של פריפריאליזציה אזורית ועירונית במרכז אירופה ובמזרח (Ehrlich, 2012, & Lang, 2012), בטורקיה (Düzgün, 2013) ובהודו (Kundu, 2012), מצביעים על הקשר בין מרכזיותה הגוברת של כלכלת השוק הניאו-ליברלית, התדרדרות של שירותי רווחה לאומיים, דה-תיעוש וריכוזיות פיננסית לבין הקוטביות החברתית-כלכלית הגוברת בין אזורי מטרופולין לאזורים כפריים והתכווצות כלכלית, חברתית ודמוגרפית של ערים בינוניות וקטנות בעורף המדינה. בשדה מחקר זה בכלל, פריפריאליזציה מתוארת בראש ובראשונה כיחסית, כלומר, כהיפוך מבני של תהליכי התמרכזות (Kühn & Bernt, 2013: 314). בפרק הנוכחי אני עושה שימוש בביטוי 'פריפריאליזציה נאו-ליברלית' על מנת לתאר הדרה אזורית המונעת על ידי כלכלת השוק החופשי, תוצר של מדיניות פוליטית כלכלית המכוונת לפיתוח לא מאוזן בחברות קפיטליסטיות (Kühn & Bernt, 2013: 18). מחקרים אחדים הדגישו את הייחוד של יחסי מרכז-פריפריה בהקשר של סכסוכים אתניים. על בסיס המקרה של מחוז סינד בפקיסטן הדגים רייט (Wright, 1991) כיצד מדיניות לאומית מוכוונת מייצרת פריפריאליזציה של מחוז לאומי (במקרה זה בעל דומיננטיות של אוכלוסייה הינדית) כחלק ממאבק על שליטה אתנו-לאומית. יתר על כן, הוא טוען כי בתוך מרחב נתון, קבוצות אתניות שונות יכולות לייצר ביניהן יחסי מרכז ופריפריה לפי עוצמת קשריהן עם המרכז הלאומי הדומיננטי. מחקרים על פריפריה אתניות בספרד (חבל הבסקים וקטלוניה) מדגימים כיצד זהויות לאומיות מתגבשות ומתחזקות נוכח היחסים הקוטביים בין המרכז לפריפריה (Muro & Quiroga, 2004). וונדי פולן (Pullan, 2011) טוענת שבערים המצויות בסכסוך לאומי, כגון ירושלים, ניקוסיה וגובן, יחסי מרכז ופריפריה משועתקים אל גבולות פנים-עירוניים בין קבוצות רוב ומיעוט, ומלבים ביניהן את המתח והאלימות (Pullan, 2011: 31). מחקרים אלו מדגישים את הייחוד של פריפריאליזציה באזורים עם סכסוך לאומי, שבהם מדיניות אתנו-לאומית המונהגת מלמעלה למטה, ולא מנגנונים של שוק חופשי, הם שמשנים את הסדר החברתי-כלכלי האזורי. הם גם חושפים את הצורך בהמשך חשיבה תיאורטית על המודל של יחסי מרכז-פריפריה בהקשר של סכסוכים אתניים אזוריים ועירוניים.

בהישענות על ספרות זו אני מציע את הביטוי 'פריפריאליזציה אתנו־לאומית' כדי לתאר תהליך של דעיכה חברתית־כלכלית אזורית כתוצאה של סכסוך אתנו־לאומי ושל מדיניות גיאופוליטית מוכוונת של שליטה והדרה.

לבסוף, יש לציין כי הניתוח הגיאופוליטי של מעמדה ושל תפקודה האזורי של ירושלים המזרחית באמצעות המודל של שילס, אינו זהה לניתוח יחסי המטרופולין־קולוניה של אדוארד סעיד (2000). אומנם הקיטוב הרב־ממדי ביחסי הכוח בין ישראלים ופלסטינים בירושלים, וכן המדיניות הישראלית רבת השנים של ייחוד וקיפוח במזרח ירושלים, הביאו חוקרים רבים לבחון את הגיאופוליטיקה של ירושלים במסגרת התפיסה הפוסט־קולוניאלית והקולוניאליזם ההתיישבותי (לדוגמה, Abowd, 2017; Clarno, 2014). ואכן, מסגרת היחסים הקולוניאליים מעצבת במידה רבה ממדים לא מעטים בחיי היום־יום של הפלסטינים ושל היהודים בירושלים. אולם, כפי שהעידו מחקרים אחרים (פלד ושפיר, 2005), היעדרו של מטרופולין אימפריאלי המרוחק ונפרד מהקולוניה הוא מרכיב אשר מבדל את המקרה של ישראל\פלסטין ממקרים אחרים של קולוניאליזם התיישבותי. גם במקרה של ירושלים, לאור העבר הפלסטיני של ירושלים המערבית לפני 1948, ולאור יישובם של למעלה מ־200 אלף יהודים בשטחי ירושלים המזרחית לאחר 1967 (מכון ירושלים למחקרי מדיניות, 2018, לוח ג\10) – קשה מאוד לחלק כיום את המרחב העירוני למרחב 'המטרופולין' (מקום מושבה של האוכלוסייה המיישבת) ולמרחב הקולוניה (מקום מושבה של האוכלוסייה הילידית), ולראות בהם מרחבים נפרדים ונבדלים זה מזה מבחינה היסטורית, גיאוגרפית או כלכלית. לפיכך, העירוב המרחבי בין ישראל והגדה המערבית (ובכללן ירושלים), והמשך קיומם (גם אם באופן מקוטע, מקוטב ותלתי) של מרחבים ישראלים ופלסטיניים כלכליים ופוליטיים נבדלים בגדה המערבית – מצדיקים את העדפת השימוש במודל המרכז־פריפריה של שילס על פני מודל המטרופולין־מושבה.

פריפריות פלסטיניות בישראל

חוקרים רבים השתמשו במטפורה של יחסי מרכז ופריפריה כדי להאיר על הריבוד החברתי בישראל (ראו: קימרלינג, 2001; Yiftachel & Tzfadia, 2011; Tzfadia, 2004). על פי החשיבה הרווחת, ישראל נוסדה על ידי אליטה חברתית־פוליטית יהודית ממוצא מזרח אירופאי, אשר פעלה מתוך אידיאולוגיה ציונית לאומית־חילונית ותמכה ברעיונות של מדינת רווחה ריכוזית וסוציאליסטית. אליטה זו, המכונה על ידי ברוך קימרלינג (2001) – 'האחו"סלים', ייסדה את המרכז הישראלי ושלטה בו עד סוף המאה ה־20. מנגד, הפריפריה בישראל הורכבה ממגוון של "אחרים", שנתפסו שוליים למפעל הציוני, בהם מיעוטים לא יהודיים, יהודים מזרחיים ויהודים שאינם מגלמים את

האידיאל הציוני-אירופאי (חרדים, למשל). קבוצות אלו הודרו ביחס למוצאם האתני דרך סטריאוטיפים ודרך מדיניות מכוונת להדרה גיאוגרפית וכלכלית (Smootha, 1978). עם זאת, חשוב להבדיל בין פריפריות יהודיות ולא יהודיות בחברה הישראלית. מאז 1948, פלסטינים אזרחי ישראל, כפריפריה אתנו-לאומית, מודרים באופן שיטתי על ידי מדיניות תכנון קולוניאלית והקצאה לא מאוזנת של קרקעות ומשאבים (יפתחאל, 2006). הם נותרים מופרדים באופן מובהק מהרוב היהודי במגורים ובשוק העבודה. יפתחאל וצפדיה אפיינו את ההבדל בין הפריפריות היהודיות והערביות בישראל כ'לכידה בפנים' – בניגוד ל'כליאה מחוץ', בהתאמה, ביחס לפרויקט הציוני (Yiftachel & Tzfadia, 2004: 204). אף על פי כן, צמיחת מעמד הביניים בקרב פלסטינים אזרחי ישראל בשנים האחרונות (דגן-בוזגלו וקונור-אטיאס, 2013), צמצמה במעט את ממדי ההפרדה במגורים, והביאה לעלייה ברמת השכלה ובמעמד הכלכלי, כמו גם בשינוי בגלובליזציה של הרגלי הצריכה והתרבות (Falah, Hoy, & Sarker, 2000; Monterescu, 2016). תהליכים אלו קשורים בעלייה בהפרטה וברדה-רגולציה של הכלכלה הישראלית, שהחלו בייצוב הכלכלי בשנת 1985, והתעצמו עם הצטרפותה של ישראל לארגון לשיתוף פעולה ופיתוח כלכלי (OECD) ב-2010 (מנדלקרן, 2017). השילוב הניאו-ליברלי של אזרחים פלסטינים בכלכלה הישראלית יוצר משחק דיאלקטי. בעודו מייצר שילוב בהשכלה הגבוהה, בענפי כלכלה ובמשלחי יד מסוימים במשק הישראלי (בריאות ושירותים מסחריים), הוא מרחיב את הפערים הפנים-מגזריים לאורך קווים גיאוגרפיים ומעמדיים (Marantz, 2014). עם זאת, פלסטינים תושבי מזרח ירושלים שונים באופן ניכר במעמדם ובוהותם הפוליטית הן מפלסטינים אזרחי ישראל והן מפלסטינים בגדה המערבית. מעמדם של רובם המכריע – תושבי קבע שאינם אזרחים ישראלים מאז 1967 (רמון, 2017), וכן דפוסי ההתנגדות העקביים לנרמול כפיפותם למשטר הישראלי, הותירו את הפלסטינים של מזרח ירושלים בקטגוריה חברתית-פוליטית ייחודית, כמו גם במציאות גיאו-פוליטית ייחודית.

ניאו-ליברליזם עירוני וירושלים

במרכזים עירוניים ברחבי העולם, הגלובליזציה והתפשטות כלכלת השוק החופשי מפרקות ומבנות מחדש את המבנים החברתיים והכלכליים. תהליך זה, המכונה ניאו-ליברליזם עירוני, מבנה מחדש את המרחב העירוני על ידי הפרטה של שירותים עירוניים ושל מרחבים ציבוריים, והגברת הקוטביות החברתית ואי-השוויון בין קבוצות בעיר (Harvey, 2007; Leitner, Peck, & Sheppard, 2007). מחקרים אחרונים מדגישים את הטבע הדינמי של ההבניה הניאו-ליברלית ותצורותיה המקומיות בסביבות אורבניות שונות (Peck, Theodore, & Brenner, 2009). מאז שנות ה-1990, המרחב העירוני

הישראלית עובר אף הוא תהליכים של ניאורליברליזציה כלכלית וחברתית (Rosen & Razin, 2009). בירושלים עברו תשתיות עירוניות ושירותים ציבוריים הפרטה מלאה או חלקית, המסחר הקמעונאי עבר ברובו מהרחובות אל 12 קניונים בתוך העיר ובשוליה (Shtern, 2016), ומתחמי מגורים יוקרתיים רבים הוקמו במע"ר (מרכז עסקים ראשי) המערבי (Yacobi, 2012). מאז 1967 היו מדינת ישראל ומספר ארגונים סמי־ממשלתיים השחקנים הדומיננטיים ביותר ביצירת המרחבים העירוניים בשכונות הפלסטיניות של מזרח ירושלים. עם זאת, כפי שמראה אורן שלמה (2017), בעידן פוסט־אוסלו עברו שירותים חברתיים מרכזיים, כגון תחבורה ציבורית, שירותי בריאות ומוסדות חינוך, הפרטה באמצעות מיסוד פעילותם של קבלני משנה פלסטינים. באופן זה עברה צורת הממשל הישראלית בירושלים המזרחית התמרה מעין ניאורליברלית, אשר תוצריה דווקא מחזקים את מנגנוני השליטה ואת הקולוניזציה של מדינת ישראל בשטח הכבוש.

מזרח ירושלים כפריפריה ישראלית בהתהוות: סקירה היסטורית

כדי למסגר את תהליך הפריפריאליזציה האתנו־לאומית של ירושלים המזרחית, כמו גם את התוצרים החברתיים־פוליטיים שלו, אביא להלן סקירה כרונולוגית המציגה את התפתחות מעמדה האזורי של ירושלים המזרחית משנת 1967 ועד היום, בחלוקה לשלוש תת־תקופות: 1. סיפוח (1967–1987); 2. במוקד הסכסוך (1987–2004); 3. פריפריה בהתהוות (2005–2017). בכל תת־תקופה אתיחס לתנאים הכלכליים־חברתיים, לאקלים הפוליטי ולדפוס יחסי הגומלין והזיקות בין מזרח ירושלים למערכה.

תקופה 1: סיפוח (1967–1987)

זמן קצר לאחר מלחמת ששת הימים סיפחה ממשלת ישראל כ־70 קמ"ר משטחי הגדה המערבית סביב ירושלים, שטח שכלל את שטחה המוניציפאלי של ירושלים הירדנית וכ־15 כפרים פלסטיניים בסביבה המיידית של העיר. הסיפוח ביסס גבול פוליטי וכלכלי (בשלב זה ללא הפרדה פיזית) בין שכונות וכפרים פלסטיניים במזרח ירושלים, שמעתה היו תחת תחום המשפט האזרחי הישראלי, לבין שאר הגדה המערבית, אשר הוכנסה תחת משטר צבאי. כך, ביוני 1967 ניתנה ל־67,609 פלסטינים תושבי ירושלים (26% מאוכלוסיית העיר בגבולותיה החדשים) תושבות קבע בישראל (רמון, 2017). הותרת הפלסטינים תושבי מזרח ירושלים במעמד תושבי קבע הביאה ליצירת חברה עירונית בעלת ריבוד אזרחי דו־שכבתי מובנה (רמון, 2017). שני עקרונות היוו את התשתית למדיניות הישראלית כלפי תושבי ירושלים הפלסטינים מ־1967 ועד היום: שמירה על הרוב היהודי בעיר וייחוד מזרח ירושלים לטובת מניעת האפשרות לחלוקה מחדש של השטח (Klein, 2005). התוצר המרכזי של התווייתם והפנמתם של עקרונות אלו במערך

התכנון והקצאת המשאבים העירונית הוא תת־פיתוח מובנה של השכונות הפלסטיניות בעיר, וכבר בשנות ה־80, העיד מצבם הירוד של תשתיות התחבורה, החינוך, מערכות המים והביוב, על הזנחה ממוסדת (בנבנישתי, 1981). נוסף על כך, מדיניות התכנון והבנייה, המוכפפת ליעדיה הפוליטיים של מדינת ישראל במזרח ירושלים, הביאה להגבלה מהותית ביכולתם של התושבים הפלסטינים לקבל היתרי בנייה למבנים חדשים או להרחבת מבנים קיימים, מה שהוביל במהלך העשורים הבאים למחסור קריטי בדיור, לבנייה בלתי חוקית נרחבת ולהגירה רבת־היקף לגדה המערבית (Chiodeli, 2013).

הדומיננטיות הפוליטית והכלכלית של הרוב היהודי בירושלים הביאה להיווצרות שוק עבודה קוטבי ומרוכז אתנית. באופן אירוני, בנייה מאסיבית של 12 שכונות יהודיות במזרח ירושלים במהלך שנות ה־70 וה־80 היוותה מקור תעסוקה משמעותי הן לפלסטינים במזרח ירושלים והן למקביליהם בגדה המערבית (בנבנישתי, 1981). ב־1980 העסיק המגזר היהודי בירושלים כ־8,600 פלסטינים ממזרח ירושלים (40% מכוח העבודה הפלסטיני במזרח ירושלים) וכ־10,000 עובדים יומיים פלסטינים מהגדה המערבית (Romann & Weingrod, 1991: 104–105). למרות העלייה החדה שיצר השילוב התעסוקתי בתוצר הגולמי האזורי, עבדו פלסטינים תושבי מזרח ירושלים שהועסקו במגזר היהודי כמעט באופן בלעדי בעבודת כפיים או בעבודות אחרות הנחשבות נחותות. במהלך שנות ה־1980 הלך והתעצם הריבוד האתני של העיר. התפוררות המגזר התעשייתי בעיר הביאה למעבר של עובדים יהודים במשרות 'צווארון כחול' לתעסוקה במגזר השירותים ולמשרות 'צווארון לבן', בעוד מספר מועט ושולי של עובדים פלסטינים ממזרח ירושלים הועסקו במשלחי יד חופשיים או אקדמיים במערב ירושלים (Romann & Weingrod, 1991: 30). פלסטינים בעלי השכלה גבוהה נטו למצוא עבודה בכלכלה הערבית המקומית בערים פלסטיניות אחרות, או רחוק יותר, במדינות ערב.

חלוקת העבודה האתנו־לאומית בירושלים מתקופת הסיפוח ואילך לא הייתה רק תוצר של אפליה מבנית, אלא נבעה גם מהתנגדות פוליטית מתמדת של התושבים הפלסטינים לנרמול הכיבוש הישראלי. התנגדות זו באה לידי ביטוי באותה עת במאבק נגד הנהגת תוכנית הלימודים הישראלית בבתי ספר ציבוריים במזרח ירושלים בשנים 1967–1972. הפלסטינים ראו בתוכנית הלימודים איום על שימור הזהות הפלסטינית וכמעניקה לגיטימציה מובהקת לשליטה הישראלית בעיר (בנוימן, 1973). לאחר מספר השבתות ארוכות של מערכת הלימודים בשנים 1967–1968, החליטה ממשלת ישראל להימנע מכפיית תוכנית הלימודים. מאותה עת לימדו בתי ספר ציבוריים ופרטיים בירושלים על פי תוכנית הלימודים הירדנית (משנת 1994, תוכנית הלימודים הלאומית הפלסטינית). כתוצאה מכך סיימו בוגרי מערכת החינוך במזרח ירושלים את לימודיהם עם כישורים מינימליים בשפה העברית, עם היכרות מועטה של החברה הישראלית ואף עם עוינות מובנית כלפיה, ועם תעודת בגרות שלא הייתה מוכרת במוסדות להשכלה

גבוהה בישראל (רומן, 1984, 1992). נסיבות אלו הקשו אף הן על שילובו של כוח העבודה הפלסטיני המשכיל בשוק העבודה הישראלי. בתקופת הסיפוח נקבעו יחסי הגומלין הכלכליים בין האוכלוסיות הפלסטיניות והיהודיות בעיר. הדומיננטיות הפוליטית והכלכלית הישראלית מחד גיסא, ומדיניות האנטי־נורמליזציה מאידך גיסא, הביאו לשילוב תעסוקתי חד־צדדי ולתלות כלכלית א־סימטרית של פלסטינים תושבי מזרח ירושלים בכלכלה ובשוק התעסוקה של מערב העיר.

מבחינת האקלים הפוליטי של ירושלים המזרחית בתקופת הסיפוח, המאפיין המרכזי של תקופה זו הוא ההגמוניה הפוליטית של ירדן, שהשתמרה בעיר מאז 1967 בעידודה של ממשלת ישראל. כמו כן, אומנם התרחשו עשרות אירועי טרור ופיגועים של הפת"ח במערב ירושלים, אולם הם היו ספורדיים, עם מיעוט נפגעים באופן יחסי (פארן, פדהצור ופרלינגר, 2005), ולא עוררו שינויים מהותיים במשטר הביטחוני של ישראל בשכונות הפלסטיניות או בעורקי התחבורה והמסחר שבין העיר לגדה המערבית (כהן, 2007). לעומת זאת, בתקופת הסיפוח לא נשחק באופן משמעותי, ומבחינות מסוימות אף התחזק, המעמד האזורי הכלכלי והפוליטי של מזרח ירושלים כמרכז המטרופוליני של היישובים הערביים בגדה המערבית. היעדר החסמים והפיקוח על תנועת אנשים וסחורות בין מזרח ירושלים והגדה המערבית בין השנים 1967 ו־1991 שימר את המרכזיות האזורית של העיר המזרחית. למרות זאת התרחשו שינויים מסוימים ביחס לתקופה הירדנית: תיירות שהגיעה מירדן ומדינות ערב עד 1967 נקטעה למעשה לחלוטין; המבנה הביורוקרטי המבוזר של המשטר הצבאי בגדה המערבית הביא לפיחות מסוים במעמדה של מזרח ירושלים כמרכז מינהלי. וכן, הסיפוח הוביל לעלייה במיסים ולאינפלציה במחירים המקומיים ביחס לשאר הגדה המערבית. הדבר הוביל לירידה בהוצאה לנפש של פלסטינים שהגיעו מהגדה המערבית לבקר בירושלים (קמחי, רייכמן ושביד, 1984). לעומת זאת, צנזורה רופפת יחסית על אמצעי תקשורת פלסטיניים ונוכחות דומיננטית של הנהגה פלסטינית פוליטית ותרבותית מקומית, שימרו ואף חיזקו את מעמדה של העיר כמרכז פוליטי וחברתי אזורי בתקופה זו (שם).

תקופה 2: בלב הסכסוך (1987–2004)

האינתיפאדה הראשונה, שפרצה בדצמבר 1987, בישרה שינוי מהותי ביחסים בין הקהילות בירושלים. באחת התרסקה החזות למראה של 'דו־קיום', שהתקיימה בעיר מאז 1967, וקו ההפרדה האתני הסמוי שעבר בין שכונות יהודיות וערביות הפך גבול מוחשי. מאותו שלב החל דפוס הרתיעה של האוכלוסייה היהודית מן המעבר בשכונות הערביות בעיר, בפרט בשכונות־מגורים, אך גם בשווקים ובאזורי המסחר. גם הפלסטינים צמצמו באותה עת ככל האפשר את הגעתם למערב־ירושלים, בעיקר לאזורי מסחר ולפארקים (רומן, 1992). הטרור בזמן האינתיפאדה כלפי מטרות ישראליות הרתיע מעסיקים יהודים

מלהעסיק ערבים, ורבים מהם פוטרו. היו אלו בעיקר עובדים בלתי-מקצועיים אשר הועסקו בניקיון, בתחזוקה ובשירותים. אולם בענפי הכלכלה המסורתיים יותר – הבנייה, התעשייה והתחזוקה – לא פוטרו העובדים הפלסטינים, והמשיכו להגיע לעבודה מדי יום ביומו, גם בתקופות של מתח ביטחוני. לאחר זמן מה שבו גם מקצת המפוטרים לעבודתם במגזר היהודי (שם).

במהלך האינתיפאדה הראשונה הפגינו הפלסטינים תושבי מזרח-ירושלים דפוסים פוליטיים נבדלים מן הפלסטינים בגדה המערבית. כך למשל, כחלק מן המרי האזרחי הבלתי-אלים, וכמענה לקריאה לניתוק מגע עם גופים ממסדיים ישראלים, התפטרו מאות שוטרים פלסטינים תושבי השטחים מעבודתם במנהל האזרחי בגדה המערבית. בשונה מכך, בירושלים התפטרו מעט מאוד עובדי עירייה ומשטרה תושבי מזרח העיר, ואלה שעשו כך – שבו לעבודתם לאחר זמן-מה. האינתיפאדה אף חיזקה בירושלים במידת מה את הזיקות בין שתי האוכלוסיות בתחום התעסוקה. בשל ההשבתות הממושכות של המסחר והתעסוקה במזרח-ירושלים, עברו רבים מן הפלסטינים תושבי מזרח ירושלים לעבוד באופן זמני או קבוע במערב העיר או באזור התעשייה עטרות.

אירועי האינתיפאדה פגעו בכלכלתה של ירושלים המזרחית, בעיקר בתחום התיירות וחי המסחר. משנת 1989 החלה ממשלת ישראל בהצבת מחסומים בתפר שבין ירושלים המזרחית לגדה המערבית, והטילה הגבלות על כניסתם של פלסטינים מהגדה אל תחומי העיר. בעקבות מלחמת המפרץ הראשונה הפעילה ישראל מדיניות של 'סגרים' קצרי טווח על הגדה כאמצעי ענישה, וכן הפעילה מנגנונים של היתרי עבודה וכניסה לתוך ישראל וירושלים כלפי תושבי הגדה המערבית. תהליכים אלו הביאו לכך שהאינתיפאדה הראשונה חיזקה למעשה את הערפתם של העובדים ממזרח העיר על פני העובדים מן הגדה המערבית (שהיו נתונים כאמור למדיניות סגרים ולקושי גובר בהשגת אישורי עבודה), צמצמה בהדרגה את נוכחותם של האחרונים כעובדי יום במערב ירושלים וכישראל כולה, והגבירה את הביקוש הן לעובדים ממזרח ירושלים והן למהגרי עבודה (רומן, 1992).

אומנם חתימת הסכמי אוסלו, באוגוסט, הביאה לסיומה של האינתיפאדה הראשונה, ובטווח הקצר נתנה רוח גבית למעמד הרשות הפלסטינית בעיר ולפעילותם של ארגוני השלום והחברה האזרחית המקומית (גורן, 2004), אולם בפועל שילמה העיר, על שני חלקיה, מחיר יקר, בשל התגובות האלימות להסכמים ובשל קריסתם בשלהי העשור. זמן קצר לאחר חתימת ההסכמים החלו החמאס והג'יהאד האסלאמי בפעילות טרור ברחבי ישראל, שמטרתה למנוע את הצלחתם של הסכמי השלום. רחובות ירושלים המערבית נעשו יעד מרכזי להתקפות אלו. למרות הציפיות לפריחה כלכלית במזרח ירושלים בעקבות החתימה על הסכמי השלום, צמצמו גלי הטרור של שנות ה-1990 את מספר התיירים שהגיעו לישראל ולעיר, וכתוצאה מכך, לפי נתוני האו"ם, עמדה הצמיחה השנתית של מזרח ירושלים בין השנים 1990 ל-2000 רק על 2.1% במוצע

(UNCTAD, 2013). חלקה של ירושלים המזרחית בכלכלתה של הגדה המערבית צנח מ־14% לפני 1987 ל־8% בלבד בשנת 2000 (שם) – נתון המעיד אף הוא על הניתוק הכלכלי הגובר של העיר מהגדה המערבית, ועל הפיחות במעמדה כמטרופולין פלסטיני, פיחות שהחל כבר באינתיפאדה הראשונה.

תקופה העימות אופיינה גם ב'פלסטיניזציה' של החיים הפוליטיים במזרח ירושלים. השפעתה המסורתית של ירדן בעיר המזרחית נחלשה, נחנכו מוסדות פוליטיים ואזרחיים רשמיים של הרשות הפלסטינית (אוריינט־האוס, לשכת המסחר הפלסטינית, ועוד), והארגונים הפלסטיניים המקומיים התארגנו למעשה להכשרת מזרח ירושלים כבירה פלסטינית עתידית (כהן, 2007). נוסף על כך, תוכנית הלימודים הירדנית עברה התאמה, והפכה בפועל לתוכנית לימודים פלסטינית. תלמידים במזרח ירושלים, בדומה לתלמידים ברמאללה ובחברון, נבחנו באותה בחינת תוג'יה³. פעילותה של הרשות הפלסטינית במזרח־ירושלים סיפקה תעסוקה איכותית לתושבים רבים, ובאופן זמני התעצמו הזיקות הכלכליות בין ירושלים לבין הגדה המערבית. אולם הייתה זו דווקא הפלסטיניזציה של מזרח ירושלים אשר הביאה גם להתדרדרות המעמד האזורי של העיר ושל המרחב הפלסטיני הסובב. ראשית, הסכמי אוסלו קבעו כי המרכז השלטוני ומעון הנשיא של הרשות הפלסטינית מוקמו ברמאללה ולא בירושלים, וכתוצאה מכך נדד מרכז הכובד הפוליטי הפלסטיני מאותה תקופה ואילך לרמאללה (Aruri, 2012). יתר על כן, כתגובה לנוכחותה של הרשות הפלסטינית בעיר הגבירו גורמי ממשל וחברה אזרחית ישראלים את המאמצים 'לייהד' את מזרח העיר כדי להקדים (או למנוע) את מימוש חלוקת העיר במסגרת הסכם הקבע העתידי של תהליך השלום. מספר הביטולים של תעודות תושבות קבע פלסטיניות עלה באופן דרמטי ב־1995 (רמון, 2017), כמו גם הרס אלפי מבנים לא חוקיים ומיקום אסטרטגי של התנחלויות זעירות עמוק בתוך השכונות הפלסטיניות. הסכמי אוסלו – אשר הובילו להפרדה של הגדה המערבית מעזה, לפירוק של הגדה המערבית על ידי התנחלויות וכבישים עוקפים, ולמדיניות אישורים קשוחה, אשר הפחיתה את הנגישות של חלקים גדולים של השטח עבור רוב הפלסטינים – הביאו, בסופו של דבר, לקריסה הבלתי־פורמלית של ההסכמים ולפריצת האינתיפאדה באוקטובר 2000. פרוץ האינתיפאדה השנייה בספטמבר 2000 כמחאה על עלייתו של ראש האופוזיציה אריאל שרון להר הבית, סימן שלב נוסף בחיזוק ההיבדלות המרחבית בין יהודים לערבים בירושלים. גל הטרור שהיכה ברחובות העיר היה חסר תקדים בהיקפו ובמשכו. בין שנת 2000 ל־2004 ביצע החמאס 26 פיגועי התאבדות בירושלים, שהותירו 176 הרוגים ואלפי פצועים. התושבים היהודים של העיר שוב הדירו את רגליהם, ואף ביתר שאת, מבתי המסחר ומאתרי התיירות במזרח ירושלים, ונמנעו אף מלהגיע לשוקי העיר העתיקה, בה

בעת הוטל פיקוח גובר על נוכחותם של ערכים במערב העיר. בשונה מן האינתיפאדה הראשונה, פלסטינים ממזרח ירושלים לא מילאו תפקיד מרכזי במרבית פיגועי הטרור שהתרחשו בעיר (כהן, 2007). למרות מעורבותם המינורית, היו אלו תושבי מזרח העיר שסבלו יותר משאר הקבוצות מהשלכותיה של האינתיפאדה השנייה.

כתגובה למעורבות הרשות הפלסטינית באינתיפאדה השנייה הורתה ממשלת ישראל לסגור את כל המוסדות הרשמיים של הרשות במזרח ירושלים (האוריינט האוס, לשכת המסחר המזרח ירושלמית ועוד). בד בבד בוצעו שורת מעצרים והגליות בקרב ההנהגה הפוליטית של החמאס והפנת"ח בירושלים. מאותן שנים עשו רשויות הביטחון הישראליות מאמצים רבים לדכא כל גילוי מובהק של מעורבות פוליטית פלסטינית במזרח ירושלים (כהן, 2007). תהליכים אלו הביאו למעשה לקריסתה של שכבת ההנהגה הפוליטית העירונית ולשבר חברתי מתמשך, בשל היעדרה של סמכות מנהיגותית במגוון תחומי החיים. כישלון האינתיפאדה השנייה (אינתיפאדת אל אקצה), הייאוש מתהליך השלום, חולשתה של הרשות הפלסטינית ובנייתה של גדר הביטחון הביאו לפסיביות פוליטית בקרב חלק ניכר מן הפלסטינים בירושלים. רבים מהם ויתרו על החלום שעירם תהפוך באמצעות המאבק לבירה פלסטינית, מקצתם פנו לדת האסלאמית כדי להתמודד עם תחושת חוסר המוצא, אולם הרוב הדומם בחר בפסיביות פוליטית. וכך כותב הלל כהן:

40 שנה לאחר כיבוש העיר, החברה הפלסטינית בעיר מפוצלת, מותשת ומתרחקת מפוליטיקה, המוסדות הפלסטיניים נחלשו והמפלגות התפוררו ברובן. זוהי חברה ללא הנהגה וללא קו פעולה. רבים מיואשים מהרשות הפלסטינית, אך אינם יכולים ואינם מעוניינים לחבור לישראל ההורגת בבני עמם ללא הרף זה שנים ארוכות. (כהן, 2007: 112)

תקופה 3: פריפריה ישראלית חדשה (2004 ועד היום)

ביולי 2001, במהלך האינתיפאדה השנייה, החליט הקבינט הביטחוני של ממשלת ישראל על הקמת "תוכנית מקיפה למרחב התפר", שמטרתה הרשמית הקמת מכשול למניעת מעבר מפגעים מהשטחים לתוך שטח ישראל (ברדה, 2003: 1). לאחר עיכובים רבים והתלבטויות בדרג המדיני, החלו בשנת 2004 בבנייה של גדר הביטחון, הידועה גם בשם 'גדר ההפרדה' – מערכת מכשולים באורך 790 ק"מ סביב הגדה המערבית, העוברת בתוואי הסמוך ברובו לתחום הקו הירוק. אלא שגדר ההפרדה שימשה גם מסד להשגת יעדים טריטוריאליים ודמוגרפיים, על ידי סיפוח דה-פקטו של שטחים נוספים מהגדה המערבית, תוך הותרת שטחים אחרים (מרוכי אוכלוסייה) מחוצה לה (אריאלי וספרד, 2008). בירושלים עצמה נבנתה הגדר כחומת בטון בגובה 8 מטר לאורך 168 ק"מ, והקיפה את מזרח ירושלים בתוואי אשר מרביתו חופף את הגבול המוניציפאלי מצפון, מזרח ודרום. מסלולה השרירותי של החומה בירושלים המזרחית הביא לקריעתו

של המרקם העירוני, לביתור שכונות מגורים, לערעור הזיקה היומיומית בין העיר לגדה המערבית, וכתוצאה מכך, לשחיקה גוברת של החינויות החברתית והכלכלית של ירושלים המזרחית (UNCTAD, 2013; Chiodelli, 2013; קמחי, 2006). מעט לאחר בניית גדר ההפרדה סביב ירושלים שלל משרד הפנים את הזכות לתושבות קבע מאלפי פלסטינים תושבי העיר (4577 ב־2008 בלבד, בצלם, 2015). החשש מגירוש גרם להגירה המונית של פלסטינים מפרברי ירושלים המזרחית בגדה המערבית חזרה אל העיר, ולעלייה בצפיפות ובמחירי הדיור בשכונות הפלסטיניות בהתאם (Nasrallah, 2008). צמיחה זו החריפה את הפער בין התשתיות הכלכליות, החברתיות והפיזיות הרעועות של ירושלים המזרחית וצורכי אוכלוסייתה הפלסטינית.

הקריסה הכלכלית של ירושלים המזרחית בתקופה זו באה לידי ביטוי בשינויים בחלקן היחסי של התוצר הגולמי של מזרח העיר בתוצר הגולמי האזורי של הגדה המערבית. לפי נתוני דוח האו"ם ירד שיעור התוצר מ־14%–15% ב־1987 ל־8% ב־2000, ופחות מ־7% ב־2010 (UNCTAD, 2013:12–13). הירידה בנפח הפעילות הכלכלית משתקפת גם בגידול מקביל בממדי העוני: אחוז המשפחות הערביות בירושלים החיות מתחת לקו העוני עלה מ־64% ב־2003 ל־69% ב־2009, והרקיע ל־79% עד 2015 (מכון ירושלים לחקר ישראל, 2004; טבלה ו\2; 2011; טבלה ו\2; מכון ירושלים למחקרי מדיניות, 2017; טבלה ו\1).

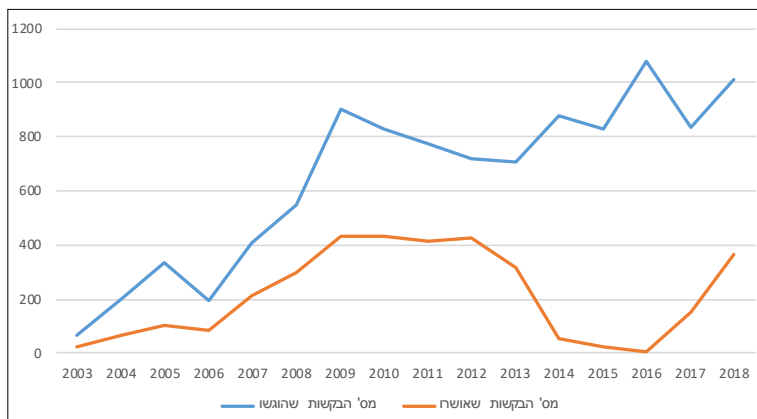
במהלך תקופת הפריפריאליזציה התחדשה האלימות הפוליטית במזרח ירושלים. בשנים 2008–2009, וביתר שאת בשנים 2014–2015, התרחשו עשרות פיגועי התאבדות של פלסטינים יחידים, שכוונו כלפי מטרות צבאיות ואזרחיות בירושלים. גל האלימות האחרון (2014–2015) התאפיין במרכזיותו הגדלה של הר הבית\אל־אקצה כסמל דתי־לאומי עבור יהודים ומוסלמים (כהן, 2018), ובתפקיד המרכזי שמילאו בו פלסטינים תושבי העיר (במיוחד בני נוער). בסיבות להופעתה של האינתיפאדה הירושלמית אפשר למנות את הקיפוח החברתי־כלכלי המתמשך של תושבי מזרח העיר, את מספרם חסר התקדים של ההרוגים הפלסטינים במבצע צוק איתן בעזה ב־2014, ואת ניסיונותיהם המתמשכים של פוליטיקאים ופעילים בימין הישראלי לבקר בהר הבית ולהתפלל בו (רמון ולהרס, 2014). רשויות הביטחון הישראלי הגיבו בפעילות מונעת ומענישה בשכונות הפלסטיניות בעיר, ואילו במערב בירושלים הופנו מספר פשעי שנאה וגילויי גזענות בוטה כלפי עוברי אורח ועובדים פלסטינים. בולטות באירועים האחרונים הן התקיפות החוזרות נגד הרכבת הקלה, אשר נפתחה ב־2011 כשירות התחבורה הציבורית הראשון שחיבר שכונות פלסטיניות ויהודיות בצפון מזרח העיר עם מערב העיר. ביולי 2014 השחיתו צעירים פלסטינים משכונות שועפט ובית חנינא את תחנות הרכבת בשכונות הפלסטיניות. הרכבת, חרף תרומתה החיובית לתחבורה הציבורית בשכונות הערביות, סימלה עבור הפורעים את השלטון הישראלי ואת מאמציו לנרמל את הכיבוש במזרח

ירושלים (Nolte, 2016: 450). אירוע זה ייצג יותר מכול את המתח ואת היחס הדיאלקטי של הציבור הפלסטיני כלפי הישראליות של ירושלים המזרחית בעידן הפריפריה החדשה – קבלה ואימוץ מצד אחד, התנגדות אלימה מנגד.

ישראליות בפועל בירושלים הניאו-ליברלית

כשבפניה חלופות מוגבלות, ההסתגלות הפלסטינית למחסור בהזדמנויות כלכליות במזרח ירושלים משקפת שינוי בהתנהגות, וכן את מה שאני מכנה 'ישראליות בפועל'. בחלק זה של הפרק ארחיב בשלושה תחומים מוגדרים של שינוי: שוק העבודה, חינוך ומעמד אזרחי.

משנת 2007 חלה עלייה חדה במספר הבקשות של פלסטינים מירושלים המזרחית לאזרחות ישראלית. במשך כעשור עמד ממוצע מספר הבקשות בשנה על כ-850 בקשות (תרשים 1).⁴ החוק הישראלי מתיר לתושבי קבע להגיש בקשה אישית לאזרחות (רמון, 2017). עבור פלסטינים ממזרח ירושלים אין זה רק תהליך יקר, אלא גם ממושך ובלתי צפוי. הוא גם מסמל כניעה לכיבוש הישראלי, ועל כן גורר השלכות חברתיות שליליות ניכרות. למרות זאת, בניית גדר ההפרדה וגל ביטול אישורי השהייה דחפו אלפי פלסטינים לחפש ביטחון במעמד המוגן של אזרחות ישראלית (רמון, 2017). אף שמדובר לכאורה באינטרס ציוני-ישראלי (לפחות מן ההיבט התדמיתי), ניכר כי מדינת ישראל, מסיבות פוליטיות, ממאנת לעודד תהליך זה, ואף מציבה קשיים ניכרים בפני אלפי המבקשים אזרחות ישראלית (חסון, 2018).

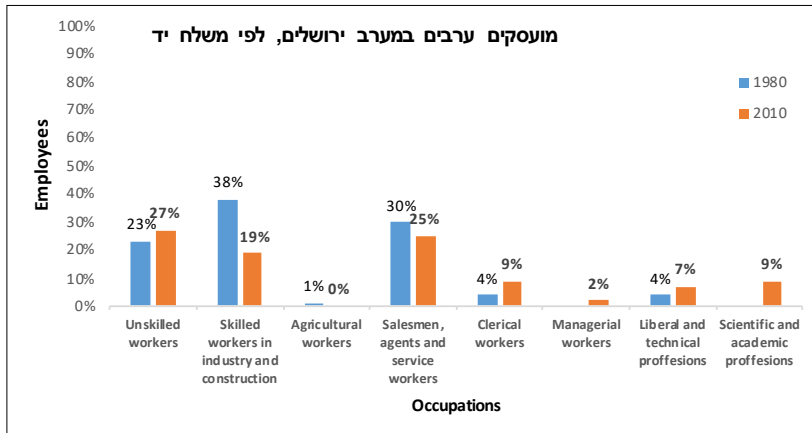
תרשים 1: בקשות להתאזרחות של תושבי מזרח ירושלים

4 התרשים הוא עיבוד של נתונים אשר הופיעו בכתבתו של ניר חסון בעיתון הארץ – "עבור תושבי מזרח ירושלים, כל הדרכים מובילות לסירוב אזרחות" (חסון, 2019).

מחקרים ונתונים מהתקופה האחרונה מצביעים גם על שילוב מוגבר של פלסטינים מירושלים המזרחית בשוק העבודה הישראלי מאז האינתיפאדה השנייה. לפי נתוני הלמ"ס הפלסטיני, שיעורי האבטלה במזרח ירושלים והגדה המערבית הגיעו לשיא בתקופת האינתיפאדה השנייה עם 28% אבטלה בשנת 2003. שיעור זה ירד בהדרגה במהלך השנים הבאות, עד לרמה של 17% בגדה המערבית ו־12% במזרח ירושלים בשנת 2010 (UNCTAD, 2013: 22). הירידה הגדולה יותר באחוז האבטלה במזרח ירושלים מיוחסת לנגישות התושבים לשוק העבודה הישראלי (שם). בשנים 2010–2011 הגיע מספר הפלסטינים תושבי מזרח ירושלים שעבדו במערב ירושלים וערים ישראליות אחרות ל־47% מכוח העבודה הפלסטיני בעיר (שטרן, 2015).

השוואה בין התפלגות משלחי היד של מועסקים ערבים במערב ירושלים בין השנים 1980 ו־2010 מלמדת על מגמות סותרות של המשכיות ושל תמורה במעמדם בשוק התעסוקה העירוני בין תקופת הסיפוח לתקופת הפריפריאליזציה. ראשית, שיעור המועסקים הערבים תושבי ירושלים בשוק התעסוקה במערב העיר בשתי התקופות דומה, והוא עומד על כ־40% (Romann & Weingrod, 1991: 103; שטרן, 2015: 33). אולם בתקופת הפריפריה ניתן לזהות ירידה בשיעור המועסקים בעבודות 'צווארון כחול' (עובדים בלתי מקצועיים ועובדים מקצועיים בבנייה ובתעשייה), מ־61% ב־1980 ל־46% ב־2010.⁵ מנגד, עלה שיעור העובדים הערבים ממזרח ירושלים המועסקים בעבודות 'צווארון לבן', וכן עלה שיעור הפקידים, בעלי משלח יד אקדמי, מנהלים ובעלי מקצועות חופשיים, מ־8% ב־1980 ל־27% ב־2010 (תרשים 2). נתונים אלו מעידים על כך שבעוד התלות של העובדים הפלסטינים ממזרח ירושלים בשוק הישראלי העמיקה, תחומי תעסוקה חדשים נפתחו בפניהם, במיוחד בענפי הבריאות, המסחר ותעשיית השירותים. יחד עם זאת, חלוקת העבודה בין יהודים וערבים בירושלים נותרה מקוטבת מאוד ולא שוויונית. לפי נתוני הביטוח הלאומי, שכירים ערבים בירושלים היוו 28% מכלל כוח העבודה השכיר, ואילו בחלוקה לפי ענפי כלכלה היוו השכירים הערבים 71% מהעובדים בענף הבנייה, 57% בענף התחבורה ו־40% בשירותי אירוח ואוכל (Shtern, 2017: 12). נוסף על כך, באותה השנה עמד השכר הממוצע של השכירים הערבים על 6,047 ₪, – פחות מ־70% מהשכר הממוצע של השכירים היהודים (Shtern, 2017: 18).

5 נראה כי כמחצית מעובדי 'הצווארון הלבן' הערביים הם פלסטינים אזרחי ישראל החיים בירושלים (Masry-Herzalla & Razin, 2014).

תרשים 2: מועסקים ערבים במערב ירושלים, לפי משלח יד

את המגמות המנוגדות למראית עין, של שיעורי עוני מוגברים והיחלשות הכלכלה המקומית מחד גיסא, וירידה בשיעור האבטלה לצד שילוב תעסוקתי מוגבר ומקוטב בכלכלה הישראלית מאידך גיסא, יש להבין בהקשר של תנאי הפריפריאליזציה של מזרח ירושלים. כוח העבודה הפלסטיני של ירושלים מתאים עצמו להתנתקות מהכלכלה המתפתחת של הגדה המערבית הפלסטינית ולהשלמת המעבר להתמזגות בכלכלה הבת-רֵתֵעֵשִׂית והניאו־ליברלית של ישראל. השוק הישראלי אכן מציע הזדמנויות תעסוקתיות מגוונות יותר מבעבר לעובדים פלסטינים בלתי מקצועיים, מקצועיים ובעלי השכלה אקדמית (כפי שרואים בתרשים 2), מנגד, משלחי יד וענפי כלכלה בשוק העבודה הישראלי, אשר פתוחים לפלסטינים ממזרח ירושלים, עברו בשני העשורים האחרונים תהליכים של ניאו־ליברליזציה מואצת, אשר מאופיינת בשכר נמוך, במשרות חלקיות ובחוסר ביטחון תעסוקתי. כך נוצר שילוב בשוק התעסוקה אשר העמיק את הפערים החברתיים-כלכליים בין פלסטינים ממזרח ירושלים ליהודים ישראלים. אף שכמה אלפי אנשי מקצוע פלסטינים מצאו תעסוקה בדרג הביניים של שוק העבודה במערב העיר, מרבית הפלסטינים תושבי מזרח ירושלים המועסקים במגזר היהודי מרוויחים שכר מינימום בתפקידי 'צווארון כחול' ובמשרות שירות (שטרן, 2015).

יש לציין התפתחות נוספת המתרחשת בקרב צעירים פלסטינים במזרח ירושלים – עלייה בביקוש ללימודים במוסדות ישראליים להשכלה גבוהה. ביקוש זה עולה בקנה אחד עם עלייה מצומצמת יותר במספר התלמידים הפלסטינים שבחרים להשלים תעודות בגרות ישראליות בבתי ספר עירוניים במזרח ירושלים (חסון, 2017), ועם העלייה העקבית במספר הסטודנטים הפלסטינים ממזרח ירושלים שנרשמים למכינות אקדמיות ישראליות, למכללות מקומיות ולאוניברסיטה העברית (המועצה להשכלה גבוהה, 2016). ניכר כי

גוברת ההכרה בקרב צעירים רבים ממזרח ירושלים בכך שלימודים כמוסדות חינוך והשכלה ישראלים, ולא פלסטיניים או ירדניים, עשויים לקדם את עתידם התעסוקתי ולגוון את אפשרויות התעסוקה אצל מעסיקים ישראלים. ממחקר שנערך בקרב מועסקים פלסטיניים במקומות עבודה במערב ירושלים עולה, כי לבנייתה של חומת ההפרדה תפקיד מרכזי בשינוי זה (שטרן ואסמר, 2017). שינויים אלו בהתנהגות המרחבית של צעירי מזרח ירושלים קשורים אף הם בניאו־ליברליזציה תרבותית, ובהענקת משקל רב יותר מזה שניתן בהווה להבטחת היבטים עתידיים של הצלחה ושל הגשמה אישית (כגון בניית מסלול ללימודים, להשכלה ולקריירה, המותאמים לצורכי השוק הישראלי) על חשבון מטרות קולקטיביות ולאומיות, אשר הגבילו תהליכים אלו בעבר.

הדוגמאות המובאות לעיל, של ישראל־ליזציה בפועל, נובעות כולן מן ההתמדה הגיאוגרפית בעידן הפריפריה, שבו מצאו עצמם תושבי מזרח ירושלים במלכוד עירוני בתחומי החומה, בתנאי קיפוח ובתלות כלכלית. אולם גם להיגיון הניאו־ליברלי שפועל במרחב העירוני והכלכלי של ירושלים בעשורים האחרונים תפקיד מרכזי בהבניית מזרח ירושלים כפריפריה הישראלית החדשה ובחיזוק הזיקות הכלכליות והתרבותיות בין תושבי מזרח ירושלים למערב העיר. עדות לכך היא נוכחותם הגוברת של פלסטינים תושבי מזרח ירושלים בקניונים ובמתחמי פנאי במערב העיר. תושבי מזרח ירושלים הפכו לשוק צרכנים מבוקש ואף מחוזר בקרב עסקים קמעונאיים בירושלים, ובייחוד בקניונים מחלה, אלרוב ממילא, הדר ופסגת זאב. בקניונים אלו, פלסטינים ממעמד הביניים מהווים אחוז ניכר מהלקוחות ומקרב העובדים נותני השירות (Shtern, 2016).

הניאו־ליברליזם מילא תפקיד משלים מרכזי גם בשינוי אופני פעולתו של הממשל הישראלי במזרח ירושלים. בשנות ה־2000 עברו מוסדות מרכזיים בתחום הבריאות, התחבורה והחינוך, הסדרה מחודשת באמצעות מיקור חוץ לקבלנים פרטיים פלסטיניים. שינוי זה הביא להגדלת ההיצע של מרפאות קופות החולים, להסדרת החברות המורשות בהפעלת קווי תחבורה ציבורית ולגידול משמעותי במספר בתי הספר הפרטיים אשר עברו למסלול מתוקצב של 'מוכר שאינו רשמי'. הפרטת שירותי הציבור במזרח העיר מוגדרת על ידי אורן שלמה (2017) תת־הסדרה המקודמת על ידי המדינה ועל ידי שחקנים בשוק המקומי, במטרה להשיג שליטה מרחבית, בעוד זכותה של האוכלוסייה לשירותים עירוניים איכותיים מקבלת מענה חלקי ועקיף בלבד. לטענתו, אלו אמצעים עקיפים להשגת נורמליזציה באמצעות הפגנת כוח 'רך' של העוצמה הלאומית בשוליים העירוניים או בפריפריה (שם).

סיכום

בפרק זה הצגתי את ההתפתחות החברתית-כלכלית של מזרח ירושלים תחת הכיבוש הישראלי משנת 1967 ועד היום, תוך שימת דגש על מעמדה האזורי כמרכז המטרופולין הפלסטיני הראשי בגדה המערבית. במשך תקופת הסיפוח (1967-1987) שמרה העיר על תפקידה המרכזי כמרכז כלכלי, פוליטי ותרבותי של המרחב הפלסטיני בגדה המערבית. תהליך השלום הכושל ושתי אינתיפאדות פלסטיניות שהתרחשו בתקופת הסכסוך (1987-2004), הם שהביאו לכרסום המתמיד במרכזיותה האזורית של מזרח ירושלים. סיומה של תקופת הסכסוך הביא לעידן חדש, שבו ניתוקה הפיזי של ירושלים המזרחית מן העורף הפלסטיני הגיע לרמתו הגבוהה ביותר באמצעות בניית חומת ההפרדה. כתוצאה מכך, מזרח ירושלים העכשווית מתקיימת באופן מובהק מתמיד כפריפריה הישראלית. עד כה באה לידי ביטוי ההתמרה של מזרח ירושלים ממרכז פלסטיני לפריפריה הישראלית בעיקר בשינויים בפרקטיקות כלכליות, תרבותיות ועירוניות. מכאן לא משתמע שהיחסים הכלכליים והחברתיים בין מזרח ירושלים והגדה המערבית נותקו. יתר על כן, כפי שנראה לאחורונה בהתנגדות הפלסטינית לניסיון הישראלי לשנות את הסדרי הביטחון בכניסות למסגד אל-אקצה, המרחב הפוליטי הפלסטיני במזרח ירושלים נותר קשור הדוק לזהות הלאומית, לתרבות ולמרחב החברתי הפלסטיניים. מסגד אל-אקצה נותר סמל מרכזי ללכידות ולהנעה לפעולה של הזהות הדתית-לאומית הפלסטינית בירושלים, בגדה המערבית ובעזה (כהן, 2018). יתר על כן, נראה כי תהליכי הפריפריאליזציה האתנו-לאומית הביאו לצד הישראליזציה בפועל גם את העצמת הזהות הלאומית ואת אסטרטגיית האנטי-נורמליזציה למול הממסד והחברה הישראליים, והן באות לידי ביטוי במעורבות הניכרת של תושבי מזרח ירושלים בהתנגדות האלימה נגד מטרות אזרחיות ישראליות ונגד כוחות ביטחון ישראליים. בעוד ההתנגדות לכיבוש הישראלי הופיעה בעיר מעט אחרי 1967, חזרתה העכשווית מתקיימת לנוכח ירידת מרכזיותה האזורית של מזרח ירושלים ומעמדה המתפתח כפריפריה ישראלית. קרי, ניתן להסביר את גלי האלימות באינתיפאדה הירושלמית כנובעים גם מן ההתנגדות למעמדה 'העולה' של העיר המזרחית כפריפריה ישראלית, ומהכפתם המוגברת של התושבים הפלסטינים למרכז הישראלי.

התהליך של פריפריאליזציה אתנו-לאומית, כפי שהוא מודגם במקרה של מזרח ירושלים, שונה מאוד בעקרונותיו, במרחביותו ובמבנהו מפריפריאליזציה ניאוליברלית. פריפריאליזציה ניאוליברלית כוללת הדרה חברתית-מרחבית של ערים\אזורים, אשר נגרמת מהבניה כלכלית מחודשת של שוק חופשי. זהו תהליך יחסי של ריכוזיות חברתית-כלכלית, אשר קושרת ערים ואזורים בעלי חשיבות למערך אזורי או לאומי אחד. אך כפי שהראיתי בפרק זה, הנסיגה הכלכלית של מזרח ירושלים היא תוצאה ישירה של

מדיניות אתנו־לאומית ישראלית ארוכת־טווח של סיפוח והדרה. ההיגיון העומד מאחורי הפריפריאליזציה הקשה של מזרח ירושלים בתוך המרחב הישראלי משרת אינטרסים אסטרטגיים ישראליים בעיר, דוגמת מניעת חלוקתה מחדש, כמו גם מאמצים מתמשכים לצמצם את האוכלוסייה הפלסטינית בעיר בשכונות שממזרח לגדר ההפרדה. אופני הפעילות הסותרים של הניאו־ליברליזם בתוך הקונטקסט של הסכסוך האתנו־לאומי והשלטון הקולוניאלי של ישראל במזרח ירושלים מעידים על הגמישות של היגיון זה במרחב העירוני המקוטב. ניו־ליברליזם יכול לשמש בו־זמנית כלי שלטוני להדרה, לשליטה ולקולוניזציה (Clarno, 2017), וכמניע עירוב מרחבי בין יהודים וערבים באופן אשר חותר תחת דפוסי ההפרדה האתנו־לאומית בעיר (Shtern, 2016). לאור זאת ניתן להבין גם את תוצריו המורכבים של תהליך הפריפריאליזציה של ירושלים המזרחית. ראשית, ההפרדה הפיזית בין ירושלים לגדה המערבית הביאה גם לנוכחות גְּדֵלָה של פלסטינים תושבי מזרח ירושלים במרחבים ציבוריים ומסחריים במערב ירושלים. שנית, גלי ההתנגדות האלימה והיעדר מנהיגות פוליטית מקומית ערערו את היציבות הכלכלית של העיר בכללותה. אורן יפתחאל וחיים יעקובי טוענים כי ייצור המרחב העירוני בערים מעורבות בישראל משקף את אופייה המְדִיר של הזהות הלאומית הישראלית־יהודית, אשר פועלת להבחין ולהפריד בין ערבים ליהודים (Yiftachel & Yacobi, 2003: 673). לטענתי, המקרה של הפריפריאליזציה של מזרח ירושלים חושף גם את המגבלות והסתירות הפנימיות בהיגיון הקולוניאלי האתנו־לאומי. השגת שליטה גוברת תוך ניכוס מרחבי באמצעות חומת ההפרדה הביאה גם לערעור על דפוסי ההפרדה ארוכי השנים בין ישראלים־יהודים ופלסטינים ערבים במרחב העירוני של ירושלים.

רשימת המקורות

- אריאלי, שאול ומיכאל ספרד (2008). חומה ומחדל: גדר ההפרדה – ביטחון או חמדנות? תל־אביב: הוצאת ספרי עליית הגג וידיעות אחרונות.
- בנוימן, עוזי (1973). ירושלים: עיר ללא חומה. ירושלים ותל־אביב: שוקן.
- בנבנישתי, מירון (1981). ירושלים: עיר ובליבה חומה. תל־אביב: הקיבוץ המאוחד.
- בצלם. נתונים על שלילת תושבות במזרח ירושלים. מעודכן ל־27 במאי, 2015. https://www.btselem.org/hebrew/jerusalem/revocation_statistics
- ברדה, משה (2003). מרחב התפר: ביקורת מעקב וסקירה על התקדמות פרויקט גדר ההפרדה. הכנסת – מרכז מחקר ומידע.
- גורן, נמרוד (2004). הולכים נגד הרוח: ארגונים אזרחיים בירושלים כצל עימות מתמשך. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- דגן־בוזגלו, נוגה ואתי קונור אטיאס (2013). מעמד הביניים בישראל 1992–2010: על מי אנחנו מדברים? תל־אביב: מכון אדווה.
- הורביץ, דן ומשה ליסק (1990). מצוקות באוטופיה: ישראל – חברה בעומס־יתר. תל־אביב: עם עובד.
- המועצה להשכלה גבוהה (2016). דו"ח על סטודנטים ממזרח ירושלים לשנה האקדמית 2015–16. דו"ח פנימי.

- המועצה להשכלה גבוהה (2019). **מספר סטודנטים ממזרח ירושלים במוסדות האקדמיים בירושלים בשנת תשע"ט**. דו"ח פנימי.
- חסון, ניר (2015). **האוניברסיטה העברית תפתח מכינה המיועדת לפלסטנינים תושבי ממזרח ירושלים. הארץ**, 19 במאי.
- חסון, ניר (2017). **אורשלים: ישראלים ופלסטנינים בירושלים 1967-2017**. תל-אביב: ספרי עליית הגג.
- חסון, ניר (2019). **עבור תושבי מזרח ירושלים, כל הדרכים מובילות לסירוב אזרחות. הארץ**, 14 בינואר.
- יפתחאל, אורן (2006). **סדקים באוטופיה: הצד האפל של התכנון. בלוק 3**, 78-90.
- כהן, הלל (2007). **כיכר השוק ריקה: עלייתה ונפילתה של ירושלים הערבית. ירושלים: כתר ומכון ירושלים לחקר ישראל**.
- כהן, הלל (2018). **ציונות וזהר הבית, התנועה הלאומית הפלסטינית ואל-אקצה: מבט משווה. המזרח החדש (נ"ז)**, תשע"ח: 107-125.
- מכון ירושלים לחקר ישראל (2004). **השנתון הסטטיסטי לירושלים 2004**. ירושלים: עיריית ירושלים ומכון ירושלים לחקר ישראל.
- מכון ירושלים לחקר ישראל (2010). **השנתון הסטטיסטי לירושלים 2009-2010**. ירושלים: עיריית ירושלים ומכון ירושלים לחקר ישראל.
- מכון ירושלים לחקר מדיניות (2017). **השנתון הסטטיסטי לירושלים 2017**. ירושלים: עיריית ירושלים ומכון ירושלים לחקר ישראל.
- מכון ירושלים לחקר מדיניות (2018). **השנתון הסטטיסטי לירושלים 2018**. ירושלים: עיריית ירושלים ומכון ירושלים לחקר ישראל.
- מנדלקרן, רונן (2017). **קיצור תולדות הניאו-ליברליזם בישראל. בתוך: דיוויד הארווי, קיצור תולדות הניאו-ליברליזם, ירושלים: מולד. עמ' 271-312**.
- סעיד, אדוארד (2000). **אוריניטליזם. תל-אביב: עם-עובד**.
- פארן, גדי, עמי פדהצור ואריה פרלינגר (2005). **התמודדות מול טרור בירושלים: 1967-2002**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- פלד, יואב וגרשון שפיר (2005). **מיהו ישראלי? הדינמיקה של אזרחות מורכבת. תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב**.
- קימרינג, ברוך (2001). **קץ שלטון האחוס"לים. ירושלים: כתר**.
- קמחי, ישראל, שלום רייכמן, ויוסף שבייד (1984). **לתיחומו של הטרופולין ירושלים. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל**.
- קמחי, ישראל (עורך) (2006). **גדר הביטחון בירושלים: השלכות על העיר ותושביה. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל**.
- רומן, מיכאל (1984). **זיקות ויחסי גומלין כלכליים בין יהודים לערבים בירושלים. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל**.
- רומן, מיכאל (1992). **השפעת האינתיפאדה על יחסי יהודים-ערבים בירושלים. המזרח החדש, ל"ד: 162-177**.
- רמון, אמנון (2017). **תושבים, לא אזרחים: ישראל וערביי מזרח-ירושלים, 1967-2017**. ירושלים: מכון ירושלים למחקרי מדיניות.
- רמון, אמנון וליאור להרס (2014). **מזרח ירושלים, קיץ 2014: מציאות נפיצה והצעות למדיניות ישראלית. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל**.
- שטרן, מריק (2010). **בשדות זרים: דפוסי אינטראקציה בין ישראלים ופלסטנינים במתחמי מסחר מעורבים בירושלים. ירושלים: מחקרי פלורסהיימר, האוניברסיטה העברית**.
- שטרן, מריק (2015). **שילוב תעסוקתי במציאות נפיצה: תושבי מזרח ירושלים בשוק העבודה העירוני. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל**.
- שלמה, אורן (2017). **ממשולה של ירושלים המזרחית בתקופת פוסט-אוסלו. תיאוריה וביקורת (48)**.
- תמרי, סלים (2004). **ירושלים: שאלות של שלטון וכפיפות. המזרח החדש (מ"ד), תשס"ד**.

- Abowd, Thomas P. (2014). *Colonial Jerusalem: The Spatial Construction of Identity and Difference in a City of Myth, 1948–2012*. Syracuse University Press.
- Aruri, Natash (2012). Ramallah: From “Sumud” [resilience] to Corporate Identity. *Planum: The Journal of Urbanism*, 26(1): 1–13.
- Chiodelli, Francesco (2013). Re-shaping Jerusalem: The Transformation of Jerusalem’s Metropolitan Area by the Israeli Barrier. *Cities*: 31, 417–424.
- Clarno, Andy (2017). *Neoliberal Apartheid: Palestine/Israel and South Africa after 1994*. University of Chicago Press.
- Düzgün, Eren (2013). The Poverty of “Peripheralization”: Re-conceptualizing the Peripheral Space. *Peripheralization*: 29–54. Springer.
- Ehrlich, Kornelia, Agnes Kriszan, & Thilo Lang (2012). Urban Development in Central and Eastern Europe – Between Peripheralization and Centralization? *DisP – The Planning Review*, 48(2): 77–92.
- Falah, Ghazi, Michael Hoy, & Rakhel Sarker (2000). Co-existence in Selected Mixed Arab-Jewish Cities in Israel: By Choice or by Default? *Urban Studies*, 37(4): 775–796.
- Gottmann, Jean (1980). Confronting Centre and Periphery. In: Jean Gottman (ed.), *Centre and Periphery: Spatial Variations in Politics*, 11–26. Beverly Hills CA: Sage publications.
- Harvey, David (2007). Neoliberalism and the City. *Studies in Social Justice*, 1(1): 2–13.
- Kimmerling, Baruch (2001). *The Invention and Decline of Israeliness: State, Society, and the Military*. Berkeley; London: University of California Press.
- Klein, Menachem (2005). Old and New Walls in Jerusalem. *Political Geography*: 24(1), 53–76.
- Kühn, Manfred & Matthias Bernt (2013). Peripheralization and Power: Theoretical Debates. In: Andrea Fischer-Tahir & Matthias Naumann (eds.), *Peripheralization: The Making of Spatial Dependencies and Social Injustice*, 302–317. Springer.
- Kundu, Amitabh (2012). Dynamics of Growth and Process of Degenerated Peripheralization in Delhi: An Analysis of Socio-Economic Segmentation and Differentiation in Micro-Environment. *Scaling Urban Environmental Challenges: 173–195/Scaling Urban Environmental Challenges: 173–195*.
- Marcotullio, Peter J. & Gordon McGranahan (eds.) (2006). *Scaling Urban Environmental Challenges: From Local to Global and Back*. Earthscan.
- Marantz, Erez A., Alexandra Kalev, & Noah Lewin-Epstein (2014). Globally Themed Organizations as Labor Market Intermediaries: The Rise of Israeli Palestinian Women’s Employment in retail. *Social Forces*, 93(2): 595–622.
- Masry-Herzalla, Asmahan & Eran Razin, (2014). Israeli-Palestinian Migrants in Jerusalem: An Emerging Middleman Minority. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 40(7): 1002–1022.
- Monterescu, Daniel (2016). *Mixed Towns, Trapped Communities: Historical Narratives, Spatial Dynamics, Gender Relations and Cultural Encounters in Palestinian-Israeli Towns*. Routledge.
- Muro, Diego & Alejandro Quiroga (2004). Building the Spanish Nation: The Centre-Periphery Dialectic. *Studies in Ethnicity and Nationalism*, 4(2): 18–37.
- Nasrallah, Rami (2008). Jerusalem and its Suburbs: The Decline of a Palestinian City. In: Omar Yousef, Abdalla Owais, Rassem Khamaisi, & Rami Nasrallah (eds.), *Jerusalem and its Hinterland*, 47–52. Jerusalem: IPCC.

- Nolte, Amina (2016). Political Infrastructure and the Politics of Infrastructure. *City*, 20(3): 441–454.
- Pullan, Wendy (2011). Frontier Urbanism: The Periphery at the Centre of Contested Cities. *The Journal of Architecture*, 16(1): 15–35.
- Peck, Jamie, Nik Theodore, & Neil Brenner (2009). Neoliberal Urbanism: Models, Moments, Mutations. *SAIS Review of International Affairs*, 29(1): 49–66.
- Rokem, Jonathan & Laura Vaughan (2018). Segregation, Mobility and Encounters in Jerusalem: The Role of Public Transport Infrastructure in Connecting the “divided city”. *Urban Studies*, 55(15): 3454–3473.
- Romann, Michael & Alex Weingrod (1991). *Living Together Separately: Arabs and Jews in Contemporary Jerusalem*. Princeton: Princeton university press.
- Rosen, Gillad & Eran Razin (2009). The Rise of Gated Communities in Israel: Reflections on Changing Urban Governance in a Neo-Liberal Era. *Urban Studies*, 46(8): 1702–1722.
- Shields, Rob (1991). *Places on the Margin: Alternative Geographies of Modernity*. London: Routledge.
- Shils, Edward (1975). *Center and Periphery: Essays in Macrosociology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Shtern, Marik (2016). Urban Neoliberalism vs. Ethno-National Division: The Case of West Jerusalem’s Shopping Malls. *Cities*, 52: 132–139.
- Shtern, Marik & Haim Yacobi (2019). The Urban Geopolitics of Neighboring: Conflict, Encounter and Class in Jerusalem’s Settlement/Neighborhood. *Urban Geography*, 40(4): 1–21.
- Tzfadia, Erez & Haim Yacobi (2011). *Rethinking Israeli Space: Periphery and Identity*. New York: Routledge.
- UNCTAD. (2013). *The Palestinian Economy in East Jerusalem: Enduring Annexation, Isolation and Disintegration*. New York & Geneva: United Nations.
- Wilson, David (2004). Toward a Contingent Urban Neoliberalism. *Urban Geography*, 25(8): 771–783.
- Wright, Theodore P. (1991). Center-Periphery Relations and Ethnic Conflict in Pakistan: Sindhis, Muhajirs, and Punjabis. *Comparative Politics*, 23(3): 299–312.
- Yacobi, Haim (2009). Towards Urban Geopolitics. *Geopolitics*, 14(3): 576–581.
- Yacobi, Haim (2012). God, Globalization, and Geopolitics: On West Jerusalem’s Gated Communities. *Environment and Planning A*, 44(11): 2705–2720.
- Yiftachel, Oren & Erez Tzfadia (2004). Between Periphery and “Third Space”: Identity of Mizrahim in Israel’s Development Towns. In: Adriana Kemp, David Newman, Uri Ram, & Oren Yiftachel (eds.), *Israelis in Conflict: Hegemonies, Identities and Challenges*, 203–235. Brighton: Sussex Academic Press.

ההשפעות המבדלות (דיפרנציאליות) של תוכנית השיקום הקבוצתי על אסירים ערבים ויהודים בישראל

נעם חביב, באדי חסיסי ודיויד וייסבורד

מטרת המחקר הנוכחי היא לבחון אם תוכנית השיקום הקבוצתי הפועלת בשירות בתי הסוהר, ואשר נמצאה זה מכבר יעילה בהפחתת שיעורי הרצידיביזם, משפיעה באופן שווה על אסירים יהודים וערבים. בתוכנית רב-ממדית זו, האסירים החיים במסגרת של קהילה טיפולית יוצאים לעבוד מחוץ לכותלי הכלא בשעות היום, ועם חזרתם משתתפים בקבוצות טיפוליות שונות, וכן עוברים טיפול פרטני. הנתונים אודות האסירים, אוכלוסיית המחקר, נלקחו מ'צהר', המערכת של שירות בתי הסוהר, והמידע אודותם כלל, בין היתר, נתונים על מצבם החברתי-כלכלי, על ההיסטוריה הפלילית שלהם ועל מאפייני מאסרם. אפקט האינטראקציה בין אתניות האסיר (יהודי או ערבי) ובין השתתפות\אי-השתתפות בתוכנית על רצידיביזם נבחן באמצעות ניתוחי הישרדות ורגרסיית קוקס (Cox). ממצאי המחקר מעידים כי קיימים הבדלים סטטיסטיים מובהקים בין יהודים וערבים בשיעורי הרצידיביזם, כך שאסירים יהודים שהשתתפו בתוכנית נתרמו ממנה יותר מאסירים ערבים.

הבדלים בשפה ובתרבות עשויים להיות משמעותיים מאוד בתהליך הטיפול והשיקומי שעוברים אסירים. על תוכניות טיפול להיות רגישות לצורכיהן השונים של קבוצות האוכלוסייה שלוקחות חלק בטיפול, ובמיוחד להיבטיהן התרבותיים. רגישות זו צריכה לשים דגש ייחודי על האתגרים והבעיות הייחודיים של קבוצות מיעוט המשתתפות בתוכנית. מעבר לרכיב הטיפולי, על קובעי מדיניות לקחת בחשבון את המכשולים התעסוקתיים שחווים אסירים השייכים לקבוצות מיעוט בתהליך חזרתם לחברה ולקהילה, זאת על מנת לסייע להם.

מבוא

בשנות השבעים המוקדמות של המאה העשרים, בעקבות עלייה בפשיעה, אחוזי מועדות (רצידיביזם) גבוהים ומשבר אמון שפקד את הציבור בכל הנוגע למערכות החוק, החלו להתעורר ספקות באשר לגישה השיקומית (Cullen & Gendreau, 2000). בשנת 1974 פורסם דוח מרטינסון, אשר טען כי תוכניות לשיקום עבריינים כשלו בהפחתת שיעורי המועדות, ולפיכך אינן יעילות (Lipsey & Cullen, 2007; Martinson, 1974). מאז ועד היום מנסים חוקרים להפריך את הטענה כי "שום דבר לא עובד" בכל הנוגע לשיקום עבריינים (Howells & Day, 1999; Lipsey & Cullen, 2007).

כיום ניתן למצוא מחקרים המעידים על יעילותן של תוכניות שיקום שונות, ובעיקר אלה המשלבות טכניקות טיפול שונות, דוגמת הטיפול הקוגניטיבי-התנהגותי (Landenberger & Lipsey, 2005; Wilson, 2017), או זו הפועלת כקהילה טיפולית (Jung, 2014). נוסף על כך, בשל העובדה שאסירים רבים חסרי השכלה או ניסיון תעסוקתי, מדינות רבות מפעילות תוכניות שתכליתן לסייע לאסירים המשוחררים להשתלב בחזרה בחברה. תוכניות אלה מתמקדות בתעסוקה, בחינוך או בהכשרה מקצועית (House of Commons, 2005; Steurer, Smith, & Tracy, 2001; Wilson, 2017; Wilson, Gallagher, & MacKenzie, 2000), מכיוון שנמצא כי התערבויות בתחומים אלה מפחיתות את שיעורי המועדות (Carter, 2003).

אחת מתוכניות הדגל הפועלות בכלא הישראלי, אשר משלבת בין המרכיב הטיפולי למרכיב התעסוקתי, היא תוכנית השיקום הקבוצתי. בתוכנית זו האסירים חיים באגף נפרד ומנהלים את חייהם כקהילה טיפולית לכל דבר. בבוקר קמים האסירים המוגדרים בסיכון נמוך לבריחה ויוצאים בעצמם לעבודה מחוץ לכותלי הכלא. עם חזרתם הם משתתפים בקבוצות טיפוליות ואף מקבלים טיפול פרטני שבועי מעובד/ת סוציאלי/ת. נציין כי תוכנית זו נבחנה זה מכבר, ונמצאה יעילה בהפחתת מועדות חוזרת הן במדד של מעצרים והן במדד של מאסרים חוזרים בתקופה של עד חמש שנים ממועד השחרור (Weisburd, Hasisi, Shoham, Aviv, & Haviv, 2017). עורכי המחקר ייחסו אפקט חיובי זה לשילוב המרכיבים הטיפולים והתעסוקתיים, אשר עונים על מגוון צורכי האסירים המשוחררים. בדומה למרבית המחקרים מתחום התקון (corrections), אשר תכליתם לבחון את יעילות תוכניות השיקום בבתי הסוהר, גם מחקר הערכה זה מתבסס על השוואת שיעורי הרצידיביזם בין קבוצה של אסירים שקיבלו טיפול מסוים לבין אסירים שלא קיבלו אותו (Lawrence, Mears, Dubin, & Travis, 2002). אולם ניתוח מסוג זה אינו מתייחס לשונות בין האסירים שבקבוצת הטיפול. בעוד שבמרבית המחקרים מושם דגש על הצלחתן או על כישלונן של תוכניות באופן כללי, כמו גם על סוגי התוכניות ומאפייניהן, עדיין קיים

בספרות פער בנוגע להשפעה של מאפיינים שונים של הפרט (האסיר עצמו) על סיכויי הצלחתו או כישלונו בתוכנית מסוימת (Butzin, Saum, & Scarpitti, 2002). הספרות הקרימינולוגית מצביעה על קשר בין משתני סיכון, ובהם מוצא אתני, לרצידיביזם. בדרך כלל, לקבוצות מיעוט אתני ישנו ייצוג יתר במערכות אכיפת החוק; שיעור גבוה של בני מיעוטים נוטל חלק בהתנהגויות מסתכנות, מספר המעצרים בקרב אוכלוסייה זו רב, ואחוז גבוה של אסירים בני מיעוטים אתניים מצוי בבתי הכלא (Bersani, Piquero, & Loughran, 2013; Cohen, Piquero, & Jennings, 2010; Wilson, Kochel, & Mastrofski, 2014).

בחברות השסועות על בסיס קווים אתניים שוררים לרוב יחסים מתוחים בין בני אוכלוסיית המיעוט ומערכות אכיפת החוק. מתחים אלו משקפים את היחסים עם בני הקבוצה השלטת, כאשר בחברות בעלות שסע חברתי עמוק (deeply divided societies) דוגמת ישראל, הם מקבלים משנה תוקף (Factor, Mahalel, Rafaeli & Williams, 2013; Hasisi, 2008; Weitzer, 1995). מתחים אלו עשויים לבוא לידי ביטוי בין כותלי בית הסוהר וכן במסגרת הטיפולית.

ידוע כי מטופלים בני אוכלוסיית מיעוט חשים פחות אמון בכל הנוגע להליך הטיפולי ולמטפל עצמו, ולעיתים אף מרגישים כי המטפל בן האוכלוסייה השלטת מצוי בעמדת עליונות והתנשאות ביחס אליהם, עד כדי פגיעה בסיכויי הצלחתו של הטיפול שהם עוברים (Shearer, Myers, & Ogan, 2001; Thompson, Bazile, & Akbar, 2004). גם בהקשר התעסוקתי קיים בישראל אי-שוויון חברתי בין המיעוט הערבי לאוכלוסייה היהודית בכל הנוגע להזדמנויות תעסוקתיות (Ariel, Tobby-Alimi, Cohen, I., Ben, Ezra, Cohen, Y., & Sosinski, 2015).

תכלית המחקר הנוכחי היא לבחון אם תוכנית השיקום הקבוצתי, שכאמור נבחנה ונמצאה יעילה בהפחתת הרצידיביזם, משפיעה באופן שווה על המשתתפים היהודים והערבים בהפחתת המועדות לפשיעה. במילים אחרות, מחקר זה מבקש לבחון אם קיימת מובהקות סטטיסטית בהשפעת האינטראקציה בין אתניות האסיר והשתתפותו בתוכנית על רצידיביזם.

הערכתן של תוכניות שיקום בבתי סוהר, וההכרה בחשיבותם של מאפיינים אינדיבידואליים לתהליך שיקומי מוצלח

במאה העשרים הייתה הגישה השיקומית דומיננטית (Cullen & Gendreau, 2000; Robinson, 2014), ומטרתה העיקרית הייתה להפחית את שיעור הרצידיביזם באמצעות תוכניות שיקום יעילות לכל משתתף (MacKenzie, 2014; Spiropoulos, Salisbury, & Van Voorhis, 2014). אולם בתחילת שנות השבעים של אותה מאה, עם פרסום חיבורו

רב ההשפעה של רוברט מרטינסון, "מה עובד?" (Martinson, 1974), החלו להתעורר ספקות לגבי יעילותה של הגישה השיקומית (Cullen & Gendreau, 2000; Lipsey & Cullen, 2007).

אך על אף שהשיקום כאדיאאל הותקף ונזנח במהלך שנות השבעים, ביקשו חוקרים להשיב במידת מה את האופטימיות כלפי הפוטנציאל הגלום בהתערבויות ענישה לשיקום עבריינים (Lipsey & Cullen, 2007; Robinson, 2014). מאמצייהם הובילו לצבירת עדויות מקיפות במסגרת מאות מחקרי ניסוי ודמויי-ניסוי אשר העריכו את יעילותן של תוכניות שיקום. המחקרים הללו העידו על החשיבות בשיקום האסיר ועל התפקיד המשמעותי שממלאות תוכניות השיקום ביצירת השינוי בהתנהגות העבריינית (Bucklen & Zajak, 2009; Bushway, 2003; Bushway & Apel, 2012; Coulter & VandeWeerd, 2009; Cullen, 2002; Heseltine, Day, & Sarre, 2009; Howells & Day, 1999; Latendresse & Cortoni, 2005; Lipsey & Cullen, 2007; Logan & Gaes, 1993; MacKenzie, 2006; Maguire, 1996; Phelps, 2011; Solomon, Johnson, Travis, & McBride, 2004; Steurer, Smith, & Tracy, 2001; Turner & Petersilia, 1996; Vacca, 2004; Warr, 1998; Wilson, Gallagher, & MacKenzie, 2000).

מרבית מחקרי ההערכה הללו התמקדו בהבדלים ברמת המקרו (Visher & Weisburd, 1997), ובחנו את יעילותן של תוכניות מסוימות באמצעות עריכת השוואות בין קבוצות טיפול לקבוצות ביקורת. אלא שאין בכוחה של אסטרטגיה אנליטית זו להדגיש את השונות שבין האסירים המטופלים בתוכנית. בהקשר זה גרסו וישר ווייסבורד (Visher & Weisburd, 1997) כי אנשים שונים מגיבים לטיפול באופן שונה. בשל העובדה שמרבית המחקרים בחנו את סוגי התוכניות ואת מאפייניהם בניסיון להסביר את הצלחתן או את כישלונן, קיים עדיין פער בספרות המחקר הקיימת באשר להשפעת מאפייניהם האישיים של האסירים על סיכויי הצלחתם במסגרת תוכנית טיפולית מסוימת (Butzin, Saum, & Scarpitti, 2002).

השאיפה לפתח כלי שיסייע בזיהוי ההבדלים האישיים בין מי שסיכוייו להצליח עם שחרורו מהכלא גבוהים ומי שלא, הובילה לגיבוש המודל הנחשב כיום לנדבך מרכזי באסטרטגיות תָקון המבוססות על עדויות: מודל הסיכון-צורך-תגובתיות (RNR – Risk-Need-Responsivity) (Taxman, Thanner, & Weisburd, 2006). זהו מודל ההערכה התיאורטי הראשון שהתייחס למאפיינים השונים של האסירים בתוך קבוצות הטיפול. מודל זה נחשב אחד המודלים החשובים ביותר בשדה המחקרי בתחום השיקום האסירים (Andrews & Bonta, 2010; Blanchette & Brown, 2006; Smith, Gendreau, & Swartz, 2009; Ward, Mesler, & Yates, 2007; Wilson, 2017).

מודל הסיכון-צורך-תגובתיות (RNR) ויחסו למוצא אתני

מודל ה-RNR מתמקד בגורמי פשיעה ברמת הפרט, ובכך מזהה את חשיבותם של היבטים ברמת המיקרו בתהליך השיקום. גישה זו הפכה את המודל לאחד המשמעותיים ביותר בתחום הערכת הטיפול בעבריינים (Andrews, Bonta, & Hoge, 1990; Blanchette & Brown, 2006; Gendreau, 1996; Latessa, 2011; Taxman, Caudy, & Maass, 2014; Ward, Mesler, & Yates, 2007). על פי מודל ה-RNR, יש לתת מענה לשלושה עקרונות כדי להפחית את שיעור הרצידיביזם: סיכון, צרכים ותגובתיות (Andrews, Bonta, & Hoge, 1990; Gendreau, 1996).

1. סיכון ומוצא אתני

אלמנט ה'סיכון' (risk) משקף את המאפיינים הקרימינולוגיים שמובילים את העבריין לעבירה (Wilson, 2017), וכפועל יוצא – את סיכוייו לחזור לכלא (Andrews, Bonta, & Wormith, 2006). בספרות הקרימינולוגית מבוסס מאוד הקשר בין גורמי סיכון, ובהם גזע ומוצא אתני, לפשיעה: לחברים בקבוצות מיעוט ישנו ייצוג יתר במערכות אכיפת החוק, ושיעור העבריינות וההתנהגות המסתכנת בקרבם גבוה הרבה יותר מזה שבאוכלוסייה הכללית (American Sociological Association, 2007; Bersani, Piquero, & Loughran, 2013; Cohen, Piquero, & Jennings, 2010; Piquero, Jennings, & Reingle, 2015; Wilson, Kochel, & Mastrofski, 2014). מלבד זאת, חלק הארי של המחקר האמפירי שנערך עד כה מצביע על כך ששיעור המועדות בקרב מיעוטים גבוה יותר מאשר באוכלוסיית הרוב. בארצות הברית, לדוגמה, נוטים השחורים וההיספאנים למועדויות יותר מאשר הלבנים (Bonta, Law, & Hanson, 1998; Gendreau, Little, & Goggin, 1996; McGovern, Demuth, & Jacoby, 2009; Broadhurst, Maller, & Spohn, 2002). מחקרים דומים נערכו באוסטרליה (Broadhurst, Maller, & Duffecy, 1988; Broadhurst & Maller, 1992; Gutierrez, Bonta, LaPrairie, & Wallace-Capretta, 2013) ובקנדה (Wilson, Rugge, & Bonta, 2013), וגילו נטייה גבוהה יותר לרצידיביזם בקרב האבוריג'ינים בהשוואה לאוכלוסיות אחרות.

אם כן, עולה השאלה, מהו הגורם לרמות הסיכון הגבוהות ולשיעורי הפשיעה הגבוהים המאפיינים קבוצות מיעוט ביחס לאוכלוסיית הרוב. חשוב להדגיש כי כיום חוקרים אינם רואים בגורם האתני משתנה סיכון לכשעצמו, אלא משתנה שעלול להיות באינטראקציה עם גורמי סיכון אחרים. עם זאת, דעות החוקרים חלוקות באשר לגורמי סיכון אלו, אשר קשורים בשיעורי הפשיעה והרצידיביזם הגבוהים המאפיינים מיעוטים. יש המייחסים את הפערים בין קבוצת הרוב לקבוצות המיעוט לאפליה הקיימת במערכת אכיפת החוק

מייחסים זאת לחומרת העבירות שבביצוען מורשעים החברים באותה אוכלוסייה, לרקע הפילי שלהם, ולנסיבות שבהן בוצעו פשעיהם (Kautt & Spohn, 2002). יתרה מזאת, ידוע שבחברות רב-תרבותיות ישנם יחסים מתוחים בין קבוצות המיעוט ובין גורמי אכיפת החוק, יחסים המשקפים את העימותים הקיימים בין קבוצות המיעוט והאוכלוסייה הדומיננטית. בחברות בעלות שסע חברתי עמוק, דוגמת ישראל, העימותים הללו חריפים במיוחד (Factor, Mahalel, Rafaeli, & Williams, 2013; Hasisi, 2008; Weitzer, 1995). אותם העימותים משפיעים גם על הטיפול הניתן לעבריינים, וממצאים מלמדים כי מעמדם של המיעוטים האתניים קשור באופן מובהק לנשירה גוברת מתוכניות טיפול ולעלייה בסיכון לרצידיביזם (Day, Howells, & Casey, 2003; Olver, Stockdale, & Wormith, 2011). יש לציין כי במקרים רבים יש לעבריינים המשתייכים לאותה קבוצת מיעוט גם בעיות חברתיות דומות, כגון אבטלה ומגורים באזורים מוכי-פשע הלוקים במערכת חינוך כושלת (McGovern, Demuth, & Jacoby, 2009).

2. צורך ומוצא אתני

העיקרון השני, עקרון ה'צורך', מתייחס לגורמים ולמאפיינים שנמצאו במחקר בעלי קשר מובהק להתנהגות עבריינית מתמשכת בקרב עבריינים. על פי עיקרון זה, כדי לשקם את העברייני יש לזהות תחילה את צרכיו הקרימינווגניים, ולטפל בו בהתאם לצרכיו אלו (Andrews & Bonta, 2010; Gendreau, Little, & Goggin, 1996; Taxman, Caudy, & Maass, 2014).

השאלה שעולה בהקשר זה – אם כלי ההערכה הקיימים לבחינת הצרכים הקרימינווגניים תקפים גם לאוכלוסיות מיעוטים – כמעט שאינה נדונה בספרות. עם זאת, המחקרים הספורים שנדרשו לה הראו כי בדרך כלל הצרכים הקרימינווגניים, אותם גורמי סיכון הזקוקים למענה, תקפים גם לגבי אוכלוסיות מיעוט (Bonta, LaPrairie, & Wallace, 2004; Capretta, 1997; Rugge, 2006; Allan & Dawson, 2004). חוקרים נוטים לאמץ גישות תיאורטיות המתמקדות באישיות האדם או בתיאוריות פסיכולוגיות חברתיות. לפי גישות אלה, גורמי הסיכון ומנבאי הפשיעה לא ישתנו בין קבוצות שונות באוכלוסייה, ולפיכך גם הצרכים הקרימינווגניים של אוכלוסיות שונות יהיו פחות או יותר דומים בין קבוצה לקבוצה (Rugge, 2006).

עם זאת, ישנם מחקרים אשר מצביעים על כך שעבור קבוצות מיעוט יקבלו אותם צרכים קרימינווגניים משנה תוקף, בשל הנסיבות החיצוניות ובגלל גורמי הסיכון הנלווים לגורם האתני (Howells, Day, Byrne, & Byrne, 1999). עוד עולה מהם כי עבריינים המשתייכים לקבוצות מיעוט שותפים לאותן בעיות חברתיות כגון עוני, אבטלה, קושי במציאת מגורים, קושי במערכת החינוכית ועוד (McGovern, Demuth, & Jacoby, 2009).

(2009), ואלו עלולים להוביל לרמת סיכון גבוהה יותר לפשיעה. לדוגמה, מחקרים מצביעים על שיעורי אבטלה גבוהים בקרב מיעוטים ביחס לאוכלוסיית הרוב, וכן על רמות גבוהות יותר של כעס, תסכול, ביטחון עצמי נמוך, לחץ ועוד (Mals, Howells, 1997; Raphael & Swan, 2000; Day, & Day, 2000). הסיבה לכך נעוצה במבנה החברתי אשר בו אסירים משוחררים השייכים לקבוצת מיעוט עלולים לסבול מאפליה חברתית ותעסוקתית, נוסף לקושי הקיים ממילא בקרב אסירים משוחררים (לוי־אפשטיין, אלחאג' וסמיונוב, 1994; 2008; Hasisi, 2015; Ariel et al., 2015). כמו כן, אסירים משוחררים מקבוצות מיעוט נוטים לסבול מטסיגמה כפולה, אשר לה מתווספים קשיים משפחתיים, תרבותיים, פוליטיים וחברתיים, אשר מקשים על תהליך חזרתם לחברה (Benson, Alarid, Burton, 2011; Cullen, & Cullen, 2011). אם כן, ככל שמדובר באוכלוסיות מיעוט, כדי שיושגו היעדים, יש צורך להתאים את דרך העברת התוכנית, ולא את מטרותיה, לאוכלוסיות בני המיעוטים. דרך העברת התוכנית מתקשרת לאלמנט השלישי – התגובתיות.

3. תגובתיות ומוצא אתני

העיקרון השלישי במסגרת ה־RNR הוא 'תגובתיות', והוא מורכב משני סוגים: תגובתיות כללית ותגובתיות ספציפית (Bonta & Andrews, 2007). 'תגובתיות כללית' מתייחסת לתוכניות ולהתערבויות טיפוליות המשפיעות על כלל המשתתפים בהן באופן דומה. אחת ההנחות העיקריות של הפוזיטיביזם היא שאם יעילותה של שיטה או של התערבות הוכחה בתרבות אחת, ניתן להכלילה וליישם אותה גם בתרבויות ובחברות אחרות, ולראות בה שיטה או התערבות תקפה ברמה עולמית (Dudgeon & Pickett, 2000). טיפולים קוגניטיביים־התנהגותיים, למשל, עולים בקנה אחד עם עקרון התגובתיות הכללית, מפני שהמחקר מצביע על היותם יעילים בקרב מרבית העבריינים (Andrews, 2017; Spiropoulos, Van Voorhis, & Salisbury, 2010; Bonta, & Spiropoulos, 2010). על פי גישה זו, הצורך להתחשב באוריינטציה תרבותית בעת תכנון התערבויות טיפוליות נובע מרמות הסיכון של המיעוטים ומצורכיהם הקרימינוגניים, ולא מן ההבדלים התרבותיים הקיימים בין אוכלוסיות המיעוט לאוכלוסיית הרוב (Day, 2003).

'תגובתיות ספציפית', לעומת זאת, טוענת כי ישנה אינטראקציה בין מאפייני העברייני ומאפייני התוכנית הטיפולית, המשפיעה על מידת הצלחתה של התוכנית בשינוי ההתנהגות העבריינית (Andrews, Bonta, & Wormith, 2011; Spiropoulos, Salisbury, & Van Voorhis, 2014). לפיכך, כדי להגביר את יעילותה של התוכנית ולגבש אסטרטגיות אפקטיביות לטיפול בעברייני, יש להתחשב בגורמי התגובתיות הספציפית של הפרט, שבכוחם להעלות (או להוריד) את הסיכון שלו לרצדיביזם. עם זאת, מרבית התוכניות הטיפוליות מוגבלות ביכולתן לספק שירותים על בסיס צרכיו הספציפיים של העברייני (Cottle, 2017).

באופן מסורתי כללו גורמי התגובתיות הספציפית מגוון מצומצם של משתנים, שהוגבלו לתחומי הבעיות הנפשיות והרגשיות, התפקוד הקוגניטיבי, והמוטיבציה והמוכנות האישית להשתנות. אולם קשת הגורמים הורחבה מעט בשנים האחרונות, והיא כוללת כיום גם גורמי תגובתיות ספציפית כגון מוצא אתני ורקע תרבותי, המצביעים על האפשרות שתוכניות משפיעות על קבוצות גזע\מוצא אתני שונות באופן שונה (Bonta & Andrews, 2007; Andrews, Bonta, & Hoge, 1990; Olver, Stockdale, & Wormith, 2014; Taxman, Caudy, & Maass, 2011). באופן דומה סברו פקטור, מהאלל ויאיר (Factor, Mahalel, & Yair, 2007), כי גורמים חברתיים ברמת המָקרו – דוגמת הברלים תרבותיים – עשויים להסביר גישות והתנהגויות ברמת המיקרו.

תגובתיות בהקשר האתני – ההשפעות המבדלות (דיפרנציאליות) של תוכניות טיפוליות על קבוצות גזע\מוצא אתני שונות

מנקודת מבט סוציולוגית, בתי הסוהר כבר אינם המוסדות הטוטליטריים והמבודדים שתיאר גופמן (Goffman, 1968). במקום זאת מוסיפות ההתנהגויות והנורמות שגיבשה הקהילה להתקיים בתוך הכלא (או שהן מועברות אליו), ומשפיעות על התנהגותו של האסיר (Berg & DeLisi, 2006). פנולוגים החוקרים את היחסים הדינמיים הפוטנציאליים בין הקהילה לבתי הכלא, ואת האופנים השונים שבהם משפיע המוצא האתני על אותם יחסים, טענו שההתחשבות בהם והבנתם עשויות לשפר את תפקוד בתי הכלא כמוסדות לפיקוח חברתי (Jacobs, 1979) ולשיקום גם יחד (Day, Howells, & Casey, 2003). לפי הספרות, כדי שיהיו אפקטיביות, על תוכניות השיקום, ובעיקר על המרכיבים הטיפוליים שבהן (הכוללים לרוב טיפול קוגניטיבי-התנהגותי), להתחשב בהבדלי תרבות המתבטאים בערכים, בנורמות, באורח חיים, בשפה, בתפקידים וכדומה, כבואן לטפל באסירים הנמנים עם קבוצות מיעוט. בתחום הפסיכולוגיה, אף ששילוב הברלים תרבותיים, אתניים וגזעיים נחשב הכרחי בעת הכנת תוכנית טיפולית, הספרות מעידה כי רבות מתוכניות הטיפול הקיימות חסרות את האמצעים לתת מענה לצרכיה הספציפיים של קבוצת המיעוט (Arredondo, Toporek, Brown, Jones, Locke, Sanchez, & Stadler, 1996; Bernal, Bonilla, & Belido, 1995; Bernal & Scharró-Del-Río, 2001; Sue, Arredondo, & McDavis, 1992). הדבר נכון אפילו כשמדובר בתוכניות טיפוליות מתקדמות ורגישות יותר מבחינה תרבותית (Chu, Leino, Pflaum, & Sue, 2016). כן למשל, כאשר מטופל חבר בקבוצת מיעוט אתנית או גזעית, ההסתברות שיחוש אי-אמון כלפי תוכנית הטיפול ויתפוש את המטפל כמתנשא, גבוהה מזו של מטופל החבר בקבוצת הרוב. קבוצות המיעוט אף חוות אפליה גזעית גלויה וסמויה במערכת המשפט

הפילי בכללותה (Shearer, Myers, & Ogan, 2001; Spiropoulos, Salisbury, & Van Voorhis, 2014; Thompson, Bazile, & Akbar, 2004; Toch, Adams, & Greene, 1987). גונדולף (Gondolf, 2008) טוען כי ההתעלמות ממרכיבים בזהות הגזעית עשויה לגרום לכך שאפריקנים אמריקנים יחוו 'תסמונת אי-נראות' (syndrome invisibility) במסגרת הטיפולית, ובתוך כך יחוו שהחוויות שלהם אינן זוכות להכרה, לתיקוף, ללגיטימציה או לכבוד (Franklin, 1999). אולם בכוחה של הזהות העצמית הגזעית בקרב המטופלים בטיפול מתקן גם לגרום לחיזוק החוסן של המטופל, ולהעניק משנה תוקף לתחושת הגזענות והאפליה שחווה לעיתים קרובות בחברה בכללותה (Spiropoulos, Salisbury, & Van Voorhis, 2014). מעבר להיבט הטיפולי, ראוי שבתוכניות שיקום יונחו המטופלים והמדריכים להקנות לפרט המשתייך לקבוצת מיעוט ארגז כלים אשר יסייע לו להתגבר על הבעיות השונות המאפיינות את קבוצת המיעוט, בהן אבטלה, עוני, חינוך וכדומה, (Gondolf, 2008; Swidler, 2001; Western & Pettit, 2000), תוך מתן דגש לתרבותו הייחודית.

תוכניות תעסוקה בכלא ורצידיביזם

בספרות בתחום הקרימינולוגיה נערכו מחקרים מקיפים על הקשר שבין אבטלה ופשיעה (Bushway, 2003; Gillis & Nafekh, 2005; Solomon et al., 2004; Vacca, 2004). האבטלה זוהתה כגורם סיכון משמעותי לרצידיביזם. המחקר אף מראה כי ניסיונם התעסוקתי של עבריינים אינו מתאפיין במשרות קבועות ולגיטימיות, וכי כישורי העבודה שלהם דלים משל האוכלוסייה הכללית (Cottle, 2017; Petersilia, 2005; Uggen, 2000; Uggen & Wakefield, 2008). כמו כן, נמצא כי אסירים שעבדו טרם שחרורם מן הכלא נטו להצליח יותר (Berg & Huebner, 2011; Redcross, Millenky, Rudd, & Levshin, 2011). ואכן, תיאוריות של פיקוח חברתי, כמו גם תיאוריות מרכזיות נוספות בתחום הקרימינולוגיה, עולות בקנה אחד עם הממצאים הללו, וזיהו זה מכבר את החשיבות הפוטנציאלית שבתעסוקה כגורם מגן מפני פשיעה (Duwe, 2015a; Hirschi, 1969; Sampson & Laub, 1993).

בשל העובדה שהתעסוקה נחשבת נקודת מפנה קריטית בתחזיות של פשיעה (Davis, Bahr, & Ward, 2012; Davis, Bozick, Steele, Saunders, & Miles, 2013; Davis, Steele, Bozick, Williams, Turner, Miles, & Sternberg, 2014; Gillis & Nafekh, 2005; Ramakers, Apel, Nieuwebeerta, Dirkzwager, & Wilsem, 2014; Sampson & Laub, 1993; Uggen, 2000), תוכניות והתערבויות רבות, בהן תוכניות שיקום תעסוקתיות של אסירים מחוץ לכותלי הכלא במהלך תקופת המאסר (work release), דוגמת תוכנית השיקום הקבוצתי, רואות בה מטרה מרכזית. התערבויות מסוג זה נועדו להאט את 'הדלת

המסתובבת' בבית הכלא, ולהפחית את שיעורי הרצדיביזם, תוך שימת דגש עיקרי על הענקת כישורי עבודה והכשרה מקצועית לאסירים, כישורים שבכוחם להגביר את סיכויי האסירים להשיג משרה נורמטיבית בקהילה עם שחרורם מהכלא ואף להחזיק בה לאורך זמן (Andrews, Bonta, & Wormith, 2006; Apel, 2011; Bohmert & Duwe, 2012; Callan & Gardner, 2005; Cook, Kang, Braga, Ludwig, & O'Brien, 2015; Duwe, 2015a, 2015b; Elisha, Shoham, Hasisi, & Weisburd, 2017; Solomon, et al., 2004). ואכן, ניכר כי לתוכניות שיקום תעסוקתיות של שחרור אסירים לעבודה מחוץ לכלא השפעה חיובית על הזדמנויות תעסוקה לאחר השחרור בקרב אסירים שהושמו באמצעות תוכנית תעסוקה (Bales, Clark, Scaggs, Ensley, Coltharp, Singer, & Blomberg, 2016; Jung, 2014).

עם זאת, אף כי ניתן היה להניח שהתערבויות אפקטיביות לשיפור הזדמנויות תעסוקתיות יצמצמו את המשיכה לפשע בקרב מקצת מאוכלוסיית האסירים המשוחררים, ובכך יתרמו להפחתת שיעור המועדות, הרי שמחקרים מראים כי לתעסוקה לברדה השפעה אפסית על רצדיביזם, או לכל היותר – מועטה (Bucklen & Zajac, 2009; Bushway & Apel, 2012; Cook et al., 2015; Duwe, 2015a; Visher, Winterfield, & Coggeshall, 2005; Zweig, Yahner, & Redcross, 2011). אנדרו ובונטה (Andrews & Bonta, 2010) סברו כי ניתן להסביר השפעה מוגבלת זו בכך שתעסוקה אינה מסתכמת בכך שיש לאדם עבודה (Latessa, 2011).

למשל, גם מאפייני התעסוקה עצמם, בכוחם להשפיע על מידת תרומתה של התעסוקה לרצדיביזם. מחקרים מצביעים על כך שגורמים כגון יציבות העבודה, שביעות הרצון מהעבודה, גישות חיוביות כלפי העבודה, התנהגות תעסוקתית, מערכות תמיכה חברתיות במקום העבודה, החברים לעבודה, וציפיות מציאותיות מן העבודה – כל אלה הם גורמים מנבאים מובהקים להצלחה או לכישלון לאחר השחרור מן הכלא (Bucklen & Zajac, 2009; Elisha et al., 2017). כמו כן, יש לזכור כי לרוב יש לעבריינים גורמי סיכון מרובים, שלכולם יש לייחד תשומת לב (Latessa, 2011). זאת הסיבה שתוכניות חד-מדיות נוטות להיות פחות אפקטיביות מתוכניות שנועדו לטפל בגורמי סיכון אחדים (Gendreau, French, & Taylor, 2002).

דוגמה טובה לכך היא תוכנית השיקום הקבוצתי הפועלת בבתי הסוהר בארץ. תוכנית זו היא תוכנית תעסוקתית רב-מדית, המעניקה סביבה חברתית חיובית, מידה רבה של ייעוץ וטיפול, וזכויות-יתר כלליות לאסירים, כגון חופשות ופעילויות תרבות [לפרטים על תוכנית השיקום הקבוצתית של השב"ס (שירות בתי הסוהר) ראו: Elisha et al., 2017; Weisburd et al., 2017]. מחקר ערכני שערכו וייסבורד ואחרים (Weisburd et al., 2017), שהעריך את תוכנית השיקום הקבוצתית של השב"ס, הגיע למסקנה שהיא מפחיתה מועדות. יתרה מזאת, נמצא כי מידת יעילותה גבוהה מזו של תוכניות שיקום

תעסוקתיות דומות שנבחנו בעולם. לדעת המחברים, ממצאים אלה מצביעים על חשיבותה של גישה רחבה ומשולבת יותר לבחינת השפעתן של תוכניות שיקום תעסוקתיות מחוץ לכלא על רצידיביזם.

לחברים בקבוצות מיעוט תוכניות אלה חשובות במיוחד, מפני שלהשפעותיו השליליות של המאסר מתווספת גם האפליה החברתית כלפי הקבוצות שהם משתייכים אליהן (Lynch & Sabol, 2004; Pattillo, Western, & Weiman, 2004; Rose & Clear, 1998; Western, & Pettit, 2000). ערבים ישראלים, לדוגמה, ששיעורם באוכלוסייה עומד על כ-20%, מופלים לרעה בשוק העבודה, זוכים להזדמנויות תעסוקתיות מוגבלות, ומרוויחים פחות מיהודים בעלי מאפיינים דומים, במיוחד עם שחרורם מהכלא (לוינ'אפשטיין, אלהאג' וסמיונוב, 1994). באופן חלקי ניתן להסביר הבדלים אלה בקיומה של הפרדה מרחבית בשוקי עבודה מקומיים, המגבירה את אי-השוויון. יחד עם זאת, ייתכן ששורשיהם נעוצים גם בגישה גזענית שלילית בשני הצדדים, הנובעת ממתחים היסטוריים (Ariel et al., 2015; Hasisi, 2008).

אפליה בשוק העבודה, המונעת מאסירים משוחררים הזדמנויות תעסוקתיות, עשויה באופן פוטנציאלי להניע אותם לשוב לחיי הפשע כדי להתפרנס, ובכך היא חותרת תחת האפקטיביות של כל תוכנית טיפול ושיקום באשר היא. על מחקרים שעוסקים בשיקום אסירים לשים להם למטרה את ההבנה באשר לתגובותיהם השונות של עבריינים לטיפול, שכן בכוחה של הבנה זו לסייע למערכות מתקנות לפעול באופן מיטבי בעת התאמת הטיפול לקבוצות מסוימות (Robinson, 2014; Spiropoulos, Salisbury, & Van Voorhis, 2014). אלא שהשפעותיהם של גורמי תגובתיות ספציפית על הצלחתה או על כישלונה של תוכנית כמעט שלא נדונו במחקר האמפירי, ועל כן אינן ברורות דיין.

גם מספרם של המחקרים שבחנו את ההשפעה המבדלת (דיפרנציאלית) של תוכניות שיקום מתקנות ככלל, ותוכניות שיקום תעסוקתיות של אסירים מחוץ לכלא בפרט, על קבוצות גזע/מוצא אתני שונות מוגבל. בדוח ערכני שנכתב בפלורידה מצאו ביילז ואחרים (Bales et al., 2016) השפעה אחת כזו: שחורים והיספאנים בוגרי תוכנית תעסוקתית (work release) הפיקו ממנה תועלת רבה יותר מבוגרי התוכנית הלבנים. עם זאת, מחברי הדוח לא הציעו כל הסבר לממצאיהם.

המיעוט הערבי בישראל

מרבית האוכלוסייה הערבית-ישראלית מתגוררת בשלושה אזורים גיאוגרפיים: הגליל, 'המשולש', והנגב – אזורים הנחשבים פריפריה בחברה הישראלית. למרות קיומו של מגזר מעמד פועלים עירוני, חלק גדול בחברה הערבית בישראל מתגורר בכפרים וכיישובים כפריים, ומוסיף להיות מאורגן באופן מסורתי מבחינה חברתית ותרבותית.

כדומה למיעוטים אחרים, המיעוט הערבי בישראל מתאפיין בייצוג יתר בשלכיה השונים של מערכת המשפט הפלילי במדינה. ההסתברות שערבי ישראלי בגיל 19 ומעלה יהיה מעורב בפשע אלים גבוהה בערך פי שלושה מזו של צעיר יהודי באותו גיל (Rattner & Fishman, 2009: 27).¹ מנתוני השב"ס עולה גם כי בעוד שערביי ישראל מהווים כ-20% מכלל האוכלוסייה, הרי שבקרב אוכלוסיית האסירים הכלואים בישראל שיעורם עומד על כ-45% (Volk, 2011). כמו כן, מנתונים עדכניים של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, היישובים הערביים נמצאים בתחתית רשימת היישובים במדד סוציו-אקונומי ובמדד העוני.² מחקרים מציינים גם כי הסכסוך הערבי-ישראלי הוא אחד הגורמים העיקריים המעצבים ביותר את החברה הערבית-ישראלית (Bickerton & Klausner, 2015; Schulze, 2016). כאמור, הסוגיות התרבותיות שיצר הסכסוך אינן נעלמות כאשר האסירים נכנסים למסגרת טיפולית.

המחקר הנוכחי

לאור המצב החברתי-כלכלי והאפליה התעסוקתית שמהם סובלת קבוצת המיעוט הערבי, ומתוך ההכרה בצרכים הטיפוליים הייחודיים של קבוצות מיעוט, עולה הצורך לבחון אם תוכניות השיקום בכלל, ותוכניות שיקום בכלל בפרט, משפיעות באופן זהה על ערבים ויהודים. כפי שהוזכר לעיל, תוכנית השיקום הקבוצתי היא תוכנית המשלבת את ההיבט התעסוקתי וההיבט הטיפולי למקשה אחת, ולפיכך מהווה מקרה בוחן משמעותי בהקשר זה. אם כן, תכלית המחקר הנוכחי היא לבחון אם תוכנית השיקום הקבוצתי, שכאמור נבחנה ונמצאה יעילה בהפחתת הרצידיביזם (חזרה למאסר או למעצר), משפיעה באופן זהה על המשתתפים היהודים והערבים. במילים אחרות, המחקר הנוכחי מבקש לבחון את ההשפעות המבדלות (דיפרנציאליות) של תוכנית השיקום הקבוצתית על רצידיביזם (במקרה הנוכחי, חזרה למעצר) בקרב יהודים וערבים.

ניתן לשער כי דווקא בתוכנית השיקום הקבוצתי, הידועה במרכיביה הטיפוליים והתעסוקתיים החזקים, ימצאו הבדלים דיפרנציאליים במועדות של האסירים המטופלים ששוחררו לחברה, כך שיהודים ייתרמו יותר מהתוכנית. השערה זו מתבססת הן על ההבדלים אשר עלולים להיווצר בתגובות של ערביי ישראל לטיפול (קונפליקט מבני חברתי, קשיי שפה, תרבות ונורמות וכדומה), והן בתגובות שעלולה להיווצר כתוצאה מאי-שוויון בהזדמנויות התעסוקתיות ומאי-שוויון כלכלי בין יהודים וערבים בישראל. כמו כן, ייתכן כי ההבדלים הדיפרנציאליים קשורים למסגרת הטיפולית אשר ניתנת

1 <http://weblaw.haifa.ac.il/he/Research/ResearchCenters/SocietyAndCrime/cfs%20publications/%D7%93%D7%95%D7%97%20%D7%9E%D7%97%D7%A7%D7%A8%20%D7%90%D7%9C%D7%99%D7%9E%D7%95%D7%AA.pdf>

2 http://www.cbs.gov.il/reader/newhodaot/hodaa_template.html?hoda=200923211

בשפה העברית, ולייצוגם הנמוך של עובדים סוציאליים דוברי ערבית ביחס למספר הערבים המשתתפים בתוכנית.

מתודולוגיה

נתונים

כל הנתונים נלקחו ממערכת המידע של שירות בתי הסוהר, 'צוהר'. הנתונים כוללים מידע מגוון אודות האסירים, כגון נתונים סוציו-דמוגרפיים והיסטוריה פלילית, כמו גם נתונים הנוגעים למאסר הנוכחי.

מתוך כלל המדגם ($n=1,094$), אסירים גברים אשר התחילו את התוכנית, 621 אסירים הם יהודים (56.87%), 471 ערבים (43.13%), ולשני נבדקים במשתנה זה מופיע ערך חסר. חלוקה זו משקפת את אחוז הערבים והיהודים באוכלוסיית האסירים הכללית בכלא. היחס בין היהודים לערבים נשמר גם בקבוצת הטיפול ובקבוצת ההשוואה: 318 מהמשתתפים בקבוצת הטיפול הם יהודים (58.35%) ו-227 ערבים (41.65%), ובקרב חברי קבוצת ההשוואה, 303 הם יהודים (55.39%) ו-244 ערבים (44.61%). כמו כן, נציין את ממוצע הגילים של האסירים בקבוצת הטיפול בעת כניסתם לתוכנית – $M=35.9$ ($SD=9.5$, $Min=19.5$, $Max=62.6$), ואת ממוצע גיל האסירים בקבוצת הביקורת – $M=35.1$ ($SD=9.9$, $Min=18$, $Max=66.1$).

מחקר זה מתבסס על מאמר קודם אשר מצא כי תוכנית השיקום הקבוצתי בישראל מפחיתה רצדיביזם במידה ניכרת בקרב המשתתפים בה. כחלק מהערכת התוכנית (Weisburd et al., 2017) נעשה שימוש בשיטת השוואת ציוני היתכנות (PSM – Propensity Score Matching). בשיטה זו, עבור כל אסיר שהשתתף בתוכנית נמצא אסיר-תאום שלא השתתף בה, כך שלאחר ההתאמה נוצרו שתי קבוצות תואמות, טיפול והשוואה, אשר בכל אחת מהן 547 אסירים שהשתחררו בין השנים 2004 ו-2010.

המחקר הנוכחי מתבסס על נתוני המחקר הקודם (Weisburd et al., 2017), והניתוח הסטטיסטי מתייחס אך ורק לשתי הקבוצות לאחר ניתוח ה-PSM, דהיינו $n=1,094$. מבחינה זו ראוי לציין כי השימוש בשיטת ה-PSM אצל וייסבורד ואחרים (Weisburd et al., 2017) הביא לכך שקבוצות הטיפול וההשוואה יהיו דומות ככל האפשר. כלומר, ההתאמה הביאה לשליטה במספר רב של משתנים, בהם משתנים שעלולים היו להשפיע על סיכויי הכניסה לטיפול, או משתנים שעלולים היו להשפיע על מדד התוצאה, ולפיכך להטות את התוצאות.³ נזכיר כי תכלית מחקר זה, בניגוד למחקרם של וייסבורד ואחרים

3 מצורף נספח Propensity Score Matching, שמדגים את ההתאמה שנעשתה בין קבוצת הטיפול וקבוצת ההשוואה במחקרם של וייסבורד ואחרים (2017). נספח זה מציג את כלל המשתנים אשר

(2017), היא לבחון כיצד משפיעה האינטראקציה בין שיוכו האתני של האסיר (יהודי/ ערבי) וקבלה או אי-קבלה של טיפול בתוכנית השיקום הקבוצתי – על רצידיביזם.

משתנים

נוסף להתאמה שנעשתה באמצעות שיטת ה-PSM בין קבוצת הטיפול וקבוצת ההשוואה על מנת לפקח על 'בחירת' המשתתפים (selection), נערך ניתוח הישרדות באמצעות מודל גרסיית קוקס (Cox Proportional Hazard) (McNeil & Binder, 2007). ניתוח זה, אשר יפורט בהמשך, מתאים כאשר החוקר מבקש לבחון את זמן ההישרדות של הנדגמים עד לאירוע מסוים. במחקרים רפואיים מדובר בדרך כלל כמוות, אך ניתוח הישרדות אינו מוגבל רק למחקרים בתחום הרפואה, ומתאים גם לבחינת פרק הזמן שעובר עד לחזרתם של אסירים למעצר או למאסר (Langton, Barbaree, Harkins, & Peacock, 2006). השימוש בגרסיה זו נועד, בין היתר, לבחון את ההשפעות העיקריות הרלוונטיות (המוצא האתני, הטיפול) ואת האינטראקציות ביניהן, לצד הפיקוח על המשתנים המשפיעים על מדד התוצאה. למודל הרגרסיה הוכנסו המשתנים הבאים: המשתנה התלוי, המשתנים הבלתי תלויים ומשתנה האינטראקציה.

המשתנה התלוי

המשתנה התלוי בפרק זה הוא רצידיביזם, והוא נמדד באמצעות קיומו של מעצר חוזר. מדד המעצר החוזר נבחר על פני מדד המאסר החוזר כאינדיקציה לרצידיביזם, מתוך הנחה שמעצר חוזר מהווה אינדיקציה טובה יותר למעורבות ראשונית בפלילים לאחר השחרור. מעורבות זו, שמתבטאת במעצר לאחר שחרור קודם ממאסר, מודדת ביתר דיוק את יעילות הטיפול המתקן לעומת המאסר החוזר (Maltz, 1984). במחקר הנוכחי חושב מדד תוצאה רציף של זמן לנפילה (חזרה למעצר), וזאת בניגוד לשימוש במדד תוצאה בינומי (חזר/לא חזר לכלא) בתקופת מעקב של חמש שנים, כפי שחושב במחקר ההערכה הקודם (Weisburd et al., 2017).

המשתנים הבלתי תלויים

עם המשתנים הבלתי תלויים נמנים: מספר מאסרים קודמים (רציף), גיל במאסר ראשון (רציף), מכור/לא מכור לסמים (בינומי), שוחרר/לא שוחרר שלישי (בינומי), אלימות לפי הגדרת שב"ס (בינומי), עבירת אלימות (בינומי), עבירת סמים (בינומי), עבירת מין (בינומי), עבירת רכוש (בינומי), אורך מאסר (עד שישה חודשים, בין חצי שנה לשנה, בין שנה לשלוש שנים, בין שלוש לשבע שנים, מעל שבע שנים), פריבילגיות שנשללו

הוכנסו למודל ההתאמה, את הממוצעים של כל משתנה בקבוצת הטיפול ובקבוצת הביקורת לפני ואחרי ההתאמה. לפירוט נוסף ראו: Weisburd et al., 2017.

(רציף), שהות כבידוד במהלך המאסר (בינומי), עולה חדש (בינומי), מצב משפחתי (נשוי\אחר), רמת השכלה (עד שמונה שנות לימוד, שתיים-עשרה שנות לימוד, על-תיכוני), מספר ימי עבודה במהלך המאסר (רציף).

משתנה האינטראקציה

האינטראקציה שבין הטיפול למוצא האתני חושבה על ידי הכפלת משתנה הטיפול (השתתף\לא השתתף בתוכנית השיקום הקבוצתי, כן=1\לא=0) במשתנה האתניות (יהודי\ערבי) (ראו גם: Spiropoulos, Van Voorhis, & Salisbury, 2017).

שיטת הניתוח

כאמור, כחלק ממחקר זה נעשה ניסיון לבחון כיצד משפיעה האינטראקציה בין משתנה האתניות (יהודי\ערבי) ומשתנה הטיפול (השתתף\לא השתתף בתוכנית) על רצדיביזם. במקרים שבהם מדד התוצאה הוא רצדיביזם, כמו במחקר הנוכחי, עדיף להשתמש בניתוחי הישרדות (Nisbet, Wilson, & Smallbone, 2004; Spiropoulos, Van Voorhis, & Salisbury, 2017) כדי להבין לא רק אם חזר האסיר או לא חזר לכלא, אלא גם תוך כמה זמן חזר (Duwe & Clark, 2013). ניתוח מסוג זה מתאים גם כאשר המחקר כולו תָּחוּם בזמן, אך לכל נדגם יש זמן מעקב שונה (Langton, Barbaree, Harkins, & Peacock, 2006).

פרק התוצאות יספק נתונים תיאוריים של שיעורי מעצר מצטברים עבור כל אחת מן הקבוצות הבאות: תחילה נציג את שיעורי המעצר החוזר בקרב הקבוצה היהודית בהשוואה לזו הערבית; בשלב השני נשווה בין קבוצת הטיפול לקבוצת ההשוואה לצורך תיקוף המחקר הקודם שערכו וייסבורד ואחרים (Weisburd et al., 2017), שממנו עלה כי תוכנית השיקום הקבוצתי התעסוקתית בישראל אפקטיבית; לאחר מכן נשווה את הקבוצה היהודית הלא מטופלת לקבוצה הערבית הלא מטופלת; ולבסוף – את הקבוצה היהודית המטופלת לקבוצה הערבית המטופלת.

מלבד זאת יחושב ערך ההישרדות החציוני (כלומר, נקודת הזמן שעד אליה חזרו למעצר 50% מהנבדקים) עבור כל קבוצה, תוך שימוש בשיטת קפלן מאייר (Kaplan Meier), וכן תוצג עקומת הישרדות (survival curve) של שיעורי המעצר המצטברים לאורך זמן עבור כל אחת מן הקבוצות: (1) הקבוצה היהודית שטופלה; (2) הקבוצה הערבית שטופלה; (3) הקבוצה היהודית שלא טופלה; ו-(4) הקבוצה הערבית שלא טופלה. נתונים אלה מדגימים את האינטראקציה בין משתנה האתניות ומשתנה הטיפול. לצורך בחינת מובהקות השפעת האינטראקציה בין משתנה האתניות (יהודי\ערבי) ומשתנה ההשתתפות (השתתף\לא השתתף) בתוכנית על רצדיביזם, בוצע ניתוח הישרדות

נוסף באמצעות מודל הסיכונים היחסיים של קוקס. מודל זה מציג את יחס הסיכון המותאם (adjusted risk ratio) תוך התחשבות במשתני הבקרה ובחינת ההשפעות העיקריות, בהן השפעת האינטראקציה.

המתודולוגיה של רגרסיית קוקס משתמשת במשתנה ה'זמן', אשר מציין את משך המעקב אחר האסיר, וכן במשתנה ה'סטטוס', אשר מציין אם האסיר חזר בסופו של דבר לכלא בתקופת המעקב. רגרסיית קוקס חוזה עבור כל נבדק את יחס שיעורי הסיכון (ratio of hazard rates), דהיינו את ההסתברות שנבדק ששרד בנקודת ההתחלה של 'פרק הזמן' (time interval) יחווה את האירוע (יחזור למעצר) במהלך אותו 'מחזור זמן'. נבדק אשר לא חווה אירוע (קרי, לא נעצר בשנית) עד תום תקופת המעקב, או שהקשר עימו אבד, מוגדר כמי ש'צונזר מימין' (right censored), כלומר, ידוע שערך ההישרדות שלו גבוה מזה שנקבע (תום תקופת המעקב), אך לא ידוע מהו.

טרם הרצת מודל הרגרסיה נבחנה השערת הסיכון היחסי, והמודל נמצא מתאים לשימוש $(\chi^2(18)=18.67, p=.154)$. במצב זה, לשם השוואה בין קבוצות, נבחר בדרך כלל במבחן Log-Rank לבדיקת פונקציית ההישרדות, אשר נותן משקל יתר לתקופת המעקב המאוחרת. עם זאת, במצב שבו מבקשים לתת משקל יתר לתקופה המעקב המוקדמת, בדרך כלל כאשר השערת הסיכון היחסי נמצאת מובהקת, יש לערוך את מבחן Wilcoxon (Marinez & Naranjo, 2010). במחקר זה בחרתי להציג את תוצאות ההשוואה עבור שני המבחנים הללו כדי להבחין בהבדלים בכל תקופות המעקב, וכן כיוון שתוצאת השערת הסיכון היחסי הייתה כאמור קרובה למובהקות סטטיסטית ($p=0.154$). בפרק זה נעשה שימוש בניתוח סיכונים המתייחס לאירוע בעל נקודת סיום יחידה (single decrement) שלא ניתן לחזור עליה (nonrepeatable), ומביא בחשבון סוג אחד של מעבר חד-כיווני, דהיינו משחרור ממאסר ועד למעצר החוזר הראשון (Miller, 2008). במחקר זה נחשב משך תקופת המעקב עבור כל אסיר מיום שחרורו ועד סוף חודש יולי 2015. לפיכך, זמן המעקב (follow-up period) לאסיר נע בין 4.51 ל-10.89 שנים ($M = 7.39$) מיום שחרורו מהכלא.

ממצאים

מכלל המדגם ($n=1,094$), חזרו למעצר 535 (48.99%), ו-559 (51.01%) נחשבים right censored, דהיינו אסירים שלא חזרו למעצר עד תום תקופת המעקב. חציון ההישרדות הוא 7.43 שנים $\{CI(95\%)=[(6.26), (10.17)]\}$. בחלוקה לפי אתניות (יהודי\ערבי), 43.80% מן האסירים היהודים חזרו למעצר ($n=272$), וחציון ההישרדות שלהם הוא 10.17 שנים $\{CI(95\%)=[(9.39), (>10.5)]\}$, ואילו בקרב הערבים חזרו למעצר 55.84% ($n=263$), וחציון ההישרדות שלהם הוא 5.23 שנים

בהשוואה זו נמצא מובהק ($\chi^2=15.27, p<0.001$). מבחן וילקוקסון להערכת ההבדלים בין הדירוגים הממוצעים באוכלוסייה נמצא גם הוא מובהק ($\chi^2=11.26, a<0.001$). בקבוצת הטיפול, 231 מתוך 547 הנבדקים שקיבלו טיפול (42.23%) חזרו למעצר, ואילו בקבוצת ההשוואה, 304 מתוך 547 (55.57%) שלא קיבלו טיפול חזרו למעצר במהלך תקופת המעקב. ערך חציון ההישרדות בקבוצת הטיפול הוא 10.17 שנים ($CI(95\%)=(8.72, >10.5)$), ואילו ערך חציון ההישרדות בקבוצת ההשוואה הוא 5 שנים ($CI(95\%)=(3.94, 6.28)$). מבחן log rank לבדיקת פונקציית השוויון בין השורדים בהשוואה זו נמצא מובהק ($\chi^2=22.64, p<0.001$). מבחן וילקוקסון להערכת ההבדלים בין הדירוגים הממוצעים באוכלוסייה נמצא אף הוא מובהק ($\chi^2=22.64, p<0.001$). כאשר בוחנים את שיעורי המועדות של ערבים ויהודים תוך התייחסות להשתתפות בתוכנית (ראו לוח 1), ניכר כי בקרב היהודים שלא השתתפו בתוכנית היה שיעור הרצידיביזם 51.82% (n=157), וערך חציון ההישרדות – 5.93 שנים ($CI(95\%)=(4.38, >10.5)$). לעומתם, שיעור הרצידיביזם בקרב הערבים שלא השתתפו בתוכנית הוא 60.25% (n=147), וערך חציון ההישרדות – 3.92 שנים ($CI(95\%)=(2.96, 5.71)$). מבחן log rank לבדיקת פונקציית השוויון בין השורדים בהשוואה זו גילה מובהקות שולית ($\chi^2=3.29, a<0.069$). מבחן וילקוקסון להערכת ההבדלים בין הדירוגים הממוצעים באוכלוסייה לא נמצא מובהק ($\chi^2=2.00, p=0.156$). בקרב היהודים שהשתתפו בתוכנית עמד שיעור הרצידיביזם על 36.16% (n=115), וערך החציון גבוה מ-10.5 שנים ($CI(95\%)=(9.51, >10.5)$). פירוש הדבר שלאורך כל תקופת המעקב חזרו פחות מ-50% מהנבדקים היהודים למעצר. לשם השוואה, 51.10% (n=116) מהערבים המטופלים נעצרו במהלך תקופת המעקב. בקבוצה זו חציון ההישרדות הוא 6.82 שנים ($CI(95\%)=(4.95, >10.5)$). מבחן log rank לבדיקת פונקציית השוויון בין השורדים בהשוואה זו נמצא מובהק ($\chi^2=13.08, p<0.001$). מבחן וילקוקסון להערכת ההבדלים בין הדירוגים הממוצעים באוכלוסייה לא נמצא מובהק ($\chi^2=10.25, p=0.0014$).

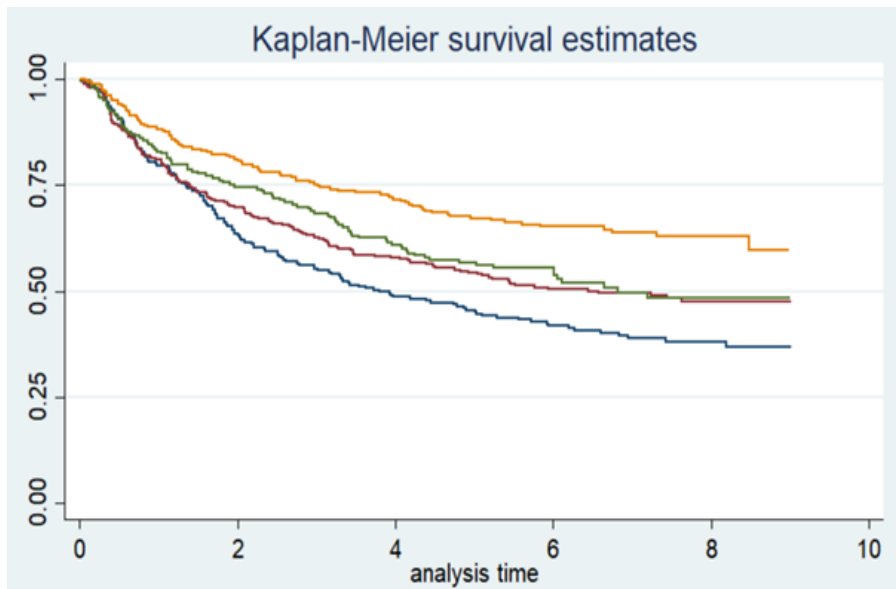
לוח 1: אחוז האסירים שנעצרו בשנית לאחר שחרורם

ההבדל הממוצע בשיעור המעצרים על בסיס השתתפות בטיפול	השוואה	טיפול		
30.20%	51.82%	36.16%	יהודים	
15.19%	60.25%	51.10%	ערבים	
15.01%	14%	29.20%	ההבדל	

4 במקומות שבהם לא מצוין רווח בר־סמך לא ניתן לחשב את הערך, מפני שמספר החוזרים זניח מעבר לחציון, או מפני שהערך עולה על טווח המעקב המקסימלי.

מבחינת יעילות הטיפול בהתייחס לאתניות, שיעור המעצרים החוזרים בקרב היהודים שקיבלו טיפול היה נמוך ב-30.22% משיעורם בקרב היהודים שלא קיבלו טיפול, בעוד ששיעור המעצרים החוזרים בקרב הערבים שקיבלו טיפול היה נמוך ב-15.19% משיעורם בקרב האסירים הערבים שלא קיבלו טיפול. ממצא זה מצביע על כך שיעילות הטיפול (כפי שנמדדה באמצעות מעצר חוזר) בולטת יותר בקרב אסירים יהודים.

בתרשים 1 אפשר לראות את עקומות ההישרדות המצטברת של כל אחת מהקבוצות שנדונו: (1) אסירים יהודים שקיבלו טיפול (בצהוב); (2) אסירים ערבים שקיבלו טיפול (בירוק); (3) אסירים יהודים שלא קיבלו טיפול (באדום); (4) אסירים ערבים שלא קיבלו טיפול (בכחול). התרשים מלמד מהי ההסתברות של אסיר 'לשרוד', כלומר להימנע ממעצר, בכל אחת משנות המעקב: ציר ה-Y מבטא את סיכויי ההישרדות, וציר ה-X מבטא את זמן המועדות.

— יהודים שקיבלו טיפול — ערבים שקיבלו טיפול — יהודים שלא קיבלו טיפול — ערבים שלא קיבלו טיפול
תרשים 1: הערכות הישרדות על בסיס קפלן-מאייר (בשנים)

הנתונים התיאוריים שהוצגו מעלה מעלים כי האסירים היהודים אשר משתתפים בטיפול בתוכנית השיקום הקבוצתי נתרמים יותר מאשר הערבים המשתתפים בו. על מנת לחזק את הממצאים ביצענו רגרסיית קוקס, שנועדה לבחון אם אפקט האינטראקציה (interaction effect) בין משתנה האתניות (יהודי/ערבי) ומשתנה הטיפול (השתתף/לא השתתף בטיפול) מובהק אף הוא. יש לציין כי המודל הזה מובהק ($\chi^2(18) = 248.99$, $p < 0.001$).

בלוח 2 המופיע מטה מוצגים ממצאי הרגרסיה, כאשר בשלוש השורות הראשונות מופיעים המשתנים שבהם מתמקד הפרק.

לוח 2: השפעת ההשתתפות בתוכנית השיקום הקבוצתי, מוצאו האתני של המשתתף, והאינטראקציה שבין משתנה הטיפול ומשתנה האתניות על רצידיביזם (מעצר חוזר): מודל הרגרסיה של קוקס לסיכון יחסי

	Sig (ערך ה-P)	רווח בר הסמך	יחס סיכון Exp(B)	Wald	
השפעות עיקריות					
אתניות (יהודי)	0.052	0.664	0.816	-1.94	1.002
השתתף בטיפול (כן/לא)	0.000	0.572	***0.694	-3.73	0.841
אינטראקציה (אתניות x השתתפות בטיפול)	0.027	0.825	*0.903	-2.21	0.989
סוציו-דמוגרפי					
עולה חדש	0.597	0.824	1.074	0.53	1.400
מצב משפחתי	0.967	0.815	0.995	-0.04	1.216
רמת השכלה	0.008	0.916	**0.951	-2.65	0.987
רקע פלילי					
מספר מאסרים קודמים	0.069	0.997	1.044	1.82	1.09
גיל במאסר ראשון	0.000	0.937	***0.951	-6.42	0.966
שוחרר שלישי	0.005	0.605	**0.744	-2.80	0.915
פרופיל העברייני והעבירה					
אורך מאסר	0.222	0.995	0.998	-1.22	1.001
עבירת מין	0.241	0.363	0.684	-1.17	1.290
עבירת אלימות	0.642	0.787	0.955	-0.47	1.159
עבירת רכוש	0.004	1.098	**1.337	2.90	1.627
עבירת סמים	0.948	0.821	1.007	0.07	1.234
שימוש בסמים	0.153	0.943	1.172	1.43	1.460
מאסר נוכחי					
אלימות לפי הגדרת שב"ס	0.586	0.371	0.806	-0.54	1.748
מספר שימועים בחודש	0.003	2.095	**9.097	2.95	39.50
שהייה בבידוד (בינומי)	0.386	0.870	1.116	0.87	1.430
מספר הפריבילגיות שנשללו (רציף)	0.210	0.456	4.022	1.25	35.453
מספר ימי עבודה במהלך המאסר (רציף)	0.203	0.979	0.992	-1.27	1.005

* $p < .05$ ** $p < .01$ *** $p < .001$

התוצאות המוצגות בלוח 2 מצביעות על כך שהמשתנים העיקריים – אתניות והשתתפות בטיפול – מובהקים.⁵ פירוש הדבר שכל אחד מהמשתנים הללו בפני עצמו משפיע על המשתנה התלוי (זמן עד לכישלון, קרי מעצר חוזר). התוצאות המתייחסות למשתנה האתניות מלמדות שבכל נקודת זמן (שנה אחת) נמוך יחס הסיכון למעצר בקרב האסירים היהודים ב-18.4% מיחס הסיכון שנמצא בקרב האסירים הערבים (יחס סיכון = 0.816). מן התוצאות המתייחסות למשתנה ההשתתפות בטיפול עולה שבכל נקודת זמן (שנה אחת) יחס הסיכון למעצר בקרב האסירים שקיבלו טיפול נמוך ב-30.6% מיחס הסיכון שנמצא בקרב האסירים שלא קיבלו טיפול (יחס הסיכון = 0.694). לבסוף, ניתן גם לראות שהאינטראקציה בין השתתפות בטיפול ומוצא אתני מובהקת אף היא, וכי בכל נקודת זמן (שנה אחת) נמוך יחס הסיכון למעצר בקרב האסירים היהודים שקיבלו טיפול מיחס הסיכון שנמצא בקרב האסירים הערבים שקיבלו טיפול (יחס סיכון = 0.903). במילים אחרות, התוכנית השיקומית מהווה גורם ממתן בקשר בין מוצא אתני לבין הסיכון לעבריינות חוזרת, כך שאסירים יהודים נתמרים יותר מאסירים ערבים מהתוכנית. עוד נמצא כי בהינתן יתר המשתנים במודל, עבור כל עלייה בשנת השכלה של האסיר, הסיכון לחזור למעצר בכל רגע נתון לאורך תקופת המעקב קטן פי 0.951. כמו כן, על כל עלייה במספר המאסרים הקודמים, הסיכון לחזור למעצר בכל רגע נתון לאורך תקופת המעקב גדל פי 1.044 (מובהקות שולית, $p=0.069$). יתר על כן, על כל עלייה בשנת הגיל במאסר הראשון, הסיכון לחזור למעצר בכל רגע נתון לאורך תקופת המעקב קטן פי 0.951. עבור אסירים שזכו לניכוי שלישי מתקופת המאסר בשל התנהגות טובה, קיים בכל רגע נתון לאורך תקופת המעקב סיכון קטן פי 0.744 לחזור למעצר בהשוואה לאסירים אשר השתחררו לאחר ריצוי תקופת המאסר המלאה. כל שימוע (דיון משמעותי) נוסף בחודש מגדיל גם הוא את הסיכון בכל רגע נתון לאורך תקופת המעקב לחזור למעצר – פי 9.097. כל שאר המשתנים לא הציגו קשר מובהק לסיכויי חזרה למעצר בנייתוח זה.

דיון

מטרת המחקר הנוכחי הייתה לבחון את ההשפעות המבדלות (דיפרנציאליות) של תוכנית השיקום הקבוצתי על אסירים יהודים וערבים בישראל. תוכנית השיקום הקבוצתי הפועלת בכלא הישראלי נמצאה יעילה ביותר בהפחתת שיעורי הרצידיביזם של משתתפיה באופן כללי (Weisburd et al., 2017). עורכי המחקר ייחסו את הממצאים החיוביים לטיפול האינטנסיבי הניתן כחלק מהתוכנית ולרב-הממדיות המאפיינת אותה. עם זאת, מחקר זה, בדומה למחקרי הערכת תוכניות שיקום רבים הנערכים בין כותלי הכלא, בחן את

5 המובהקות של משתנה האתניות שולית $a=0.052$.

שאלת היעילות דרך פריזמה רחבה, הבוחנת ברמת המקרו את יעילות התוכנית, ללא התייחסות לסיכויי של כל אסיר להצליח או להיכשל בתוכנית על פי מאפייניו האישיים. על פי עקרון התגובתיות הספציפית (specific responsivity) במודל ה-RNR (סיכון-צורך-תגובתיות), האינטראקציה בין מאפייני האסיר ומאפייני התוכנית (כולל אופן העברתה) משפיעה על סיכויי ההצלחה של האסיר. אחד המאפיינים שבהם עסק המחקר הנוכחי הוא מוצאו האתני של האסיר (Olver, Stockdale, & Wormith, 2011; Taxman, Caudy, & Maass, 2014).

תחילה יש לציין כי תוצאות המחקר הנוכחי מאשררות ואף מחזקות את ממצאי מחקרם של וייסבורד ואחרים (2017) בכל הנוגע ליעילותה הכללית של תוכנית השיקום הקבוצתי התעסוקתית הפועלת בבתי הכלא בישראל, גם כאשר הניתוח נעשה בשיטת ניתוח הישרדות ועל פני תקופת מעקב ארוכה יותר.

ממצאי המחקר הנוכחי מצביעים אף הם על הבדלים מובהקים סטטיסטית ברצידיביזם של האסירים היהודים והערבים שהשתתפו בתוכנית השיקום הקבוצתי התעסוקתית: המשתתפים היהודים נתרמו יותר מן התוכנית מאשר משתתפי הערבים. האינטראקציה המובהקת בין ההשתתפות בטיפול והאתניות של המשתתף מעידה על נכונות עקרון התגובתיות הספציפית, ומצביעה על כך שהוא משפיע על סיכויי האסיר היהודי להצליח לאחר שחרורו מהכלא יותר מאשר על סיכויי של הערבי המשתתף בתוכנית.

ממצאי המחקר הנוכחי מחזקים הנחות קודמות בשלושה היבטים. ראשית, טיפול אינטגרטיבי המשלב טיפול קוגניטיבי-התנהגותי מביא לתוצאות חיוביות בהפחתת הרצידיביזם בקרב המשתתפים בו. שנית, קיימים הבדלים מובנים בשיעורי הרצידיביזם בין ערבים ליהודים גם ללא התערבות טיפולית. דהיינו, הסיכון היחסי של אסיר ערבי לחזור למעצר גבוה יותר משל האסיר היהודי גם בהשוואה בין אסיר ערבי מטופל לאסיר יהודי מטופל וגם בהשוואה בין אסיר ערבי שאינו מטופל לאסיר יהודי שאינו מטופל. ולבסוף, הבדלים אלו מתעצמים ומקבלים משנה תוקף בתוך מסגרת תוכנית השיקום הקבוצתית, כך שהאסירים היהודים נתרמים יותר מהתוכנית ביחס לאסירים ערבים. במילים אחרות, תוכנית השיקום הקבוצתית מהווה גורם ממתן בקשר שבין אתניות לרצידיביזם, כך שהפערים בין אסירים יהודים שהשתתפו בתוכנית לאסירים ערבים שהשתתפו בתוכנית גדולים מהפערים בין אסירים יהודים שלא השתתפו בתוכנית ואסירים ערבים שלא השתתפו בה.

כחלק מהממצאים, שלא בהקשר הטיפולי או האתני,⁶ הוכנסו למודל הרגרסיה משתנים נוספים אשר נחשבים למשתני רקע קרימינוגניים, במטרה לבחון מהי השפעתם על רצידיביזם. המשתנים שנמצאו קשורים באופן מובהק לרצידיביזם הם השכלה נמוכה,

6 שהרי השתתפות בטיפול ומוצא אתני, אף על פי שהם מהווים את עיקר הפרק, משמשים גם משתני פיקוח בתוך מודל הרגרסיה.

היסטוריה פלילית ארוכה, גיל צעיר במאסר ראשון, שחרור לאחר ריצוי תקופת המאסר המלאה (דהיינו, אסירים שלא זכו לניכוי שליש מתקופת המאסר בשל התנהגות טובה) ומספר שימועים גבוה. משתנים אלו מאששים ממצאים קודמים הרואים במשתנים אלו משתני סיכון למועדות (Laub & Sampson, 2001; Laws & Ward, 2011).

כאמור, הממצא העיקרי של מחקר זה מדגים כיצד תוכנית השיקום הקבוצתית מהווה גורם ממתן בקשר שבין אתניות לרצידיביזם, ותרומתה בהפחתת רצידיביזם (חזרה למעצר) רבה יותר לאסיר היהודי מתרומתה לאסיר הערבי. ניתן להסביר ממצא זה בשני אופנים, כאשר סביר להניח כי לשני ההסברים השפעה מסוימת על הממצא שהתקבל. ההסבר הראשון נוגע למאפייני התוכנית הטיפולית עצמה ולמידת התאמתה לצורכי אסירים בני מיעוטים, וההסבר השני נוגע לקשייהם של האסירים המשוחררים ולהיעדר ההזדמנויות שלהם לאחר השחרור, במיוחד אם הם משתייכים לקבוצות מיעוט.

מבחינת התוכנית הטיפולית, הספרות גורסת כאמור שעל הטיפול עצמו להיות רגיש לצורכי האסירים השונים, ובין היתר גם לאספקטים התרבותיים השונים שלהם. כחלק מהרגישות התרבותית יש לשים דגש על הבעיות הייחודיות ועל הצרכים הייחודיים שמאפיינים את בני אוכלוסיית המיעוט, ולנסות לתת להן מענה כחלק מההליך הטיפולי הניתן. מבחינת הטיפול עצמו, להבדלי השפה והתרבות בין המטפל למטופל ישנה משמעות עמוקה, ולעיתים, בשל הבדלים אלה, דקויות משמעותיות מוחמצות בתהליך הטיפול. נוסף על כך, על הטיפול להתייחס גם לקשיים השונים שנתקלים בהם אסירים הנמנים עם אוכלוסיית מיעוט עם שחרורם, כגון בעיות תעסוקה, קשיי קליטה בחזרתם לחברה ועוד.

בשל הבדלים אתניים ולאומיים בחברות שסועות, נפגעת לעתים פתיחותם של מטופלים מאוכלוסיות מיעוט לטיפול. למשל, הם עשויים לחוש שהמטפל, הנמנה עם אוכלוסיית הרוב, מתנשא מעליהם או שאינו מבין אותם, וכתוצאה מכך לפתח חוסר אמון בתהליך הטיפולי. בתוכניות השיקום בכלא הישראלי ישנו ייצוג יתר של אסירים ערבים, ומנגד – ייצוג חסר של מטפלים ערבים, ולפיכך היחס בין מספר האסירים הערבים למספר המטפלים הערבים אינו הולם. מלבד זאת, מרבית המטפלים הערבים שייכים לחברה הדרוזית ולא למוסלמית. יש לציין כי קיימות הבחנות דתיות, עדתיות ולאומיות (זהות פוליטית) רבות בין הערבים המוסלמים לערבים הדרוזים (Kaufman, 2010). כיום בולט בישראל ובארצות אחרות בעולם מאמץ להגדיל את המגוון האתני במערכת אכיפת החוק, כדי לייעל את הטיפול ולהגביר את האמון של אזרחים מקרב המיעוט כלפי הנציגים של מערכת אכיפת החוק (במקרה זה – המטפלים בשירות בתי הסוהר). ריבוי האסירים הערבים שמוצאם במיעוט המוסלמי בישראל לצד מחסור ניכר במטפלים ממוצא מוסלמי בסגל שירות בתי הסוהר, יוצר אתגר בטיפול באותם אסירים.

כאמור, מעבר להיבט הטיפולי, יש לשים דגש גם על ההזדמנויות הניתנות בחברה לאסיר לאחר שחרורו. עם שחרורם מהכלא יתקשו אסירים בני מיעוטים למצוא עבודה לא רק בשל היותם אסירים לשעבר, אלא גם בשל זהותם האתנית (Ariel et al., 2015; Visher, Debus, & Yahner, 2008; Western & Pettit, 2000). תוכנית השיקום הקבוצתי, נוסף על המרכיב הטיפולי שבה, שמה דגש גם על המרכיב התעסוקתי, במטרה לאפשר השתלבות מחודשת בחברה לאחר השחרור מהכלא. בדומה לאסירים משוחררים הנמנים עם קבוצות מיעוט במקומות אחרים בעולם, עלולים האסירים הערבים, בשל מוצאם האתני, להתקשות יותר מאסירים אחרים במציאת עבודה לאחר שחרורם מהכלא. יתרה מכך, האפליה בתעסוקה, שממנה סובלים בני מיעוטים, עלולה להשפיע גם על רמת השתכרותם, שכן אסירים משוחררים ממוצא ערבי משתכרים פחות מאסירים משוחררים ממוצא יהודי העובדים באותה משרה (Ariel et al., 2015). האפליה בתעסוקה ובשכר יכולה גם להניע את האסיר הערבי המשוחרר לחפש מקורות הכנסה בלתי-חוקיים.

ממצאינו עולה שאסירים משוחררים ממוצא ערבי המשתתפים בתוכנית מתקשים יותר להיתרם מתוכנית השיקום הקבוצתי המשלבת טיפול ותעסוקה בהשוואה לאסירים היהודים המשתתפים בה. תוכנית בעלת 'רגישות תרבותית' עשויה לתרום לאסירים הערבים בכך שתיתן מענה לצורכיהם הקרימינולוגיים והחברתיים כאחד. בהיבט הטיפולי, יש צורך לתת מענה טיפולי לצרכים הייחודיים המאפיינים את המגזר הערבי, להתייחס בתהליך הטיפולי להבדלים התרבותיים, להבדלי השפה ולפעור המבני-חברתי הקיים בין ערבים ליהודים.

בהיבט התעסוקתי, שירות בתי הסוהר עושה מאמץ ראוי להקנות מיומנויות תעסוקתיות לכלל האסירים המשתתפים בתוכנית, ואף מנסה לשלבם בתקופת המאסר בעבודות מתאימות שבהן יוכלו לעסוק גם לאחר שחרורם. עם זאת, אחד החסמים העיקריים לשילוב מחדש בחברה לאחר המאסר מתבטא כאמור בקושי לשמור על יציבות תעסוקתית (Andrews et al., 2006; Elisha et al., 2017), בעיקר לאחר תקופת הפיקוח. ייתכן שעבור אסיר ערבי משוחרר, הסובל מסטיגמה כפולה ומהזדמנויות תעסוקתיות מוגבלות יותר, שמירה על יציבות תעסוקתית, לעיתים במקום מרוחק מהבית, וכן מציאת עבודה חדשה במקרה של פיטורין, מהווה אתגר גדול וקשה לעומת האסיר המשוחרר היהודי. על כן, נכון יהיה לשים דגש מיוחד בתוכנית השיקום הקבוצתית על האתגרים התעסוקתיים המאפיינים את אוכלוסיית האסירים הערבים, להקנות להם כלים שיסייעו להם בשמירה על יציבות תעסוקתית, להקנות להם מיומנויות תעסוקתיות נדרשות באזור מגוריהם וכך הלאה. יש לקוות כי באופן זה יוכלו האסירים הערבים המשוחררים להתמודד עם המכשול הייחודי העומד בדרכם להשתלבות מוצלחת בחברה. בעניין זה, ראוי שמחקר עתידי יבחן את השפעתה הדיפרנציאלית של תוכנית השיקום הקבוצתית על ערבים ויהודים גם בהקשר התעסוקתי, ולא רק בכל הנוגע לרצידיביזם. מחקר כזה עשוי לשפוך אור על

האתגרים התעסוקתיים הניצבים בפני אוכלוסיית האסירים המשוחררים הערבים, וללמד על הפערים הקיימים בין אסיר ערבי משוחרר ואסיר יהודי משוחרר בהיבט התעסוקתי (דהיינו, רמת הכנסה ויציבות תעסוקתית לאחר השחרור).

מלבד זאת, הספרות המחקרית חסרה את ההבנה באשר לאופן שבו מאפיינים שונים של האסיר מסייעים לסיכויי ההצלחה שלו בתוכנית או פוגעים בהם. מחקרים שיתמקדו במילוי חלל ספרותי זה באופן כללי, ובהבדלים הדיפרנציאליים הקיימים בין קבוצות חברתיות ואתניות שונות בחברה באופן פרטני, עשויים לסייע לקובעי המדיניות ולמפעילי תוכניות השיקום בבניית מערכי שיקום יעילים יותר ורגישים תרבותית. לדוגמה, ראיונות עומק עם אסירים ערבים או עם אסירים השייכים לקבוצות מיעוט, אשר לוקחים חלק בטיפול, או ראיונות עם מטפלים בשירות בתי הסוהר, כחלק ממחקר איכותני, יכולים לתת מענה רב חשיבות לאתגרים הייחודיים ולאופן הטיפול הראוי באתגרים אלו. במישור המעשי, רצוי שבמסגרת מערכי השיקום וכחלק מתהליכים טיפוליים קבוצתיים או פרטניים, יושם דגש מיוחד על הקשיים הניצבים בפני אותם אסירים משוחררים ועל דרכים להתמודדות איתם, כך שתוקל חזרתם לחברה.

רשימת המקורות

- לוינ'אפשטיין, נח, מאג'ד אלחאג' ומשה סמיונוב (1994). *הערבים בישראל בשוק העבודה*. מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות. ירושלים, ישראל.
- American Sociological Association (2007). *Race, Ethnicity, and the Criminal Justice System*. Washington, DC: American Sociological Association.
- Andrews, Donald A. & James Bonta, (2010). *The Psychology of Criminal Conduct*. New Providence, NJ: Routledge.
- Andrews, Donald A., James Bonta, & Robert D. Hoge (1990). Classification for Effective Rehabilitation: Rediscovering Psychology. *Criminal Justice and Behavior*, 17(1): 19–52.
- Andrews, Donald A., James Bonta, & J. Stephen Wormith (2006). The Recent Past and Near Future of Risk and/or Need Assessment. *Crime & Delinquency*, 52: 7–27.
- Apel, Robert (2011). Transitional Jobs Program Putting Employment-Based Reentry Programs into Context. *Criminology & Public Policy*, 10(4): 939–942.
- Ariel, Barak, Ilanit Tobby-Alimi, Irit Cohen, Mazal Ben Ezra, Yafa Cohen, & Gabriela Sosinski (2015). Ethnic and Racial Employment Discrimination in Low-Wage and High-Wage Markets: Randomized Controlled Trials using Correspondence Tests in Israel. *The Law & Ethics of Human Rights*, 9(1): 113–139.
- Arredondo, Patricia, Rebecca Toporek, Sherion Pack Brown, Janet Jones, Don C. Locke, Joe Sanchez, & Holly Stadler. (1996). Operationalization of the Multicultural Counseling Competencies. *Journal of Multicultural Counseling and Development*, 24(1): 42–78.
- Bales, William D., Catie Clark, Samuel Scaggs, David Ensley, Philip Coltharp, Alexa Singer, & Thomas G. Blomberg (2016). An Assessment of the Effectiveness of Prison Work Release Programs on Post-Release Recidivism and Employment. *The Florida Department of Corrections and Florida State University College of Criminology and Criminal Justice*, 36: 37–46.

- Benson, Michael L., Leanne Fiftal Alarid, Velmer S. Burton, & Francis T. Cullen (2011). Reintegration or Stigmatization? Offenders' Expectations of Community Re-entry. *Journal of Criminal Justice*, 39(5): 385–393.
- Berg, Mark T. & Matt DeLisi (2006). The Correctional Melting Pot: Race, Ethnicity, Citizenship, and Prison Violence. *Journal of Criminal Justice*, 34(6): 631–642.
- Berg, Mark T. & Beth M. Huebner (2011). Reentry and the Ties that Bind: An Examination of Social Ties, Employment, and Recidivism. *Justice Quarterly*, 28(2): 382–410.
- Bernal, Guillermo, Janet Bonilla, & Carmen Bellido. (1995). Ecological Validity and Cultural Sensitivity for Outcome Research: Issues for the Cultural Adaptation and Development of Psychosocial Treatments with Hispanics. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 23(1): 67–82.
- Bernal, Guillermo & Maria R. Scharró-del-Río (2001). Are Empirically Supported Treatments Valid for Ethnic Minorities? Toward an Alternative Approach for Treatment Research. *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology*, 7(4): 328–342.
- Bersani, Bianca E., Thomas A. Loughran, & Alex R. Piquero (2014). Comparing Patterns and Predictors of Immigrant Offending among a Sample of Adjudicated Youth. *Journal of Youth and Adolescence*, 43(11): 1914–1933.
- Bickerton, Ian J. & Carla L. Klausner (2018). *A History of the Arab-Israeli Conflict* (8th edition). Oxford, UK: Routledge.
- Blanchette, Kelley & Shelley Lynn. Brown (2006). *The Assessment and Treatment of Women Offenders: An Integrative Perspective*. Chichester, England: John Wiley & Sons.
- Bohmert, Miriam N. & Grant Duwe (2012). Minnesota's Affordable Homes Program: Evaluating the Effect of a Prison Work Program on Recidivism, Employment, and Cost Avoidance. *Criminal Justice Policy Review*, 23: 327–351.
- Bonta, James & Donald A. Andrews (2007). Risk-need-responsivity model for offender assessment and rehabilitation. *Rehabilitation*, 6: 1–22.
- Bonta, James, Carol LaPrairie, & Suzanne Wallace-Capretta (1997). Risk Prediction and Re-Offending: Aboriginal and Non-Aboriginal Offenders. *Canadian Journal of Criminology*, 39: 127–144.
- Bonta, James, Moira Law, & Karol Hanson (1998). The Prediction of Criminal and Violent Recidivism among Mentally Disordered Offenders: A Meta-Analysis. *Psychological Bulletin*, 123(2): 123–142.
- Bonta, James, Suzanne Wallace-Capretta, & Jennifer Rooney (2000). A Quasi-Experimental Evaluation of an Intensive Rehabilitation Supervision Program. *Criminal Justice and Behavior*, 27: 312–329.
- Broadhurst, R. G. & R. A. Maller (1992). The Recidivism of Sex Offenders in the Western Australian Prison Population. *The British Journal of Criminology*, 32(1): 54–80.
- Broadhurst, Roderick G., Ross A. Maller, Maxwell G. Maller, & Jennifer Duffecy (1988). Aboriginal and Nonaboriginal Recidivism in Western Australia: A Failure Rate Analysis. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 25(1): 83–108.
- Bucklen, Kristofer B. & Gary Zajac (2009). But Some of Them Don't Come Back (to Prison!): Resource Deprivation and Thinking Errors as Determinants of Parole Success and Failure. *The Prison Journal*, 89(3): 239–264.
- Bushway, Shawn (2003). *Reentry and Prison Work Programs*. Urban Institute Reentry Roundtable. New York University.

- Bushway, Shawn D. & Robert Apel (2012). A Signaling Perspective on Employment-Based Reentry Programming: Training Completion as a Desistance Signal. *Criminology and Public Policy*, 11(1): 21–50.
- Butzin, Clifford A., Christine A. Saum, & Frank R. Scarpitti (2002). Factors Associated with completion of a Drug Treatment Court Diversion Program. *Substance Use & Misuse*, 37(12–13): 1615–1633.
- Callan, Victor & John Gardner (2005). *Vocational Education and Training Provision And Recidivism in Queensland Correctional Institutions*. Adelaide, South Australia, Australia: National Centre for Vocational Education Research.
- Carter, Patrick (2003). *Managing Offenders, Reducing Crime: A New Approach*. Home Office, London.
- Chu, Joice, Amy Leino, Samantha Pflum, & Stanley Sue (2016). A Model for the Theoretical Basis of Cultural Competency to Guide Psychotherapy. *Professional Psychology: Research and Practice*, 47(1): 18–29.
- Cohen, Marc, Alex R. Piquero, & Wesley G. Jennings (2010). Monetary Costs of Gender and Ethnicity Disaggregated Group-Based Offending. *American Journal of Criminal Justice*, 35: 159–172.
- Cook, Philip J., Songman Kang, Anthony A. Braga, Jens Ludwig, & Mallory E. O'Brien (2015). An Experimental Evaluation of a Comprehensive Employment-Oriented Prisoner Re-entry Program. *Journal of Quantitative Criminology*, 31(3): 355–382.
- Cottle, Clayton T. (2017). *The Impact of Employment on Probationer Recidivism*. Ph.D. diss., Department of Criminal Justice Science. Illinois State University, Normal, Illinois.
- Coulter, Martha & Carla VandeWeerd (2009). Reducing Domestic Violence and Other Criminal Recidivism: Effectiveness of a Multilevel Batterers Intervention Program. *Violence and victims*, 24(2): 139–152.
- Cullen, Francis T. (2002). Rehabilitation and Treatment Programs. In: James Q. Wilson & Joan Petersilia (eds.) *Crime: Public Policies for Crime Control* (pp. 253–289). Oakland, CA: ICS Press.
- Cullen, Francus T. & Paul Gendreau (2000). Assessing Correctional Rehabilitation: Policy, Practice, and Prospects. *Criminal Justice*, 3(1): 299–370.
- Davis, Celeste, Stephen J. Bahr, & Carol Ward (2012). The Process of Offender Reintegration: Perceptions of What Helps Prisoners Reenter Society. *Criminology and Criminal Justice*, 13(4): 446–469.
- Davis, Lois M., Robert Bozick, Jennifer L. Steele, Jessica Saunders, & Jeremy N. Miles (2013). *Evaluating the Effectiveness of Correctional Education: A Meta-Analysis of Programs that Provide Education to Incarcerated Adults*. Santa Monica, California: Rand Corporation.
- Davis, Lois M., Jennifer L. Steele, Robert Bozick, Malcolm V. Williams, Susan Turner, Jeremy N. Miles, & Paul S. Steinberg (2014). *How Effective is Correctional Education, and Where Do We Go from Here? The Results of a Comprehensive Evaluation*. Santa Monica, California: Rand Corporation.
- Day, Andrew (2003). Reducing the Risk of Re-offending in Australian Indigenous Offenders: What Works for Whom? *Journal of Offender Rehabilitation*, 37(2): 1–15.
- Day, Andrew, Kevin Howells, & Sharon Casey (2003). The Rehabilitation of Indigenous Prisoners: An Australian Perspective. *Journal of Ethnicity in Criminal justice*, 1(1): 115–133.

- Dudgeon, Patricia & Harry Pickett (2000). Psychology and Reconciliation: Australian Perspectives. *Australian Psychologist*, 35(2): 82–87.
- Duwe, Grant (2015a). An Outcome Evaluation of a Prison Work Release Program: Estimating its Effects on Recidivism, Employment, and Cost Avoidance. *Criminal Justice Policy Review*, 26(6): 531–554.
- Duwe, Grant (2015b). The Benefits of Keeping Idle Hands Busy: An Outcome Evaluation of a Prisoner Reentry Employment Program. *Crime & Delinquency*, 61(4): 559–586.
- Duwe, Grant & Valerie Clark (2013). Blessed Be the Social Tie that Binds: The Effects of Prison Visitation on Offender Recidivism. *Criminal Justice Policy Review*, 24(3): 271–296.
- Elisha, Eti, Efrat Shoham, Badi Hasisi, & David Weisburd (2017). For Prisoners, “Work Works”: Qualitative Findings from an Israeli Program. *The Prison Journal*, 97(3): 342–363.
- Factor, Roni, David Mahalel, Anat Rafaeli, & David R. Williams (2013). A Social Resistance Perspective for Delinquent Behaviour among Non-Dominant Minority Groups. *British Journal of Criminology*, 53(5): 784–804.
- Factor, R., D. Mahalel, & G. Yair (2007). The Social Accident: A Theoretical Model and a Research Agenda for Studying the Influence of Social and Cultural Characteristics on Motor Vehicle Accidents. *Accident Analysis and Prevention* 39(5): 914–921.
- Franklin, Anderson J. (1999). Invisibility Syndrome and Racial Identity Development in Psychotherapy and Counseling African American Men. *The Counseling Psychologist*, 27(6): 761–793.
- Gendreau, Paul (1996). Offender Rehabilitation: What We Know and What Needs to be Done. *Criminal Justice and behavior*, 23(1): 144–161.
- Gendreau, Paul, Sheila A. French, & A. Taylor (2002). What Works (What Doesn't Work): Revised 2002. *Invited Submission to the International Community Corrections Association Monograph Series Project*.
- Gendreau, Paul, Tracy Little, & Claire Goggin (1996). A Meta-Analysis of the Predictors of Adult Offender Recidivism: What works! *Criminology*, 34(4): 575–608.
- Gillis, Christa A. & Mark Nafekh (2005). The Impact of Community-Based Employment on Offender Reintegration. *Forum on Corrections Research*, 16(2): 10–14.
- Goffman, Erving (1968). *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. London, UK: Aldine Transaction.
- Gondolf, Edward W. (2008). Program Completion in Specialized Batterer Counseling for African-American Men. *Journal of Interpersonal Violence*, 23(1): 94–116.
- Gutierrez, Leticia, Holly A. Wilson, Tanya Ruge, & James Bonta (2013). The Prediction of Recidivism with Aboriginal Offenders: A Theoretically Informed Meta-Analysis. *Canadian Journal of Criminology and Criminal Justice*, 55(1): 55–99.
- Hagan, John (1987). Review Essay: A Great Truth in the Study of Crime. *Criminology*, 25(2): 421–428.
- Hasisi, B. (2008). Police, Politics, and Culture in a Deeply Divided Society. *Journal of Criminal Law & Criminology*, 98: 1119–1145.
- Hasisi, Badi & David Weisburd (2014). Policing Terrorism and Police-Community Relations: Views of the Arab Minority in Israel. *Police Practice and Research*, 15(2): 158–172.
- Heseltine, Karen, Rick Sarre, & Andrew Day (2009). Prison-Based Correctional Offender Rehabilitation Programs. *Research and Public Policy Series* (12).
- Hirschi, Travis (1969). *Causes of Delinquency*. Berkeley: University of California Press.

- Howells, Kevin & Andrew Day (1999). *The Rehabilitation of Offenders: International Perspectives Applied to Australian Correctional Systems*, vol. 112. Canberra: Australian Institute of Criminology.
- Jabareen, Yousef T. & Ayman K. Agbaria (2017). Minority Educational Autonomy Rights: The Case of Arab-Palestinians in Israel. *Virginia Journal of Social Policy and Law*, 24: 25–26.
- Jacobs, James B. (1979). Race Relations and the Prisoner Subculture. *Crime and Justice*, 1: 1–27.
- Jung, Haeil (2014). Do Prison Work-Release Programs Improve Subsequent labor Market Outcomes? Evidence from the Adult Transition Centers in Illinois. *Journal of Offender Rehabilitation*, 53, 384–402.
- Kaufman, Ilana (2010). Ethnic Affirmation or Ethnic Manipulation: The Case of the Druze in Israel. *Nationalism and Ethnic Politics*, 9(4): 53–82.
- Kautt, Paula & Cassia Spohn (2002). Crack-ing Down on Black Drug Offenders? Testing for Interactions among Offenders' Race, Drug Type, and Sentencing Strategy in Federal Drug Sentences. *Justice Quarterly*, 19(1): 1–35.
- Landenberger, Nana A. & Lipsey, Mark W. (2005). The Positive Effects of Cognitive-Behavioral Programs for Offenders: A Meta-Analysis of Factors Associated with Effective Treatment. *Journal of Experimental Criminology*, 1(4): 451–476.
- Langton, Calvin M., Howard E. Barbaree, Leigh Harkins, & Edward J. Peacock (2006). Sex Offenders' Response to Treatment and its Association with Recidivism as a Function of Psychopathy. *Sexual Abuse*, 18(1): 99–120.
- Latendresse, Marc & Franca Cortoni (2005). *Increasing Employability Related Skills Among Federal Male Offenders: A Preliminary Analysis of the National Employability Skills Program*. Research Report R-161. Ottawa, ON: Correctional Service Canada.
- Latessa, Edward (2011). Why the Risk and Needs Principles Are Relevant to Correctional Programs (Even to Employment Programs). *Criminology & Public Policy*, 10(4): 973–977.
- Laub, John H. & Robert J. Sampson (2001). Understanding Desistance from Crime. *Crime and Justice*, (28): 1–69.
- Lawrence, Sarah, Daniel P. Mears, Glenn Dubin, & Jeremy Travis. (2002). *The Practice and Promise of Prison Programming*. Research Report. Urban Inst., Washington, DC. Justice Policy Center.
- Laws, D. Richard & Tony Ward (2011). *Desistance from Sex Offending: Alternatives to Throwing Away the Keys*. Guilford Press.
- Lipsey, Mark W. & Francis T. Cullen (2007). The Effectiveness of Correctional Rehabilitation: A Review of Systematic Reviews. *Annual Review of Law & Social Science*, 3: 297–320.
- Logan, Charles H. & Gerald G. Gaes (1993). Meta-Analysis and the Rehabilitation of Punishment. *Justice Quarterly*, 10: 245–263.
- Lowenkamp, C. T. & E. J. Latessa (2005). Increasing the Effectiveness of Correctional Programming through the Risk Principle: Identifying Offenders for Residential Placement. *Criminology & Public Policy*, 4(2): 263–290.
- Lowenkamp, Christopher T., Edward J. Latessa & Alexander M. Holsinger. (2006). Empirical Evidence on the Importance of Training and Experience in Using the Level of Service Inventory-Revised. *Topics in Community Corrections*: 49–53.

- Lynch, James P. & William J. Sabol (2004). Assessing the Effects of Mass Incarceration on Informal Social Control in Communities. *Criminology & Public Policy*, 3(2): 267–294.
- MacKenzie, Doris L. (2006). *What Works in Corrections: Reducing the Criminal Activities of Offenders and Delinquents*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- MacKenzie, Doris L. (2014). Examining the Effectiveness of Correctional Interventions. In: G. Bruinsma & D. Weisburd (eds.) *Encyclopedia of Criminology and Criminal Justice* (pp. 1471–1479). New York: Springer.
- Maguire, Kathleen (1996). Prison Industry Programs and Inmate Institutional Behavior. *Forum on Corrections Research*, 8(1): 39–42.
- Mals, Peter, Kevin Howells, Guy Hall, & Andrew Day, (2000). Adapting Violence Programs for Different Cultural Groups: The Australian Indigenous Offender. *Journal of Offender Rehabilitation*, 30: 121–135.
- Maltz, Michael D. (1984). *Recidivism*. Michael Maltz.
- Martinez, Ruvie Lou Maria C. & Joshua D. Naranjo (2010). A Pretest for Choosing between Logrank and Wilcoxon Tests in the Two-Sample Problem. *Metron*, 68(2): 111–125.
- Martinson, Robert (1974). What Works? Questions and Answers about Prison Reform. *The Public Interest*, (35): 22–54.
- McGovern, Virginia, Stephen Demuth, & Joseph E. Jacoby (2009). Racial and ethnic recidivism risks: A comparison of postincarceration rearrest, reconviction, and reincarceration among White, Black, and Hispanic releasees. *The Prison Journal*, 89(3): 309–327.
- McNiel, Dale E. & Renée L. Binder (2007). Effectiveness of a mental health court in reducing criminal recidivism and violence. *American Journal of Psychiatry*, 164(9): 1395–1403.
- Miller, Jane E. (2008). *Writing about Hazard Models: Practical Guidelines for Effective*. presentation Jane E. Miller, Ph.D January 2008.
- Nisbet, Ian A., Peter H. Wilson, & Stephen W. Smallbone (2004). A Prospective Longitudinal Study of Sexual Recidivism among Adolescent Sex Offenders. *Sexual Abuse: A Journal of Research and Treatment*, 16(3): 223–234.
- Olver, Mark E., Keira C. Stockdale, & J. Stephen Wormith (2011). A Meta-Analysis of Predictors of Offender Treatment Attrition and its Relationship to Recidivism. *Journal of Clinical Psychology*, 79(1): 6–21.
- Pattillo, Mary, Bruce Western, & David Weiman. (eds.) (2004). *Imprisoning America: The Social Effects of Mass Incarceration*. New York, New York: Russell Sage Foundation.
- Petersilia, Joan (2005). Hard Time: Ex-Offenders Returning Home after Prison. *Corrections Today*, 67(2): 66–71.
- Phelps, Michelle S. (2011). Rehabilitation in the Punitive Era: The Gap between Rhetoric and Reality in U.S. Prison Programs. *Law and Society Review*, 33: 38–39.
- Piquero, Alex R., Wesley G. Jennings, Brie Diamond, & Jennifer M. Reingle (2015). A Systematic Review of Age, Sex, Ethnicity, and Race as Predictors of Violent Recidivism. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 59(1): 5–26.
- Ramakers, Anke, Robert Apel, Paul Nieuwbeerta, Anja Dirkzwager, & Johan Wilsem (2014). Imprisonment Length and Post-Prison Employment Prospects. *Criminology*, 52(3): 399–427.
- Redcross, Cindy, Megan Millenky, Timothy Rudd, & Valerie Levshin (2011). More Than a Job: Final Results from the Evaluation of the Center for Employment Opportunities (CEO) Transitional Jobs Program. *OPRE Report*, 18. Robinson, Gwen (2014). Rehabilitation. In:

- Gerben Bruinsma & David Weisburd (eds.) *Encyclopedia of Criminology and Criminal Justice* (pp. 436–4369). New York: Springer.
- Rose, Dina R. & Todd R. Clear (1998). Incarceration, Social Capital, and Crime: Implications for Social Disorganization Theory. *Criminology*, 36(3): 441–480.
- Rugge, Tanya (2006). *Risk Assessment of Male Aboriginal Offenders: A 2006 Perspective*. Ottawa, Ontario: Public Safety and Emergency Preparedness Canada.
- Sampson, Robert J. & John H. Laub (1993). *Crime in the Making: Pathways and Turning Points through Life*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Schulze, Kristen E. (2016). *The Arab-Israeli Conflict*. New York, New York: Routledge.
- Shearer, Robert A., Laura B. Myers, & Guy D. Ogan (2001). Treatment Resistance and Ethnicity among Female Offenders in Substance Abuse Treatment Programs. *The Prison Journal*, 81(1): 55–72.
- Smith, Paula, Paul Gendreau, & Kristin Swartz (2009). Validating the Principles of Effective Intervention: A Systematic Review of the Contributions of Meta-Analysis in the Field of Corrections. *Victims and Offenders*, 4(2): 148–169.
- Solomon, Amy L., Johnson Kelly Dedel, Jeremy Travis & Eelizabeth C. McBride (2004). *From Prison to Work: The Employment Dimensions of Prisoner Reentry*. Washington, DC: The Urban Institute.
- Spiropoulos, Georgia V., Emily J. Salisbury, & Patricia Van Voorhis (2014). Moderators of Correctional Treatment Success: An Exploratory Study of Racial Differences. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 58(7): 835–860.
- Spiropoulos, Georgia V., Patricia Van Voorhis, & Emily J. Salisbury (2017). Programmatic Americans. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, Doi: 0306624X17721523. Moderators of CBT Correctional Treatment for Whites and African
- Spohn, Cassia & David Holleran (2002). The Effect of Imprisonment on Recidivism Rates of Felony Offenders: A Focus on Drug Offenders. *Criminology*, 40(2): 329–358.
- Steurer, Stephen, Linda Smith, & Alice Tracy (2001). *Three State Recidivism Study*. Report for the Office of Correctional Education, United States Department of Education. Correctional Education Association. Washington DC.
- Sue, Derald W., Patricia Arredondo, & Roderick J. McDavis (1992). Multicultural Counseling Competencies and Standards: A Call to the Profession. *Journal of Counseling & Development*, 70(4): 477–486.
- Swidler, Ann (2001). *Talk of Love*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Taxman, Faye S., Michael Caudy, & Stephanie Maass (2014). Actualizing Risk-Need-Responsivity. In: Gerben Bruinsma & David Weisburd (eds.) *Encyclopedia of Criminology and Criminal Justice*, pp. 1–11. New York: Springer.
- Taxman, Faye S., Merisith Thanner, & David Weisburd (2006). Risk, Need, and Responsivity (RNR): It All Depends. *Crime & Delinquency*, 52(1): 28–51.
- Thompson, Vetta L. Sandres, Anita Bazile, & Maysa Akbar (2004). African Americans' Perceptions of Psychotherapy and Psychotherapists. *Professional Psychology: Research and Practice*, 35(1): 19–26.
- Toch, Hans, Kenneth Adams, & Ronald Greene (1987). Ethnicity, Disruptiveness, and Emotional Disorder among Prison Inmates. *Criminal Justice and Behavior*, 14(1): 93–109.

- Tonry, Michael (1995). *Malign Neglect: Race, Crime, and Punishment in America*. Oxford University Press.
- Turner, Susan & John Petersilia (1996). Work Release in Washington: Effects on Recidivism and Corrections Costs. *The Prison Journal*, 76(2): 138–164.
- Uggen, Christopher (2000). Work as a Turning Point in the Life Course of Criminals: A Duration Model of Age, Employment, and Recidivism. *American Sociological Review* 65(4): 529–546.
- Uggen, Christopher & Sara Wakefield (2008). What Have We Learned from Longitudinal Studies of Work and Crime? In: Akiva Liberman (ed.) *The Long View of Crime: A Synthesis of Longitudinal Research* (pp. 191–219). New York: Springer.
- Vacca, James (2004). Educated Prisoners Are Less Likely to Return to Prison. *Journal of Correctional Education*, 55(4): 297–305.
- Visher, Christy, Sara Debus, & Jennifer Yahner (2008). *Employment after Prison: A Longitudinal Study of Releases in three States, Research Brief*. Urban Institute, Justice Policy Center.
- Visher, Christy A., Sara A. Debus-Sherrill, & Jennifer Yahner, (2011). Employment after Prison: Longitudinal Study of Former Prisoners. *Justice Quarterly*, 28(5): 698–718.
- Visher, Christy A. & David Weisburd (1997). Identifying What Works: Recent Trends in Crime Prevention Strategies. *Crime, Law and Social Change*, 28(3-4): 223–242.
- Visher, Christy, Laura Winterfield, & Mark Coggeshall (2005). Ex-Offender Employment Programs and Recidivism: A Meta-Analysis. *Journal of Experimental Criminology*, 1: 295–315.
- Volk, D. (2011). *The Characteristics of the Inmates in Israeli Prisons*. Presentation at the Hebrew University.
- Ward, Tony, Joseph Mesler, & Pamela Yates (2007). Reconstructing the Risk-Need-Responsivity Model: A Theoretical Elaboration and Evaluation. *Aggression and Violent Behavior*, 12(2): 208–228.
- Warr, Mark (1998). Life-Course Transitions and Desistance from Crime. *Criminology*, 36, 183–216.
- Weisburd, David, Badi Hasisi, Efrat Shoham, Gali Aviv, & Noam Haviv (2017). Reinforcing the Impacts of Work Release on Prisoner Recidivism: The Importance of Integrative Interventions. *Journal of Experimental Criminology*, 13(2): 241–264.
- Weitzer, Ronald J. (1995). *Policing Under Fire: Ethnic Conflict and Police-Community Relations in Northern Ireland*. New York, New York: SUNY Press.
- Western, Bruce & Becky Pettit (2000). Incarceration and Racial Inequality in Men's Employment. *ILR Review*, 54(1): 3–16.
- Wilson, David B. (2017). Correctional Programs. In: David Weisburd, David P. Farrington, & Charlotte Gill (eds.) *What Works in Crime Prevention and Rehabilitation, lessons from Systematic Reviews*, pp 193–218, New York: Springer.
- Wilson, D. B., Catherine A. Gallagher, & Doris L. MacKenzie (2000). A Meta-Analysis of Corrections-Based Education, Vocation, and Work Programs for Adult offenders. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 37: 347–368.
- Wilson, David B., Tammy R. Kochel, & Stephen D. Mastrofski (2014). Race and the Likelihood of Arrest. In: Gerben Bruinsma & David Weisburd (eds.), *Encyclopedia of Criminology and Criminal Justice*, pp. 4245–4251. New York: Springer.

Zweig, Janine, Jennifer Yahner, Cindy Redcross (2011). For Whom Does a Transitional Jobs Program Work? Examining the Recidivism Effects of the Center for Employment Opportunities Program on Former Prisoners at High, Medium, and Low Risk of Reoffending. *Criminology & Public Policy*, 10(4): 945–972.

נספח

השוואה בין קבוצת הניסוי והביקורת לפני ואחרי ההתאמה על בסיס ציוני ה"היתכנות".

אחרי ההתאמה (N=1094)		לפני ההתאמה (N=3327)		
קבוצת ביקורת (n=547)	שיקום קבוצתי (n=547)	קבוצת ביקורת (n=2615)	שיקום קבוצתי (n=712)	
				משתנים סוציו-דמוגרפיים
17.6%	16.3%	17.4%	16.9%	עולה חדש
43.3%	45.5%	***36.8%	47.2%	נשוי
1.50	1.58	1.43	1.56	מספר ילדים
55.4%	58.1%	56.9%	58.3%	לאום (יהודי)
10.31	10.36	***9.83	10.56	מספר שנות לימוד
				רקע עברייני
2.31	2.33	***2.17	3.07	מספר מאסרים
27.54	28.15	***26.01	28.28	גיל במאסר הראשון
				מאפייני המאסר
44.47	46.36	***39.51	49.97	אורך מאסר (בחודשים)
47%	46.3%	*43.8%	48.9%	עבירת אלימות
34%	32%	*37.4%	32.4%	עבירת סמים
33.3%	34.7%	***40%	30.5%	עבירת רכוש
3.8%	5.1%	5.9%	4.2%	עבירת מין
35.10	35.88	35.50	35.76	גיל בכניסה לשיקום/פוטנציאלי
2007	2007	***2008	2007	שנת שחרור
				פרופיל האסיר
7.3%	6.8%	***4.0%	7.4%	אלימות על פי חוק
0.7%	0.9%	**0.2%	1.1%	אלימות במשפחה
3.8%	4%	5.3%	4.2%	חולה כרוני
				התנהלות בכלא
2.54	2.54	**2.33	2.52	מספר חופשות מתוקנן
*0.28	0.21	**0.42	0.27	מספר מתוקנן של שימועים בלי בידוד

אחרי ההתאמה (N=1094)		לפני ההתאמה (N=3327)		
קבוצת ביקורת (n=547)	שיקום קבוצתי (n=547)	קבוצת ביקורת (n=2615)	שיקום קבוצתי (n=712)	
0.12	0.08	***0.30	0.07	מספר מתוקנן של שימועים עם בידוד
191.79	179.33	***318.69	156.49	זמן מדיון אחרון ועד השיקום/פוטנציאל
0.45	0.43	0.44	0.40	מספר מתוקנן של קורסים פורמליים
1.53	1.47	***1.09	1.78	מספר מתוקנן של קורסים לא פורמליים
0.03	0.04	*0.03	0.04	מספר מתוקנן של עבודות בקבלנות
0.20	0.19	**0.16	0.19	מספר מתוקנן של עבודות במפעלים
0.42	0.40	***0.92	0.33	מספר מתוקנן של הטבות שנשללו
192.61	180.90	***232.92	156.49	זמן שעבר מהשלילה האחרונה לשיקום/פוטנציאלי
0.05	0.05	*0.06	0.04	מספר מתוקנן של הכשרות מקצועיות
0.04	0.04	0.04	0.04	מספר מתוקנן של הכשרות לא מקצועיות

*p < 0.05, **p < 0.01, ***p < 0.001

חשיבה פרדוקסלית כפרדיגמה לשינוי עמדות בהקשר של סכסוכים עיקשים

בועז המאירי

פרק זה מציג גישה חדשה לשינוי עמדות, הנקראת חשיבה פרדוקסלית, ומבוססת על טכניקת הוויכוח הקלאסית, רדוקטיו אד אבסורדום (*reductio ad absurdum*). הפרק מציע שהצגת מסרים התואמים את השקפתו של הפרט, אך מנוסחים בצורה מוגברת, מוגזמת ואף אבסורדית, מעוררת רמות נמוכות יותר של חוסר הסכמה, התנגדות או הגנות פסיכולוגיות. זאת בהשוואה לגישות שכנוע קונבנציונליות, שמטרתן לעורר חוסר עקביות בין תוכן המסר לבין העמדות והאמונות המוחזקות על ידי הפרט. מסר מסוג החשיבה הפרדוקסלית נועד להוביל אנשים לתפוס את האמונות החברתיות הנוכחיות שלהם או את המצב הנוכחי כמופרך וכלא מתקבל על הדעת, ולאחר מכן, לתהליך הפשרת עמדות המוביל להערכה מחדש של עמדות שהוחזקו בעבר. בסופו של התהליך, הפשרת עמדות יכולה להוביל לפתיחות להשקפות אלטרנטיביות ומתונות יותר, שאותן הפרט יכול לאמץ. בפרק מוצגים ארבעה משתנים מתווכים המהווים חלק מהתהליך: הפתעה, איום על הזהות, חוסר הסכמה עם המסר, והפשרת עמדות, שעשויה להוביל להתמתנות האמונות והעמדות. בפרק מוצגות עדויות אמפיריות שתומכות במסגרת תיאורטית זו, לצד מחקרים שנערכו בהקשר של סכסוכים עיקשים, בעיקר מול עמדות התומכות בהמשך הסכסוך.

מילות מפתח: שינוי עמדות, התערבות פסיכולוגית, סכסוכים עיקשים, חשיבה פרדוקסלית.

האתגר של שינוי אמונותיהם ועמדותיהם של אנשים סקרן את הפסיכולוגיה החברתית מראשית התפתחותה (Alport, 1935; McDougall, 1908). ואכן, במשך למעלה ממאה שנה הוצעו מסגרות תיאורטיות והמשגתיות שונות, ואלפי מחקרים אמפיריים בוצעו במטרה להתמודד עם אתגר זה. מסיבות מעשיות נעשו רבים מהמחקרים הללו בתחום ההתנהגות הצרכנית, השייוקית והעסקית, אך אולי חשוב יותר, חלקם בוצעו גם על מנת

לשפר את איכות חייהם של יחידים ושל קבוצות, במטרה לקדם שלום, שוויון, ביטחון, צדק ושגשוג ברחבי העולם.

סכסוכים אלימים, עוני, גלי הגירה בין-לאומית והתחממות גלובלית הם רק כמה דוגמאות בולטות לבעיות חברתיות מרכזיות הקיימות ברחבי העולם. פתרונות לבעיות אלה דורשים משאבים מוחשיים, אך לא פחות חשוב מכך, לעיתים קרובות הם אף דורשים שינויים באמונות ובעמדות של האנשים שמרכיבים את החברה. לדוגמה, התנאי הראשון של כל פעולה אמיתית להאטת ההתחממות הגלובלית הוא לשכנע אנשים כי היא אכן מתרחשת, כי היא מזיקה, וכי היא נגרמת על ידי פעילות אנושית. ואף על פי שבשנת 2013 סיכם דוח של הוועדה הבין-ממשלתית לשינוי אקלים (IPCC) כי "ההשפעה האנושית הייתה הגורם הדומיננטי" להתחממות הגלובלית, ארגונים, קבוצות שונות ויחידים מערערים על קביעה זו, ואינם מייחסים את שינוי האקלים לפעילות אנושית (ראו לדוגמה: Bliuc, McGarty, Thomas, Lala, Berndsen, & Misajon, 2015; McCright, & Dunlap, 2000).

אתגר דומה, ואולי אף גדול יותר, קיים במקרים של סכסוכים בלתי פתורים או עיקשים (intractable), שהם לעיתים קרובות הרסניים ביותר עבור החברות המעורבות. לסכסוכים עיקשים המאפיינים הבאים: הם סובבים סביב מטרות הנתפסות כקיומיות, הם אלימים, נתפסים כמשחק סכום אפס וכבלתי ניתנים לפתרון, הם בעלי מקום מרכזי בחיי החברות המעורבות, מחייבים השקעות עצומות של משאבים חומריים ופסיכולוגיים, ונמשכים לפחות 25 שנה (Bar-Tal, 2007; Kriesberg, 1998). לפיכך, פתרון סכסוכים עיקשים בדרכי שלום מחייב קודם כול שינוי דרמטי באמונות ובעמדות תומכות סכסוך (conflict-supporting) שמוחזקות על ידי הצדדים המעורבים בסכסוך, ובמיוחד על ידי המנהיגים (Bar-Tal, 2013). אתגר זה קריטי בפרט בקרב האנשים המרכיבים את החברה, שמחזיקים בעמדותיהם בביטחון רב ובמעורבות רבה, בעיקר בשל תהליכי סוציאליזציה שחוו במהלך שנות הסכסוך. התערבויות שונות המוצעות על בסיס תיאוריות שונות, שמטרתן ליצור פתיחות לרעיונות ועמדות חדשים ולשינוי עמדות בקרב האנשים המרכיבים את החברה, הוכיחו הצלחה חלקית בלבד (למשל, Hameiri, Bar-Tal & Halperin, 2014). רוב ההתערבויות הללו ניסו לספק ידע או מידע המנוגדים לאמונותיהם ולעמדותיהם של האנשים לגבי הסכסוך. הסיבה העיקרית להצלחתן החלקית מיוחסת לרביבותם החזקה של הפרטים באמונותיהם החברתיות ובגישתם, המביאה להתעלמות אוטומטית מידע אלטרנטיבי או להפעלת מגוון מנגנוני הגנה, המובילים לדחייה של מידע המנוגד לדעותיהם (ראו, Kruglanski, 2004; Kunda, 1990).

לנוכח החסרונות המאפיינים רבות מן ההתערבויות הקיימות לשינוי עמדות, ברצוני להציג גישה חדשה לשינוי עמדות, גישה המכונה חשיבה פרדוקסלית (Hameiri, Nabet, Bar-Tal, & Halperin, 2016; Hameiri, Porat, Bar-Tal, & Halperin, 2018).

Porat, Bar-Tal, Bieler, & Halperin, 2014; see also Swann, Pelham, & Chidester, 1988). השיטה מבוססת על טכניקת הוויכוחים הקלאסית, רדוקטיו או אבסורדום (Rescher, 2005). בניגוד לגישות שכנוע קונבנציונליות, שמטרתן לעורר חוסר עקביות, היא מציעה מתן מסרים התואמים את השקפתו של היחיד, אך מנוסחים בצורה מוגברת, מוגזמת או אבסורדית, באופן שמעורר רמות נמוכות יותר של חוסר הסכמה, התנגדות או הגנות פסיכולוגיות. יתרה מזאת, אנו מציעים שמסרים פרדוקסליים כאלה מעלים את תחושת האיום על זהותו של מקבל המסר, ומניעים תהליך של הערכה מחודשת של האמונות והעמדות המוחזקות, תהליך שעשוי לעורר את הפשרתן. הפשרה זו עשויה להוביל, בסופו של דבר, לפתיחות להשקפות אלטרנטיביות שאותן הפרט יכול לאמץ. באופן ספציפי, מסר החשיבה הפרדוקסלית נועד לגרום לאנשים לתפוס את האמונות החברתיות הנוכחיות שלהם או את המצב הנוכחי כבלתי מתקבל על הדעת וכמופרך, וכתוצאה מכך למתן את אמונותיהם ועמדותיהם (Hameiri et al., 2016, Hameiri et al., 2014; Swann et al., 1988). כדי להפוך את הרעיון הזה לברור יותר, דוגמה של מסר חשיבה פרדוקסלית עבור אנשים המערערים על הקביעה כי ההתחממות הגלובלית נגרמת על ידי בני אדם עשויה להיות – "כאדונים של כדור הארץ יש לנו את הזכות לזהם אותו. אף אחד לא יכול להגביל את ההתנהגות האנושית אפילו אם היא מובילה להרס כדור הארץ".

מטרת הפרק הנוכחי היא להציג את פרדיגמת החשיבה הפרדוקסלית לשינוי עמדות עם ההנחות המונחות בבסיסה והתהליכים המניעים אותה, וכן עם ראיות אמפיריות בהקשר של סכסוך עיקש (למאמר סקירה הכולל המלצות פרקטיות לחוקרים ולאנשי שטח לפיתוח התערבויות המבוססות על פרדיגמת החשיבה הפרדוקסלית, אנא ראו: Hameiri, Bar-Tal, & Halperin, 2019). הקשר זה, שבו ביצענו את רוב מחקרנו, הוא בעל השפעות שליליות ארוכות טווח על החברות המעורבות, הוא מוביל למעורבות אישית רבה של חברי החברה ולקיפאון עמוק של האמונות התומכות בסכסוך שאותן הם מחזיקים (Bar-Tal, 2013). לכן, הקשר זה נחשב אחת המשימות המאתגרות ביותר בכל הקשור לשינוי עמדות. בתחילת הפרק אסביר מה הם סכסוכים עיקשים הדורשים שינוי בעמדות, עם הרפרטואר הסוציו-פסיכולוגי (כלומר, אמונות, עמדות ורגשות) שמתפתח ואף קופא, בהקשר הזה, ולמעשה תומך בהמשך הסכסוך. לאחר מכן אציג בקצרה את הגישות העיקריות לשינוי עמדות שנעשה בהן שימוש בעיקר בהקשר של סכסוכים עיקשים, ושהתמקדו בתוכן המסרים. לבסוף, אגיע לליבו של הפרק וארחיב על המסגרת המשגתית של החשיבה הפרדוקסלית. לאחר מכן אתאר מחקרים הממחישים את יעילותה, ואציג כמה היבטים של המנגנון הפסיכולוגי שבבסיסה.

הקשר הסכסוך העיקש

בעוד שישנם בעולם סכסוכים בין קבוצות רבות, סכסוכים עיקשים זוכים לתשומת לב מרבית בגלל השלכותיהם החמורות, בראש ובראשונה על החברות המעורבות, אך גם על הקהילה הבין-לאומית (ראו, Kriesberg, 1998; Bar-Tal, 2013). הסכסוכים המתמשכים בקשמיר, בטורקיה ובמזרח התיכון, למשל, מהווים מקרים פרוטוטיפים של סכסוכים עיקשים. הם מתמקדים במחלוקות על מטרות ועל אינטרסים מנוגדים בתחומים שונים, כגון טריטוריות, משאבים טבעיים, עושר כלכלי, הגדרה עצמית או ערכים בסיסיים. אף על פי שלכאורה אפשר היה לפתור את המחלוקות הללו באמצעות משא ומתן, גישור או בוררות, סכסוכים עיקשים הסובבים סביב מטרות הנתפסות כקיומיות, עמידים במיוחד ליישוב בדרכי שלום. לעיתים קרובות הם נמשכים עשרות שנים, אפילו מאות שנים, עם רמות גבוהות של אלימות הגורמות סבל עצום לחברות המעורבות.

אחת הסיבות המרכזיות להימשכותם של הסכסוכים העיקשים היא התפתחותו של רפרטואר סוציו-פסיכולוגי הקשור לסכסוך, רפרטואר שמקיים אותו ומזין את המשך חייו. רפרטואר זה כולל אמונות ועמדות חברתיות התומכות בהמשך הסכסוך, המאורגנות בנרטיבים קולקטיביים קוהרנטיים בזיכרון הקולקטיבי ובאתוס (Bar-Tal, 2013). נרטיבים אלה הם פונקציונליים לעמידה באתגרים שסכסוכים עיקשים מציבים לחברה, שכן הם מספקים את הצרכים הבסיסיים של הפרטים ושל הקולקטיב, כגון הצורך בהבנה בעלת משמעות של מצב הסכסוך, תחושת ביטחון, שמירה על תפיסה עצמית קולקטיבית חיובית, תחושת צדק וכיוצא בזה (ראו, Burton, 1990; Staub, 2011). אין זה מפתיע, אם כך, שבכל החברות המעורבות בסכסוכים עיקשים, חלק ניכר מהאנשים שמרכיבים את החברה מחזיקים ברפרטואר הזה – מערכת של אמונות חברתיות בצורת נרטיבים של זיכרונות קולקטיביים ואתוס הסכסוך – שהופך לעמוד התווך של תרבות הסכסוך (Bar-Tal, 2013). רבים מחברי החברה מחזיקים באמונות אלה כביטחון רב, כמרכיב מרכזי בזהותם (לניתוח החברה הישראלית, ראו למשל, בר-טל, 2007; Bar-Tal, 2010).

כל עוד אין אור בקצה המנהרה, הרפרטואר ממלא תפקיד פונקציונלי בחיי החברה המעורבת בסכסוך העיקש, ועונה על רבים מהצרכים האישיים והקולקטיביים בחברה (Bar-Tal, 2013). מעבר לכך שהרפרטואר הפסיכולוגי מהווה חסם המונע מלכתחילה את האפשרות ליישוב הסכסוך בדרכי שלום, גם כאשר מופיע האור ומתעורר פוטנציאל שכזה, אותו הרפרטואר תומך הסכסוך הופך מחסום עוצמתי המונע התקדמות לקראת הסדר שלום (Bar-Tal & Halperin, 2011). מחסום זה מוביל לעיבוד מידע סלקטיבי המפריע לחדירת מידע נגדי, אלטרנטיבי, חדש, שהוא אחד התנאים ההכרחיים להתפתחות תהליך לקידום שלום. במקרים רבים אנשים אף כלל אינם מעוניינים בחשיפה למידע אלטרנטיבי

העלול לסתור את אמונותיהם ועמדותיהם החברתיות (Bar-Tal, 2013; Halperin & Bar-Tal, 2011). חוסר נכונות לקלוט מידע אלטרנטיבי ואף להיחשף אליו נובע מקיפאון האמונות החברתיות התומכות בהמשך הסכסוך (Kruglanski, 2004; Kunda, 1990). קיפאון מבוסס על תהליכים קוגניטיביים, מוטיבציוניים ורגשיים: הוא מוביל להמשך הסתמכות על אמונות חברתיות קיימות התומכות בהמשך הסכסוך, ולהתנגדות לטיעונים משכנעים העלולים לסתור את האמונות הללו (Bar-Tal & Halperin, 2011). לפיכך, האתגר העיקרי הוא לשנות את האמונות והעמדות החברתיות הבסיסיות לגבי הסכסוך, האויב והיחסים עימו, וקבוצת הפנים והעבר שלה. שינוי עמדות שהן מעוגנות היטב, מרכזיות וארוכות טווח עם מסר אחד או אפילו עם סדרה של מסרים בזמן קצר, מאתגר מאוד. עם זאת, חלק מהמסרים יכולים לספק מידע העשוי להוביל אנשים למחשבה שקולה ועמוקה יותר, שבעקבותיה עשויה להגיע גם התמתנות באמונות (Evans, 1989; Kahneman, 2011; Kruglanski, 2008). לפני תיאור המסגרת ההמשגתית של החשיבה הפרוקסלית, יתוארו בקצרה בפרק הבא תהליכי שינוי עמדות בהקשר של סכסוכים עיקשים.

שינוי עמדות בהקשר של סכסוכים עיקשים

הבנת תהליכים של שינוי באמונות ובעמדות מתבססת על הידע המצטבר, בעיקר בפסיכולוגיה החברתית, לגבי שכנוע או שינוי עמדות (Ajzen, 2001; Eagly & Chaiken, 1993). בשנת 1953 הציגה קבוצת ייל בהנהגת הובלנד ועמיתיו (Hovland, Janis, & Kelley, 1953) תרומה מכרעת למחקר על שינוי עמדות, ששימש מסגרת כללית למחקר, כולל בהקשר של סכסוכים עיקשים. התרומה הפנתה את תשומת הלב לארבעה גורמים, לכל הפחות, שיש לקחת בחשבון בכל ניסיון להוביל לשינוי עמדות: מקור המסר, המסר, קהל היעד וההקשר. כדי לנתח את החשיבה הפרוקסלית אתמקד אך ורק במסר כאמצעי מרכזי לשינוי עמדות בהקשר המסוים של סכסוכים עיקשים.

מסרים נחשבו על ידי חוקרים רבים שעסקו בשינוי עמדות גורם מרכזי, המכיל את הטיעונים ואת היקפם, את הגירויים הרלוונטיים והבלתי רלוונטיים, את הבסיס לעוררות של רגשות ספציפיים ומצבים רגשיים כלליים, והכוונה התנהגותית. התבוננות זו מתייחסת באופן דומה למסרים שהוצגו במסלולים מרכזיים או פריפריאליים, כפי שהוצע על ידי חוקרים שונים (Chaiken, Wood, & Eagly, 1996; Crano & Prislina, 1986; Petty & Cacioppo, 2006). ברוח זו ציינו קרנו ופריסלין (Crano & Prislina, 2006) כי "המודלים הסטנדרטיים של שינוי, הממשיכים לגייס תשומת לב רבה, הם בעלי מספר צורות שונות, אך ההבנות הבסיסיות שלהם לגבי דפוסי השפעה-התוצאה של שינוי עמדות הם מוגבלים. במודלים הקלאסיים המסרים מוצגים, מעובדים, ואם הם

מצליחים, הם מזיזים את עמדתם של מקבלי המסר לכיוון העמדה המוצגת" (עמ' 346). הספרות הנרחבת על מסרים התמקדה במיוחד בסוגיהם, מאפייניהם, עמדותיהם, סגנונם, מבניהם, איכותם וכמות המידע שהם מספקים, אך הרבה פחות בשימוש בתוכני המסר התומכים באמונות ובעמדות של מקבל המסר או שוללים אותם (Maio & Haddock, 1998; Petty & Wagner, 1998; McGuire, 1969; 2015). מסרים עשויים ליפול לקטגוריות שונות, המייצגות סוגים שונים של גישות עם בסיסים אפיסטמיים שונים. אך כולם, אם נספגים ומובנים כהלכה, אמורים להוביל, לכל הפחות, לעיבוד קוגניטיבי כלשהו, שעשוי להביא להערכה מחדש, ולאחר מכן לשינוי עמדות מוחזקות.

עוד אני טוען, כי כל מודל של שינוי עמדות חייב לקחת בחשבון את ההקשר שבו הוא מתרחש, שכן תפיסתו של האדם את המצב (או את הסביבה) קובעת במידה רבה את האפשרויות ההתנהגותיות שלו, ובסופו של דבר, את נתיבי הפעולה שנבחרו (Lewin, 1951). לדעתי, משמעות ההקשר הקולקטיבי טמונה בהכתבת צורכי החברה ומטרותיה, ובאתגרים שעליה לעמוד על מנת לספקם. ההקשר גם מספק הזדמנויות ומגבלות, גירויים ועכבות, וכן מרחבים וגבולות להתנהגות אנושית (Wood, 2000).

במהלך השנים נעשה שימוש במספר שיטות בהקשר של סכסוכים עיקשים, בניסיון לשנות את הידע הנוכחי של האנשים המרכיבים את החברה (McGlynn, Zembylas, 2012; Paluck, 2009; Bekerman, & Gallagher, 2009). שיטות אלה מבוססות על ההנחה התיאורטית הכללית כי אדם יאמץ מסר שאינו עולה בקנה אחד עם הידע שלו, אם מסר זה שופך אור חדש על הנושא המדובר, והוא משכנע, מדויק, נכון, ואמין יותר מהאמונות שהחזיק בהן בעבר. לפיכך, על פי גישה מסורתית ומבוססת זו, אנשים משוכנעים על ידי מסרים משכנעים, מהימנים ואמינים (למשל, Petty & Cacioppo, 1986) בגלל פחד אפיסטמי מלטעות, מלהחזיק עמדות לא מבוססות, וממצבים של אי-דיוקים ושל טעויות בהקשר לידע בנושא (Kruglanski, 1989). מספר תיאוריות מספקות הסברים לסוג זה של גישה לשינוי עמדות. לדוגמה, תיאוריות של חוסר עקביות מציעות שחשיפה למסר שאינו עולה בקנה אחד עם אמונה או עם עמדה מוחזקת מעוררת מצב פסיכולוגי לא נעים, המוביל להתנהגויות שנועדו להחזיר את תחושת העקביות, שהיא נוחה יותר (Cooper & Fazio, 1957; Festinger, 1984). התיאוריות מציעות כי אחת הדרכים להשיג תחושת עקביות היא לשנות את האמונה או העמדה המוחזקת כדי להיות עקביים עם המסר שהתקבל. עם זאת, כל התיאוריות גם מכירות בכך כי אין זו בהכרח הדרך היחידה להשיג תחושת עקביות, וכי ניתן להשיגה גם על ידי דחיית המסר החדש (Festinger, 1957). אנשים יכולים לדחות את המסר החדש באמצעות שימוש במנגנונים פסיכולוגיים שונים, כולל מנגנוני הגנה שהוצעו במקור על ידי פרויד (Freud, 1915/1961), ומאוחר יותר אומצו על ידי פסיכולוגים חברתיים (ראו, Baumeister, Dale, & Sommer, 1998), במיוחד כאשר המידע המועבר במסרים שונה במידה רבה מהידע המוחזק (Sherif & Hovland, 1961).

בהקשר של סכסוכים עיקשים, יש לציין שישנן לפחות שתי דרכים להציג את המסר הלא עקבי על הסכסוך. הראשונה והנפוצה ביותר היא לספק מידע מדויק ומתוקף באופן ישיר, ששופך אור חדש על האמונות המוחזקות. בעיקרו של דבר, המידע הסותר אמור להיות אמין ומדויק יותר, מבוסס על ידע מאומת ואפילו בלתי ניתן לערעור, על מנת שחוסר העקביות או הדיסוננס ייפתרו לטובת המידע החדש. ברוח זו, המידע יכול להיות מסופק באמצעות תקשורת המונים או באמצעות מערכות החינוך. ניתן, לדוגמה, להשתמש באמצעי התקשורת על מנת להעביר מידע לציבור רחב באשר למטרות חדשות של שלום, על אודות הקבוצה שהייתה בעבר האויב, וכן על קבוצת הפנים ועל היחסים המתפתחים בין הקבוצות (Wolfsfeld, 2004). בבתי הספר ניתן לחשוף את התלמידים לידע חדש לגבי הסכסוך, על האויב ואף על קבוצת הפנים (McGlynn et al., 2009). פאפאדאקיס (Papadakis, 2008) הציג דוגמה ממערכת החינוך הקפריסאית, שבה, למרות העימות המתמשך, החלו ספרי הלימוד לספק מידע חדש על תולדות הסכסוך, אשר שלל את הזיכרון הקולקטיבי הלאומי הטיפוסי הנוגע לסכסוך. שנית, מסרים לא עקביים יכולים לעבור בעקיפין באמצעות חוויות שמהן אדם יכול להסיק מסקנה השונה מאמונותיו ומעמדותיו המוחזקות. בהתערבויות אלה, במקום להציג מידע הסותר במפורש אמונות ועמדות חברתיות מוחזקות, המטרה היא להוביל לשינוי באמצעות חוויה המנוגדת באופן סמוי לאמונות החברתיות המוחזקות. כך, לדוגמה, יצירת מצב שבו חברים משתי קבוצות הנמצאות בסכסוך, שבשלב הראשון הם בעלי רפרטואר שלילי הדדי, באים במגע (Alport, 1954; Pettigrew, 1998). הנחת היסוד, עוד מזמנו של אולפורט (Alport, 1954), באשר להתערבות טיפוסית של מגע (למשל, מגע בין-קבוצתי, Pettigrew & Tropp, 2006, וקבוצות דיאלוג, Wagner, 2004; Halabi, 2012), היא כי אינטראקציה נורמטיבית בין שווים, כזו שמקדמת שיתוף פעולה, ומתקיימת בה היכרות באופן אישי וברמה האנושית בין הצדדים – אמורה להפחית את הדעות הקדומות ואת העוינות בין היריבים (לסקירה של התערבויות מגע בהקשרים של סכסוכים בין קבוצות ראו, Al Ramiah & Hewstone, 2013). המחקר על השפעות המגע על יחסים בין קבוצות במצבי סכסוך הוא כנראה אחד הנרחבים ביותר במדעי החברה. להלן דוגמאות אחדות: התערבויות בקנה מידה גדול בצפון אירלנד ניסו לקדם ערכים של סובלנות ושל קבלת הבדלים תרבותיים ופוליטיים בין הקהילות המקומיות באמצעות קיום מגע בין קתולים ופרוטסטנטים (Cairns, Dunn, 1992; Giles, & Malhorta & Liyange, 2005). מאלהורטה וליאנג (Malhorta & Liyange, 2005) ארגנו מחנה שלום בן ארבעה ימים בסרי לנקה לצעירים טמילים וסינהאלים לצורך הגברת האמפתיה בין שתי הקבוצות היריבות. בהקשר של הסכסוך הישראלי-פלסטיני, עשרות תוכניות מגע מתוכננות בין יהודים-ישראלים לפלסטינים נערכות מדי שנה, החל מאמצע שנות השמונים. החל מפגישות חד-פעמיות ועד סדרות רצופות ארוכות טווח, הכוללות, בדרך

כלל, 8-12 משתתפים מכל קבוצה, ומונחות על ידי מנחה יהודי/ה ומנחה ערבי/ה. הן מתקיימות במסגרת מגוון רחב של קבוצות דמוגרפיות, הכוללות בני נוער, סטודנטים, פרופסורים באוניברסיטאות ואנשי מקצוע אחרים (Adwan & Bar-On, 2000; Maoz, 2011).

מגבלות הגישות הקיימות

גישות אלה להתערבויות הניבו ממצאים ראויים לציון ביחסים בין קבוצות בהקשרים שונים ועם משתני תוצאה שונים. עם זאת, אני טוען כי ככלל הן פחות יעילות בהקשרים של סכסוכים ארוכים, ממושכים ועיקשים, או במקרים של דעות קדומות ושל אפליה כלפי קבוצות מיעוט, שנובעות מחוסר אמון בסיסי בין הקבוצות גם בהקשר של סכסוכים פתירים, שאינם עיקשים (למשל, Bekerman & Maoz, 2005; Vorauer & Sasaki, 2009). במצבים דוגמת סכסוכים עיקשים, התערבויות רבות עשויות להיות בלתי יעילות (ראו, Petty & Krosnick, 1995): כאשר הרפרטואר הוא מרכזי, מוחזק בביטחון רב עם מעורבות גבוהה (Eagly & Chaiken, 1993); כאשר הרפרטואר, ובמיוחד האמונות הקשורות לסכסוך, מהווים מבנה קוהרנטי, המייצג אידיאולוגיה (Tetlock, 1989); כאשר הרפרטואר ממלא פונקציות חשובות עבור היחיד (Eagly & Chaiken, 1993); וכאשר בבסיסן של האמונות של הרפרטואר ישנו גורם מוטיבציוני – צורכי סגירות קוגניטיביים (need for cognitive closure) (Kruglanski, 1989, 2004). יש והאמונות והעמדות הקפואות נגרמות מסוציאליזציה ומאינדוקטרינציה מתמשכות, המפיצות ומחזקות אותן באופן רציף (Bar-Tal, Diamond, & Nasie, 2017). כך, חברי החברה תופסים את הידע שלהם כעובדתי ומתוקף, ולכן קשה מאוד לשנותו. לעיתים קרובות הם מסרבים להיחשף למידע האלטרנטיבי, וכאשר הם בכל זאת נחשפים אליו, הם נוטים לדחות אותו באופן אוטומטי, מבלי לנסות לעבד אותו באופן שקול ומכוון (Kahneman, 2011). יתרה מכך, במקרים רבים האנשים שמרכיבים את החברה חסרי מוטיבציה לשנות את אמונותיהם ואת עמדותיהם (לדוגמה, הרפרטואר התומך בהמשך הסכסוך), ואינם מעוניינים לקחת חלק במצבים שעלולים לחשוף אותם למידע חלופי חדש. לפיכך, הם משתמשים במנגנוני הגנה שונים כדי להגן על האמונות שלהם ולהרגיש בטוחים בהן במצב של סכסוך (Mitzen, 2006). בהיותם חיים בהקשר של תרבות הסכסוך, עם הרוטיניזציה של חיים מסוג זה, הם הופכים חסרי רגישות לאיומים ולסכנות מצד אחד, ומורגלים להקשר הסכסוכי מנגד (Bar-Tal, Abutbul-Selinger, & Raviv, 2014). במצב פסיכולוגי זה, מידע סותר עלול להוביל אף ללחץ שמקורו בתחושות של אי-ודאות ושל נטילת סיכונים. כתוצאה מכך, אנשים המחזיקים באמונות חברתיות התומכות בסכסוך נוטים לדחות אפשרויות לחשיפה למידע לא עקבי (Halperin & Bar-Tal, 2010).

לבסוף, חלק מההתערבויות מחייבות תנאים ספציפיים, כגון הזדמנויות ליצירת קשר עם האויב או להאזנה למידע חדש ואלטרנטיבי. משמעות הדבר היא, כי ניתן לעשות שימוש בהתערבויות אלו במצבים מסוימים בלבד. עם זאת, לסכסוכים עיקשים מגבלות וסייגים משלהם. לדוגמה, לא בכל מצב של סכסוך יש אפשרויות ליצירת קשר בין נציגי שתי הקבוצות היריבות. לפיכך, על ההתערבויות להתחשב בפרמטרים הספציפיים של הסיטואציה (Bekerman & Maoz, 2005).

לסיכום, לאור המגבלות בשימוש במסרים לא עקביים, מטרתנו הייתה לפתח פרדיגמה חדשה של שינוי עמדות המבוססת על העקרונות הבאים: היא אינה מספקת מידע מנוגד כדי לעורר חוסר עקביות; אינה מעוררת תגובות הגנתיות חזקות; היא מניעה את הפרט להעריך מחדש את האמונות והעמדות החברתיות המוחזקות באמצעות תהליך הסקתי, שקול ומכוון; קל ליישמה, ואין צורך בתנאים מיוחדים, כגון מגע בין הצדדים בסכסוך, ובכך היא מבטלת אילוצים לוגיסטיים ותגובות נגד פוטנציאליות. האתגר החשוב ביותר וההכרחי בפרדיגמה זו הוא לגרום לאדם להעלות שאלה אפיסטמית בעקבות החשיפה למסר (Kruglanski, 1989), פעולה המצביעה על תחילתו של תהליך איטי של חשיבה ושל הסקת מסקנות (Kahneman, 2011). פרדיגמת החשיבה הפרדוקסלית עונה על קריטריונים אלה, ומצביעה על תפיסה שונה לשינוי עמדות.

חשיבה פרדוקסלית

פרדיגמת החשיבה הפרדוקסלית לשינוי עמדות היא שיטה הכוללת שימוש במסרים חדשים, רלוונטיים, אשר תואמים את האמונות והעמדות המוחזקות, אבל מועברים בצורה מוגברת, מוגזמת או אפילו אבסורדית. המסר אמור להיות מובן, אך הוא צפוי לעורר הפתעה או תחושת אבסורד לגבי האמונות והעמדות המוחזקות או לגבי המצב הנוכחי. במקום לעורר חוסר עקביות תוך שימוש במידע מנוגד, המסר הפרדוקסלי מחלץ מסקנות קיצוניות ואבסורדיות, שמטרתן לעורר בחינה מדוקדקת של אמונות ועמדות אלה. דבר זה עשוי להוביל להבנה כי ייתכן שבאמונותיו של הפרט יש משהו מוטעה, שטוטי, בלתי סביר, לא מקובל או מוזר. תהליך זה עשוי להניע שאילת שאלות אפיסטמיות ואף לעודד הפשרת אמונות ועמדות מוחזקות, המשתקף בפתיחות ובנכונות לשנותן (ראו, Kruglanski, 1989; Bar-Tal & Halperin, 2009). בסופו של דבר, תהליכים אלה עשויים להוביל למיתון האמונות והעמדות.

הבה נבחן כל חלק מההגדרה בפירוט. ראשית, מסרים מסוג חשיבה פרדוקסלית עולים בקנה אחד וקונסיסטנטיים עם העמדות והאמונות המוחזקות, אך ניתנים בדרך מוגברת, מוגזמת או אפילו אבסורדית. כלומר, על המסרים לתמוך באמונות ובעמדות המוחזקות של הנמען, אך עם זאת להציג מידע קיצוני ואף אבסורדי. לפיכך, בהתאם

לחשיבתם של שריף, שריף, ונברגל (Sherif, Sherif, & Nebergall, 1965), עמדתו של היחיד משמשת עוגן, והמסרים הפרדוקסליים חייבים ליפול בגבולות הטווח שבו הם יכולים להתקבל על דעתו של הנמען, מאחר שכאשר הם קיצוניים מדי, הם נופלים מחוץ לטווח זה, ולכן נפסלים או נדחים על הסף.

שנית, חשיבה פרדוקסלית משתמשת במסרים לא-שיפוטיים, מבלי לספק באופן ישיר את מטרם, את 'השורה התחתונה שלהם', או את המשתמע מהם. זוהי נקודה מכרעת במסגרת ההמשגתית של החשיבה הפרדוקסלית, ולה שתי השלכות אפשריות: (1) שימוש במסרים לא-שיפוטיים משאיר את כוונת מקור המסר או את עמדתו בסוגיה לא ברורה, מעורפלת, ובכך מקטינה את הלחץ החברתי העשוי להשתמע בהתקשרות או בתגובות מתגוננות, ומוביל את מקבלי המסר לעבר אותו באופן יסודי יותר ולהגיע למסקנה עצמאית (Arieli, Grant, & Sagiv, 2013; Perloff, 2010; Petty & Cacioppo, 1986). (2) יתר על כן, במקרים מסוימים, הבעת מסרים קיצוניים מבלי לשפוט אותם ככאלו, או מבלי להביע רגשות שמציינים אותם כקיצוניים, עשויה להוביל לניסיון לפצות על מה שנתפס כתגובה בלתי הולמת לתוכן בלתי סביר, ולהניע לתהליך של שינוי עמדות (לרעיונות דומים ראו, Goldenberg, Saguy, & Halperin, 2014). עם זאת, חיוני שהמסר הפרדוקסלי לא ייתפס כמועבר במטרה ללעוג לנמען או לתמרן אותו, או במטרה לשנות את אמונותיו ואת עמדותיו. ייחוס והבנה של המטרה על ידי מקבל המסר עלולים להביא לדחיית המסר באופן אוטומטי ולסיכול התהליך.

שלישית, הקיצוניות הבוטה של המסרים מסוג חשיבה פרדוקסלית, או האקסטרפולציה העדינה של מסקנות אבסורדיות מעמדותיו ומאמונותיו של הנמען, נועדו לעורר הפתעה, כמו גם תחושת אבסורד ביחס לעמדות המוחזקות או למצב הנוכחי. רעיון זה הוא המהות של גישת החשיבה הפרדוקסלית, המבוססת על טכניקת הדיבייט הקלאסית, רדוקטיו אד אבסורדום (Rescher, 2005). תחושת ההפתעה צריכה להוביל לשאלות אפיסטמיות המניעות תהליך קוגניטיבי שקול ומכוון. השינוי הקוגניטיבי נוצר כאשר החשיבה הישנה קצרת הטווח נפסקת, והתהליך השקול והמכוון פוגם בהתנגדות הנמענים ומאפשר להם לשאול את עצמם שאלות חדשות, או להיפתח למידע חדש, גם כאשר עמדותיהם קיצוניות ומושרשות היטב.

הפתעה, כמניע פסיכולוגי של שינוי עמדות, זכתה לתשומת לב רבה בספרות הפסיכולוגית החברתית (למשל, Maguire, Maguire, & Keane, 2011; Petty, Fleming, Maguire, & Keane, 2002; Priester, & Feinstein, 2001; Ziegler, Diehl, & Ruther, 2002). הפתעה מתרחשת במצב שבו אירוע שנצפה או נחוזה גורם לקוגניציה או לסכמה קוהרנטית להתמוטט, מה שמוביל לתהליך דחוף של חשיבה ושל עיבוד שנועד להחזרת הקוהרנטיות (Maguire et al., 2011). כאשר גירוי או מסר מפתיעים, הם מעוררים את הפרטים למקד בהם את תשומת הלב, להגביר את העיבוד ואת הניתוח המעמיק, ובסופו של דבר, הם גם עשויים

להפוך את המסר למשכנע יותר (למשל, Meyer, Reisenzein, & Schützwohl, 1997; Petty et al., 2001; Ziegler et al., 2002).

יתר על כן, בהתבסס על תיאוריות השכנוע הקלאסיות (Chaiken et al., 1996; Kruglanski & Thompson, 1999; Petty & Cacioppo, 1986), נראה כי אנשים משקיעים מאמצים רבים בעת עיבוד המסר של החשיבה הפרדוקסלית, משום שהוא יוצר תחושה של עמימות, אי-ודאות או אי-סבירות. קרוגלנסקי, דג'סנה, אורכיק ופיירו (Kruglanski, Dechesne, Orehek, & Pierro, 2009) הציעו שככל שדרישות המשימה גבוהות יותר, כך גדלים משאבי העיבוד שיש להשתמש בהם. ברוח זו, פטי, טורמלה וראקר (Petty, Tormala, & Rucker, 2004), במודל שלהם לניסיון התנגדות (attempted resistance), מראים כי אם אנשים מנסים להתווכח נגד טיעון משכנע, אך ניסיונותיהם לא עולים יפה, הדבר פוגע בביטחונם באמונות ובעמדות שעליהן ניסו להגן. באופן ספציפי, הטענה היא שכיוון שמסרים מסוג חשיבה פרדוקסלית הם מעט מוזרים, אך אינם מנוגדים לעמדות (או תומכים בעמדות) של מקבל המסר, הם אינם מאפשרים את יצירתם של טיעונים נגדיים יעילים, גם לאחר שהושקעו בהם מאמצים רבים, ובכך הם גורמים להחלשת האמונות והעמדות המוחזקות.

עיקרון בסיסי נוסף של חשיבה פרדוקסלית הוא שהיא משאירה למקבלי המסר את המרחב להגיע למסקנה בעצמם, דבר המונע תגובת נגד. אין בספרות המלצה ברורה לגבי השאלה אם למסר צריכה להיות מסקנה מפורשת או מרומזת, אף כי נראה שהנטייה הכללית היא להמליץ על מסקנות מרומזות מול קהל בעל ידע (Perloff, 2010; Petty & Cacioppo, 1986, אבל ראו גם, McGuire, 1969). מלבד זאת, ישנן מספר אינדיקציות לכך שכשמקבלי המסר מגיעים למסקנה בעצמם, יש לכך השפעה רבה יותר מאשר כאשר המסקנה ניתנת להם על מגש כסף. לעיתים קרובות מסקנות מרומזות מונעות תגובת נגד, הגנות ודחייה מיידית של המסר, והן יעילות במיוחד עם מקבלי מסר עוינים (Perloff, 2010).

לבסוף, חשיבה פרדוקסלית צפויה להיות יעילה במיוחד עם אלה שהם קיצוניים יותר, שכן עבורם, מסרי החשיבה הפרדוקסלית נופלים בטווח שאותו הם מוכנים לעבד, ואילו עבור האנשים המתונים יותר, המסרים נופלים מעבר לכל מה שהם רואים כמתקבל על הדעת, ולכן המסרים נדחים. ראיות שהולכות ומתרבות מלמדות כי שימוש בטכניקות חשיבה פרדוקסלית יכול להיות יעיל במיוחד בקרב אנשים עם דעות קיצוניות יותר, שמציגים עמידות לניסיונות שכנוע. רעיון זה בולט בספרות הפסיכולוגית הקלינית (למשל, Frankl, 1975; Miller & Rollnick, 2002). מהספרות על ראיונות מוטיבציוניים (motivational interviewing), גישת ייעוץ שפותחה לטיפול בבעיות אלכוהוליות ובעיות התנהגותיות אחרות (למשל, Miller & Rollnick, 2002), עולה כי היא יעילה במיוחד אצל מטופלים כועסים והגנתיים, בעלי ההתנגדות הגדולה ביותר לשינוי (Allen et al.,

1997). לדוגמה, אחד העקרונות הבסיסיים של תיאוריית הראיונות המוטיבציוניים הוא שכדי לשכנע מטופלים עמידים במיוחד או אמביוולנטיים, שימוש בטיעונים נגדיים באופן ישיר הוא חסר תועלת ומוביל להתנגדות רבה יותר. לכן, מוצע להשתמש בג'ודו פסיכולוגי, כלומר, להתגבר על ההתנגדות על ידי שינוי או מסגור מחדש של ההתנגדות שהאדם מראה, כדי לייצר תנופה חדשה שתוביל לשינוי.

מחקר של סוואן ועמיתיו (Swann et al., 1988) מצא גם כי מסרים פרדוקסליים (בניגוד למסרים מתונים או לא עקביים) היו יעילים יותר בקרב משתתפים שהיו בטוחים יותר בעמדותיהם, וכתוצאה מכך הציגו במידה רבה יותר חוסר הסכמה כללית עם העמדה הנבדקת. לבסוף, במחקר שלנו מצאנו עדויות ברורות לכך שהתערבות חשיבה פרדוקסלית הייתה יעילה במיוחד בקרב אנשים שהיו נחושים בדעותיהם ועמידים בפני שינוי עמדות בהקשר של סכסוך בין-קבוצתי (Hameiri et al., 2016, 2018; Hameiri et al., 2014). ממחקרנו עולה כי משתתפים ניציים נטו להביע עמדות פייסניות יותר כלפי הפלסטינים וכלפי הסכסוך הישראלי-פלסטיני לאחר שנחשפו למסרים מסוג חשיבה פרדוקסלית.

לסיכום, הטענה היא שמטרת מסרים מסוג חשיבה פרדוקסלית היא לעורר תהליך קוגניטיבי פנימי של חקירת האמונות והעמדות המוחזקות של האדם, במקום לאלץ את מקבלי המסר להתייחס למידע נגדי כאל מסר משכנע או כאל התערבות. במילים אחרות, תכלית המסר היא לעורר מוטיבציה להעריך מחדש את האמונות והעמדות שהחזקו במשך זמן ממושך, לחפש רעיונות ומידע חדשים, לשקול מידע זה, ובסופו של דבר למתן את האמונות והעמדות המוחזקות. במקרה הנוכחי, המסר מיועד לעורר הפתעה, אשר בתורה אמורה להניע אנשים לבחון ולהעריך מחדש את אמונותיהם ועמדותיהם המוחזקות ולהעלות רעיונות חדשים שנוצרים על ידי מקבלי המסר עצמם. תהליך זה מבוסס על הנחת יסוד חשובה של פרדיגמת החשיבה הפרדוקסלית, הטוענת כי המסר, שהוא עקבי (אך מוגבר או מוגזם) עם העמדות והאמונות המוחזקות, אינו מעורר חוסר הסכמה עזה, ומשום כך אינו מעלה הגנות פסיכולוגיות, אלא פותח את הדרך להפשרה (ראו, Kruglanski, 1989). כדי שהדבר יתרחש צריך להתקיים היבט מכריע אחד בגישת החשיבה הפרדוקסלית – קריאת תיגר על ההיבטים המרכזיים ביותר בזהותו של הנמען.

אינדיקציות לחשיבה פרדוקסלית בספרות הפסיכולוגית

מרבית הראיות המוקדמות בספרות על טכניקות המשתמשות באסטרטגיה של חשיבה פרדוקסלית מגיעות מהספרות הפסיכולוגית הקלינית. ראיות אלה (למשל, Frankl, 1975; Miller & Rollnick, 2002; Watzlawick, Weakland, & Fisch, 1974; ראו, Riebel, 1984) מציעות כי אנשים שניתן להם מידע מוגבר או מוגזם, אך הנמצא

בשורה אחת עם אמונותיהם, עמדותיהם או התנהגותם, עשויים לשנות את האמונות הללו, גם כאשר הן שליליות ביותר ומושרשות היטב. באמצעות קו דומה של מחשבה יעץ ויקטור פרנקל (Frankl, 1975) למטופלים שלו, כי במקום להימנע מגירוי מעורר פחד, יחשבו על מקרים מפחידים מאוד, או במילים שלו, "לעשות, או לרצות שיקרו, את הדברים עצמם [מהם הם מפחדים]" (עמ' 227). באמצעות שיטה זו, אשר עדיין נחשבת רלוונטית בקרב פסיכולוגים קליניים (ראו למשל, Schulenberg, Hutzell, Nassif, & Rogina, 2008), טיפל פרנקל בהצלחה במקרים קשים של הפרעה אובססיבית כפייתית ובמקרי פוביה (ראו גם, Frankl, 2004).

דוגמה שנייה, המכונה 'שיקוף מוגבר' (amplified reflection), מקורה בספרות על ראיונות מוטיבציוניים (למשל, Miller & Rollnick, 2002). אחד העקרונות הבסיסיים של התיאוריה הוא, שכדי לשכנע מטופלים עמידים או אמביוולנטים, אין תועלת בטיעונים נגדיים ישירים, שכן אנשים נוטים לדחותם, או להתנגד להם על ידי שלילתם, או לעשות רציונליזציה למשמעות שלהם. לכן, מוצע השימוש בג'ודו הפסיכולוגי (Miller & Rollnick, 2002). כך לדוגמה, אם מטופל, שהוא מעשן כבד, טוען כי "מחקרים על סרטן אינם מוכיחים דבר", המטפלת או המראינת יכולה לענות: "אכן, לסרטן הריאות אין שום קשר לעישון, זה פשוט קורה" (Miller & Rollnick, 2002). תגובה זו היא גרסה מוגברת או מוגזמת של אמונות המטופל, המושגת על ידי הוצאת מסקנה אבסורדית ממילותיו של המטופל עצמו. על פי גישת הריאיון המוטיבציוני, תגובה זאת תעקוף את ההתנגדות האפשרית ותסייע למטופל לפקפק בהשקפותיו המקוריות. ואכן, בדומה לרדוקטיו אד אבסורדום, כאשר מטפלים משתמשים בטכניקה של שיקוף מוגבר, עליהם לשקף למעשה באופן מוגזם או מוגבר, אך מעודן, את עמדותיו, או להוציא מסקנה אבסורדית מהתנגדותו של המטופל, מעמדותיו ומאמונותיו.

בסקירה של ספרות פסיכולוגית חברתית מצאתי רק עדות אחת למה שאנו מכנים שימוש בחשיבה פרודוקסלית בניסיון לשינוי עמדות. מחקר שנערך על ידי ביל סוואן ועמיתיו (Swann et al., 1988), נועד לחקור את ההשפעות של אימות עצמי (self-verification) פרודוקסלי לצורך שינוי עמדות שמרניות של משתתפים לגבי תפקידים מגדריים (באופן ספציפי, של נשים). בהתבסס על הרעיונות של ואצלאוויק ועמיתיו (Watzlawick et al., 1974), הם פיתחו אסטרטגיה שבה הוצגו בפני המשתתפים שאלות מנחות שעודדו אותם לענות בהצהרות שהיו עקביות, אך קיצוניות יותר מעמדותיהם ההתחלתיות. באופן ספציפי, משתתפים עם אמונות שמרניות לגבי התפקידים המגדריים גויסו עבור הניסוי, ולאחר מכן הוקצו אקראית לאחד משני תנאים. בתנאי האסטרטגיה הקונבנציונלית התבקשו המשתתפים לענות על סדרה של עשר שאלות מנחות שהיו לא עקביות עם אמונותיהם (כלומר, ליברליות) ומנוגדות להן (למשל, "מדוע לדעתך נשים הן בוסיות טובות יותר מאשר גברים?"). בתנאי האסטרטגיה הפרודוקסלית התבקשו

המשתתפים לענות על סדרה של עשר שאלות מנחות שעודדו אותם לענות בהצהרות התואמות את אמונותיהם השמרניות, אך באופן קיצוני הרבה יותר (כלומר, שמרניות באופן קיצוני, למשל, "למה אתם מזדהים עם הרגשות של גברים מסוימים כי עדיף שנשים תשארנה יחפות ובהריון?"). תוצאות מחקרם הצביעו על כך שהמשתתפים שהחזיקו בעמדותיהם השמרניות בוודאות גבוהה הראו את השינוי הגדול ביותר בכיוון ההפוך כאשר הוצגו להם שאלות מנחות בתנאי האסטרטגיה הפרדוקסלית.

על פי תפיסת האימות העצמי (Swann, 1987), אנשים הבטוחים מאוד באמונתם משקיעים משאבים רבים בהבאת אחרים לראותם כפי שהם רואים את עצמם. לכן, הם מתנגדים למאמצי השכנוע של אחרים. סוואן ועמיתיו (Swann et al., 1988) טענו כי באופן דומה, המשתתפים הבטוחים בעמדותיהם התנגדו גם למסרים הפרדוקסליים, ובכך הם הצהירו הצהרות שאינן מתיישבות עם התפיסות הקונסרבטיביות הראשוניות שלהם, ואז שינו את האמונות שלהם על מנת שיעלו בקנה אחד עם ההצהרות הללו. חשוב לציין כי סוואן ועמיתיו טענו שהאנשים הבטוחים באמונתם שינו את אמונתם דווקא משום שהתנגדו למסרים הפרדוקסליים (התנגדות שנמדדה בפועל כחוסר הסכמה כללית עם השאלות המנחות). כעת, לאחר ההמשגה של חשיבה פרדוקסלית כתיאוריה של שינוי עמדות, יוצגו בחלק הבא ראיות אמפיריות לקיומה, בעיקר בהקשר המאתגר מאוד של סכסוכים עיקשים.

ביסוס תופעת החשיבה הפרדוקסלית

תחילת פיתוחה של פרדיגמת החשיבה הפרדוקסלית במחקר שערכו המאירי, פורת ועמיתיהם (Hameiri, Porat et al., 2014), שבוצע תחת ההקשר של הסכסוך הישראלי-פלסטיני. במחקר חולקו משתתפים יהודים-ישראלים באקראי לאחד משני תנאים: בתנאי החשיבה הפרדוקסלית הם צפו בקמפיין וידאו עם מסרים הקשורים לסכסוך הישראלי-פלסטיני. המשתתפים צפו בסרטונים באורך של כחמש דקות, הכוללים, בסדר מאוזן, שלוש פרסומות טלוויזיה כלליות שאינן קשורות כלל לסכסוך הישראלי-פלסטיני, ושלושה קטעי וידאו פרדוקסליים בנושאים שונים הקשורים לסכסוך. בתנאי הביקורת נחשפו המשתתפים לקטע וידאו באורך דומה, שבו שש פרסומות טלוויזיה שאינן קשורות לסכסוך הישראלי-פלסטיני. המשתתפים נחשפו לחומרים אלה בשישה גלים, עם שלושה עד ארבעה ימים בין כל חשיפה. קמפיין החשיבה הפרדוקסלית, שנקרא "הסכסוך", כלל סרטוני YouTube, המבטאים רעיונות העולים בקנה אחד עם האמונות החברתיות התומכות בהמשך הסכסוך, המשותפות ליהודים בישראל, אך בצורה מוגזמת ומועצמת, על ידי הוצאת מסקנות אבסורדיות. קטעי וידאו אלה, שהיו באורך של כ-30 שניות, מדגישים כיצד יהודים ישראלים מבנים את זהותם על סמך חוויותיהם הקשורות לסכסוך.

כל סרטון הציג נושא ליבה יהודי-ישראלי אחד – אמונה תומכת סכסוך שמרכיבה את אתוס הסכסוך, המשותפת לרוב האוכלוסייה היהודית בישראל (כגון, אמונה בהאדרה עצמית, אחדות או קורבנות, ראו למשל, Bar-Tal, 2013) – והסתיים בכך שישראלים אינם יכולים להרשות לעצמם לסיים את הסכסוך הישראלי-פלסטיני בדרכי שלום, שכן המשכו מסייע לשמור על האמונות החברתיות האלה שמרכיבות את אתוס הסכסוך. חשוב לציין שהסרטונים לא דחו את האמונות התומכות בהמשך הסכסוך ולא יצאו נגדן, אלא הגבירו או העצימו אותן על מנת להוציא או לחלץ מסקנה אבסורדית, דוגמת המסקנה שכדי להיות מוסריים, יהודים-ישראלים זקוקים כנראה לסכסוך.

כפי ששוער, התוצאות הראו כי התערבות החשיבה הפרודוקסלית, בהשוואה לביקורת, הובילה את המשתתפים להראות יותר הפשרה קוגניטיבית, כלומר, נכונות מוגברת לשקול מחדש את אמונותיהם. כמו כן, ההתערבות הובילה את אנשי המרכז ואת אנשי הימין (באופן מובהק שולית) להביע יותר תמיכה באמירות פייסניות כלפי הפלסטינים, דבר שנבע מכך שהפלסטינים נתפסו כפחות אחראים להמשך הסכסוך. ההשפעות של התערבות החשיבה הפרודוקסלית היו ממושכות, ובדגימה שנערכה כעבור שנה נמצא כי משתתפים שהיו בתנאי ההתערבות (לעומת הביקורת) הביעו נכונות רבה יותר להתפשר על מנת לקדם את פתרון הסכסוך בדרכי שלום. לבסוף, ההתערבות אף השפיעה על דפוסי ההצבעה בפועל של המשתתפים בבחירות הכלליות שהתקיימו ב-2013: משתתפים שנחשפו להתערבות הפרודוקסלית, שהתרחשה בסמוך לבחירות הכלליות, דיווחו כי נטו להצביע למפלגות יוניות שדוגלות בקידום סיום הסכסוך בדרכי שלום.

בעקבות ממצאים מבטיחים אלו, ועל מנת לבחון את התערבות החשיבה הפרודוקסלית בסביבה טבעית יותר, בקרב אנשים שאינם מודעים בהכרח לכך שהם לוקחים חלק בניסוי, תכננו המאירי ועמיתיו (Hameiri et al., 2016) קמפיין רב-ערוצי המבוסס על חומרי ההתערבות שנעשה בהם שימוש כמתואר במאמר מ-2014. קמפיין זה כלל שלושה ערוצי הפצה: קטעי וידאו וכתובות מקוונים, שלטי חוצות, ועבודת שטח שכללה חלוקת חולצות, בלונים ועלוני מידע. הקמפיין נערך בעיר קטנה במרכז ישראל במשך שישה שבועות. כדי להעריך את יעילות הקמפיין תוכנן המחקר כניסוי שדה עם מערך לפני-אחרי. תנאי החשיבה הפרודוקסלית הושווה לתנאי ביקורת, שבו נדגמו המשתתפים מהאזור המקיף את העיר שבה בוצעה ההתערבות, ואשר הותאמו למשתתפים שנדגמו בעיר המטרה לפי פרמטרים סוציו-פוליטיים. למרות העובדה שמייד עם תחילת הקמפיין חלה הסלמה נוספת בסכסוך הישראלי-פלסטיני ואליםות פרצה ברחבי ישראל ובגדה המערבית, התוצאות הראו כי ההתערבות הובילה את המשתתפים הימניים להפחית מדבקותם באמונות התומכות בהמשך הסכסוך לאורך זמן. זאת בעוד הרמות אצל המשתתפים בתנאי הביקורת נותרו קבועות. יתר על כן, בהשוואה למשתתפים בתנאי הביקורת, המשתתפים הימניים בתנאי

החשיבה הפרדוקסלית הביעו פחות תמיכה במדיניות אגרסיבית, ויותר תמיכה במדיניות פייסנית שעל ממשלת ישראל לנקוט לנוכח גל האלימות. לסיכום, בשני מחקרים רחבי היקף ביססנו את פרדיגמת החשיבה הפרדוקסלית כאמצעי יעיל למיתון עמדות ביחס לסכסוך עיקש. כך מצאנו בניסוי שדה מקוון, עם ביטויים התנהגותיים ארוכי טווח, וכן בקמפיין שהופץ בעולם הממשי. חשוב לציין כי השפעות אלה היו בולטות יותר בקרב המשתתפים שהיו ימניים יותר, או ניציים, שנוטים לרבוך באמונות ובעמדות שתומכות בהמשך הסכסוך במידה רבה יותר.

מכניזמים של חשיבה פרדוקסלית

בשלב הבא של המחקר החלטנו לפתוח את 'הקופסה השחורה' של פרדיגמת החשיבה הפרדוקסלית. במילים אחרות, ניסינו לחשוף את המנגנון הפסיכולוגי המונח ביסוד הפרדיגמה על ידי הבהרת המשתנים המתווכים. קו מחשבה זה מבוסס על ההנחה התיאורטית שלפיה המסר הפרדוקסלי נוטה לעורר עיבוד קוגניטיבי איטי, ולא את העיבוד האינטואיטיבי המהיר, האוטומטי, שכאשר מדובר על עמדות שמוחזקות בביטחון רב, מסתיים לרוב בדחיית המסר (Evans, 2008; Kahneman, 2011). לעיתים קרובות התהליך האיטי מצליח להוביל להפשרה משום שמסר חשיבה פרדוקסלי נוטה להיקלט באופן שקול ומכוון, עם פחות חוסר הסכמה, כמו גם עם פחות הגנות פסיכולוגיות. לעומת זאת, התהליך המהיר והאוטומטי מצביע לעיתים קרובות על המשך הקיפאון באמונות ובעמדות שמוחזקות בביטחון רב. אף על פי כן, החשיפה למסר הפרדוקסלי אינה אומרת בהכרח שמקבל המסר יעבור לעיבוד איטי ומעמיק. העיבוד תלוי באם המסר רלוונטי לנמענים, ואם יש להם יכולת אפיסטמית ומוטיבציה לעבד אותו (Y. Bar-Tal, Kishon- Rabin, & Tabak, 1997; Petty & Cacioppo, 1986). גורם מכריע נוסף הקובע אם המסר יוביל לעיבוד מעמיק הוא אם התוכן האבסורדי הנתפס מעורר תגובה של הפתעה. האופי המפתיע או האבסורדי של המסר, כאשר הוא רלוונטי, מעלה את המוטיבציה לעיבוד נוסף שלו, כדי לענות על הצורך של הפרט בתחושת קוהרנטיות ובמשמעות (Farrelly & Bransma, 1974; Maguire et al., 2001). הנחה זו מבוססת על ההבחנות של קהנמן (Kahneman, 2011), שלפיהן התהליך המכוון גובר על האוטומטי כאשר השיקולים המתחרים הופכים נגישים, והאדם לפחות מודע להטיה אפשרית, בהתאם למקרה הנוכחי. המסר הפרדוקסלי פותח את האפשרות לשקול מחשבות מתחרות, והן עשויות להוביל למודעות להטיה אפשרית באמונותיו ובעמדותיו של הפרט באמצעות איום על הזהות, כפי שיתואר להלן.

הטענה התיאורטית העולה מהסתכלות על התהליך האיטי, השקול והמכוון כולו, היא כי הוא מתחיל בהעלאת שאלות אפיסטמיות (Kruglanski, 1989). אני מציע כי לאחר

החשיפה למסר החשיבה הפרודוקסלית, שמעורר הפתעה, הפרט שואל לפחות שתי שאלות אפיסטמיות: מהו המסר הזה? ואיך הוא מתקשר אליי? שאלות אלה משקפות תהייה לגבי הדרך לבחינת המסר והאופן שבו הוא מתייחס לאמונותיו, לעמדותיו ולתפיסותיו של הפרט. אלה עשויים להיות מפורטים עם שאלות ספציפיות אחרות, כגון: מהי מטרת המסר? מהי מטרתו של מקור המסר? האם עמדותיי ואמונותיי נמצאות תחת התקפה? האם אני צריך להגן עליהן? האם המידע שונה ממה שאני חושב? האם המסר קיצוני? בהשוואה למה? (קבוצת התייחסות, תפיסה עצמית, מוסר בסיסי, עצמי אידיאלי?) האם המסר לגיטימי? מי עוד חולק את אותן אמונות, עמדות או מסקנות שהועלו במסר? (אנשים מהקבוצה שלי? מקבוצה אחרת?) האם הפרטים או הקבוצות, שהם מקור המסר, הם קבוצת התייחסות חיובית או שלילית? האם מקור המסר לגיטימי? אנו טוענים כי לאחר העלאת השאלות האפיסטמיות, אנשים עוברים לשלב של הרהור ושל איסוף מידע, אשר מבוסס על הידע המאוחסן של הפרט ועל איסוף של מידע חיצוני, אם הוא זמין ואפשרי (Kruglanski et al., 2009).

השלב הבא הוא בניית השערות המבוססות על השאלות האפיסטמיות ובחינתן אל מול הראיות שנאספו (Kruglanski et al., 2009). הטענה התיאורטית שלי היא כי ניתן לחלק את ההשערות המובנות לשלוש קטגוריות המובילות לאיומים שונים על זהותו של הפרט. ראשית, אנשים עשויים לבנות השערות לגבי ההשוואה בין האופי הקיצוני של מסר החשיבה הפרודוקסלית לבין אמונותיהם ועמדותיהם. השערות כאלה מאפשרות בחינת השקפה המבדילה בין העצמי האמיתי לבין העצמי האידיאלי (ראו, Higgins, 1989). במקרה הזה, אנשים יכולים לזהות דמיון בין האמונות שלהם לבין המסר הפרודוקסלי. הדבר עלול לגרום לתחושת איום על הזהות האישית, משום שהם עשויים לחשוב כי עמדתם נתפסת על ידי אחרים כקיצונית מדי (Brown, Ryan, Creswell, & Niemic, 2008). כדי להסיר את האיום, או לכל הפחות למזער, אנשים יכולים למתן את האמונות שלהם.

שנית, אנשים יכולים לבחון השערה לגבי השוואה בין קבוצת התייחסות חיובית ושליליות, המאפשרת הבחנה בין קבוצות שהם מעוניינים להיות מקושרים אליהן, לבין קבוצות שהם מעוניינים לרחות (Branscombe, Ellemers, Spears, & Doosje, 1999). מסר חשיבה פרודוקסלית הקשור לקבוצת התייחסות שליליות עשוי להוביל לאיום על הזהות החברתית, משום שאנשים אינם רוצים קשר כלשהו עם קבוצות המוערכות באופן שלילי. במקרה הזה ינסו יחידים להבחין בין האמונות הקיצוניות של קבוצת התייחסות השליליות לבין האמונות שלהם, ולנוע לאמונות מתונות יותר (Jetten & Hornsey, 2014; Swann et al. 1988; ראו גם, Monin, Sawyer, & Marquez, 2008). שלישית, במקרים מסוימים, אנשים עשויים להעלות השערות לגבי תקפותם של המקורות שעליהם הם יכולים פוטנציאלית להסתמך בעת יצירת האמונות והעמדות שלהם. השערה על הקשר

בין מסר החשיבה הפרדוקסלית ומי שהביע אותו (מנהיג, מומחה, עיתונאי וכד') עלולה לגרום לאנשים להרחיק עצמם מן המסר וממקורו על ידי מיתון הרפרטואר שלהם, לאחר שחוו איום על זהותם האישית.

לסיכום, התהליך התיאורטי המתואר לעיל מזהה ארבעה משתנים מתווכים מרכזיים במהלך חשיפתם של אנשים למסר הפרדוקסלי: חוסר הסכמה עם המסר, הפתעה, איום על הזהות, והפשרה המובילה למיתון האמונות והעמדות. כחלק מהמודל התיאורטי אנו מציעים כי בתנאי שבו המסר אינו מוביל ישירות לחוסר הסכמה חריף, ההפתעה היא כנראה התגובה הראשונה לזיהוי האבסורד במסר הפרדוקסלי. השאלות האפיסטמיות באות לאחר מכן. ההשערות המועלות על ידי מקבלי המסר עשויות להוביל לתחושת איום על זהותם האישית או החברתית, ולגרום להם להשתדל להימנע מדמיון בין עמדותיהם לבין העמדות שבוטאו במסר. האיום על זהותו של הפרט צריך להיחשב הגורם העיקרי להפשרת האמונות והעמדות על ידי הרהור שקול ומכוון, שבסופו של דבר, עשוי לגרום לשינוי בעמדות כדי להשתחרר מתפיסה עצמית לא נעימה כפרט קיצוני (Brown et al., 2008). בשלב הראשון, תהליך ההפשרה יכול לבוא לידי ביטוי באמצעות הרחבת אופקים ובחיפוש אחר מידע חדש ואלטרנטיבי (Kruglanski, 1989; Bar-Tal & Halperin, 2009). הפשרה עשויה להיות מונעת גם על ידי המוטיבציה האפיסטמית של הפחד מלטעות, המתעוררת כאשר אנשים אינם רוצים לטעות או להגיע למסקנות שגויות, אלא להחזיק בידע תקף ואמין (ראו, Kruglanski, 1989, 2004). כפי שהוצג לעיל, אנשים יכולים להפשיר את אמונותיהם ואת עמדותיהם ולמתן אותם לאחר שהגיעו למסקנה כי הן חסרות היגיון, מופרכות או בלתי סבירות (Bem, 1972).

ראיות אמפיריות ראשוניות התומכות במנגנון המשוער

בשלב הראשון ניסינו לבחון את המנגנונים הפסיכולוגיים המזוהים, תוך התמקדות בתפקיד המשוער של ארבעת המרכיבים שחשבנו שהם תנאי הכרחי: תגובה של הפתעה, תפיסת איום על זהותם של מקבלי המסר, הפשרה, וחוסר הסכמה כללית עם מסרי החשיבה הפרדוקסלית. לצורך כך ערכנו שני ניסויים בהקשר של הסכסוך הישראלי-פלסטיני (Hameiri et al., 2018). הראשון היה שחזור קונספטואלי של המחקר שערכו סוואן ועמיתיו (Swann et al., 1988). משתתפים אשר החזיקו באמונות התומכות בהמשך הסכסוך, אשר נמדדו בשאלון מקדים שנערך כמה שבועות לפני המניפולציה, הוזמנו למעבדה לריאיון. התואנה לריאיון הייתה רצוננו להבין טוב יותר את הדעות שביטאו המשתתפים בשאלון המקדים. בריאיון נשאלו המשתתפים עשר שאלות מנחות, שהיו פרדוקסליות, ועודדו את המשתתפים להגיב בהצהרות עקביות, אך קיצוניות בהרבה מאמונותיהם התומכות בהמשך הסכסוך (למשל, "מדוע לדעתך המטרה האמיתית והיחידה

של הפלסטינים היא בראש ובראשונה לחסל אותנו, באופן שמתעלה מעל הצרכים הבסיסיים שלהם כמו מזון ובריאות?"; או שאלות מנחות לא עקביות, המעודדות את המשתתפים להגיב בהצהרות המנוגדות לאמונותיהם המוחזקות (למשל, "מדוע לדעתך המטרה האמיתית של הפלסטינים היא בסופו של דבר לחיות איתנו בשלום?").

הראיונות קודרו על ידי שתי שופטות שאומנו למשימה, אשר דירגו את רמות ההפתעה וחוסר ההסכמה הכללית של המשתתפים. מצאנו כי רמות ההפתעה בקרב המשתתפים בתנאי הפרדוקסלי היו גבוהות יותר מאלה של המשתתפים בתנאי הלא עקבי, וכי השפעה זו לא מותנה על ידי הנטייה הפוליטית של המשתתפים. מצאנו גם אינטראקציה בין התנאי הניסויי לבין עמדתם הפוליטית של המשתתפים על חוסר הסכמה כללית, כך שבעוד שהמשתתפים הימניים הראו רמות נמוכות יותר של חוסר הסכמה עם השאלות שנשאלו בתנאי החשיבה הפרדוקסלית, הם הראו רמות גבוהות יותר של חוסר הסכמה בתנאי הלא עקבי. יתר על כן, משתתפי הימין הראו יותר הפשרה ופתיחות למידע אלטרנטיבי בתנאי החשיבה הפרדוקסלית, בהשוואה לתנאי הלא עקבי. לא היו השפעות משמעותיות על המשתתפים שנמצאים במרכז המפה הפוליטית.

בניסוי השני הייתה מטרתם של המאירי ועמיתיו (Hameiri et al., 2018) להוסיף רובד נוסף למנגנון הפסיכולוגי המשוער, ולבחון את תחושת האיום על זהות המשתתפים בעקבות חשיפתם למסרים הפרדוקסליים. כמו כן, היה רצון לספק תיאור מלא ומקיף של המנגנון הפסיכולוגי שנבחן. ניסוי זה שחזר באופן קונספטואלי את הניסוי שערכו המאירי, פורת ועמיתיהם (Hameiri, Porat et al., 2014), אך הפעם נוסף בו תנאי שלישי, לא עקבי, שבו הוצג למשתתפים קמפיין, שטען כי בניגוד לאמונתם של רוב הישראלים היהודים, הפלסטינים הם שותפים אמיתיים לתהליך השלום (ראו, Halperin & Bar-Tal, 2007). התוצאות שחזרו והרחיבו את אלו שנמצאו בניסוי הקודם, כך שהתערבות החשיבה הפרדוקסלית הייתה יעילה יותר בקידום הפשרה ופתיחות למידע אלטרנטיבי בקרב המשתתפים הימניים, בהשוואה לתנאי הלא עקבי ולביקורת. יתרה מזאת, בדומה לתוצאות הניסוי הקודם, התערבות החשיבה הפרדוקסלית (לעומת ההתערבות הלא עקבית) הובילה את המשתתפים הימניים להיות מופתעים יותר ולהפגין פחות חוסר הסכמה עם המסר. חשוב לציין כי התוצאות הראו גם כי המשתתפים בתנאי החשיבה הפרדוקסלית חשו יותר איום על זהותם לעומת אלה בתנאי הלא עקבי ובביקורת. מנגנונים פסיכולוגיים אלה תיווכו סטטיסטית את השפעת התערבותה של החשיבה הפרדוקסלית (בהשוואה לתנאים הלא עקבי והביקורת) על הפשרה, ופתיחות למידע אלטרנטיבי.

התוצאות המתוארות לעיל מעידות על כך שהתערבות החשיבה הפרדוקסלית הייתה יעילה בעיקר בקרב המשתתפים הימניים, והובילה ליותר הפשרה, לפתיחות למידע אלטרנטיבי, ולגישה פייסנית באופן כללי. עוד בדקנו את יחסי הגומלין העדינים או את היחסים האפשריים בין איום על הזהות, הפתעה, וחוסר הסכמה כללית לאורך זמן

רק בקרב המשתתפים הימניים. בניסוי הנוכחי יכולנו גם לבחון כיצד תהליכים אלה משפיעים על רמות ההפשרה של המשתתפים לאורך זמן. מצאנו שבתחילה הוביל האיום על הזהות להפשרה רבה יותר, אך לאחר מכן, ככל שעמדות המשתתפים הפשירו, כך פחתה תחושת האיום על זהותם. חוסר הסכמה כללית ניבא רמות נמוכות יותר של הפשרה לאורך זמן, והפתעה, אף כי לא ניבאה הפשרה לאורך זמן, נמצאה במתאם חיובי עם ההפשרה שנמדדה באותו גל המדידה. תוצאות אלו תואמות את התבנית הכללית של ניתוחי אורך נוספים שערכנו (המצויים בנספחים המקוונים של Hameiri et al., 2018), שבהם בעיקר משתתפים ימנים בתנאי החשיבה הפרדוקסלית הראו ירידה באיום על הזהות לאורך זמן, ובמקביל הראו עלייה בהפשרה.

לסיכום, המחקרים המתוארים לעיל מראים שמנגנוני התיווך הפסיכולוגיים המוצעים מופיעים באופן בולט בתנאי החשיבה הפרדוקסלית. התוצאות מצביעות על כך שמסרים מסוג חשיבה פרדוקסלית מובילים להפתעה, לרמות נמוכות של חוסר הסכמה כללית ולאיום על זהות, בהשוואה להתערבויות המבוססות על מתן מידע לא עקבי. על מחקר עתידי יהיה לקבוע את סדר התהליכים הפסיכולוגיים. יתר על כן, המחקר המוצג הראה גם כי הפתעה, חוסר הסכמה כללית ואיום על הזהות גרמו להפשרת האמונות התומכות בהמשך הסכסוך.

ראיות ראשוניות לאפקטיביות של התערבויות חשיבה פרדוקסלית בקונטקסטים אחרים

התערבויות חשיבה פרדוקסלית נמצאו אפקטיביות בעיקר בקונטקסט של הסכסוך הישראלי-פלסטיני. עם זאת, כפיסת ראייה אחרונה, אציין שתי דוגמאות נוספות להתערבויות חשיבה פרדוקסלית שנבחנו בקונטקסטים אחרים, כאינדיקציה ראשונית ליכולתה של הגישה הזאת להיות אפקטיבית מחוץ לקונטקסט של סכסוכים בין קבוצות. בקונטקסט של יחסי גרמנים כלפי פליטים ומבקשי מקלט, קנאב ושתפנס (Knab & Steffens, 2017) התאימו את פרדיגמת השאלות המנחות הפרדוקסליות (Swann et al., 1988) למדגם של אזרחים ופוליטיקאים גרמנים אשר מחזיקים בעמדות שליליות כלפי פליטים ומבקשי מקלט. החוקרות מצאו כי ההתערבות עם השאלות המנחות הפרדוקסליות (לדוגמה, "למה אתה חושב שלאור העלייה במספר הפליטים לעולם לא נחגוג את קריסטמס יותר?" או "למה את חושבת שלאור זה שהפליטים שמגיעים לגרמניה, כל הגרמנים יצטרכו לדבר בקרוב ערבית?") גרמה למשתתפים להפגין רמות גבוהות יותר של חיפוש אחרי מידע אלטרנטיבי ומוכנות להתפשר על העמדות השליליות שלהם כלפי הפליטים ומבקשי המקלט. כמו כן, המשתתפים הראו רמות נמוכות יותר של אפליה כלפי הפליטים ומבקשי המקלט, שבאה לידי ביטוי

בירידה בתחושת האיום הסימבולי והריאליסטי שיצרו הפליטים ומבקשי המקלט אצל המשתתפים. האפקטים הללו נמצאו כאשר הושווה תנאי החשיבה הפרדוקסלית לתנאי לא עקבי (כלומר, שאלות שניסו לגרום למשתתפים לענות בתשובות שאינן עקביות עם העמדות השליליות שלהן כלפי הפליטים ומבקשי המקלט), ולתנאי ביקורת. למחקר זה ולמצאיו חשיבות מיוחדת, מאחר שהחוקרות מצאו כי הגישה הפרדוקסלית הייתה אפקטיבית בקרב פוליטיקאים שיכולים לעצב ולהטמיע מדיניות עתידית בכל הקשור לקבלה של פליטים ומבקשי מקלט.

בקונטקסט של אפליה מבוססת מגדר, המחקר שבוצע על ידי סוואן ועמיתיו (1988) ואשר תואר מעלה, הוא ראייה ראשונית לכך שהתערבויות חשיבה פרדוקסלית יכולות להיות אפקטיביות גם כאן. כפי שתואר, בתנאי האסטרטגיה הפרדוקסלית שלהם השתמשו סוואן ועמיתיו בשאלות מנחות שניסו לקבל מהמשתתפים תשובות שהיו עקביות עם העמדות הקונסרבטיביות שהמשתתפים החזיקו בהן, אך מוגזמות או מועצמות במידה בוטה. סוואן ואחרים מצאו שהמניפולציה, שכללה עשר שאלות מנחות כאלו (לדוגמה, "למה אתם מזדהים עם הרגשות של גברים מסוימים כי עדיף שנשים תשאנה יחפות ובהריון?" או "מדוע גברים תמיד הינם בוסים יותר טובים מנשים?"), בהשוואה לתנאי לא עקבי (או אסטרטגיה קונבנציונלית, לפי הטרמינולוגיה של סוואן ועמיתיו) ותנאי ביקורת, הובילה את אלו שהיו בטוחים יותר בתפיסות הקונסרבטיביות שלהם להראות את המיתון הגדול ביותר בעמדותיהם לאחר המניפולציה.

מסקנות

בפרק הנוכחי אני מציג תפיסה חדשה לשינוי עמדות, המבוססת על טכניקת הוויכוח הקלאסית, רדוקטיו אד אבסורדום (Rescher, 2005). טכניקה זו מציעה שכאשר אנשים נחשפים למסרים התואמים את כיוון אמונותיהם ועמדותיהם, אך מנוסחים באופן מוגזם או אפילו אבסורדי, אם מסרים אלה מעובדים על ידם עם כוונה ובאופן שקול ומעמיק, עשויה החשיפה להם למתן את אמונותיהם ועמדותיהם. גישה זו, שאנו מכנים חשיבה פרדוקסלית, מנוגדת לשיטה הפסיכולוגית החברתית המסורתית שנעשה בה שימוש לעיתים קרובות, שבה מציגים מסרים המספקים מידע תקף, שמאיר את המידע הקיים באור חדש, וסותר את האמונות והעמדות של הפרט. תיאוריות של חוסר עקביות מספקות את אחד הבסיסים האפיסטמיים המבוססים על גישה זו (Abelson et al., 1968). אנו מציעים דרך שונה (מנוגדת במידה מסוימת), שנמצאה אפקטיבית במיוחד בקרב אנשים המעוגנים היטב וכביטחון רב בעמדותיהם, ותופסים אותן כמרכזיות. מספר מחקרים שבוצעו במסגרות שונות ובקרב אוכלוסיות שונות תיקפו את הגישה. בכל המחקרים שנסקרו מצאנו כי כאשר אנשים שהיו קיצוניים בעמדותיהם קיבלו מסר

פרדוקסלי שעלה בקנה אחד עם עמדתם, אך בוטא בצורה מוגזמת, מוגברת, או אפילו אבסורדית, מיתנו את עמדותיהם. ממצאים אלה הושגו בהקשר המורכב של סכסוך עיקש, שבו אנשים רוכשים אמונות ועמדות התומכות בהמשך הסכסוך בגיל צעיר מאוד, ואלה מתוגברות ומתחזקות באופן עקבי על ידי סוכני סוציאליזציה, מוסדות חברתיים, מוצרי תרבות, מנהיגים ותקשורת המונים (Bar-Tal, 2013). ניתן לטעון כי בהקשר הזה שינוי עמדות קשה מאוד להשגה, כפי שראינו במקרים של קפריסין, רואנדה, טורקיה, סרי לנקה או המזרח התיכון. אנשים נוטים לדבוק באמונותיהם ובעמדותיהם התומכות בהמשך הסכסוך, ולדחות מידע לא עקבי (Bar-Tal & Halperin, 2011). לעומת זאת, תוצאות המחקרים שסקרתי, שנערכו בהקשר של סכסוך עיקש, מראים שינוי עמדות שצלח בקרב אנשים עם עמדות קיצוניות.

אנו מציעים כי הסיבה שלפיה לחשיבה פרדוקסלית השפעה על שינוי עמדות מושתתת על שילוב של (1) אסטרטגיה המקשה על יצירת טיעוני-נגד; (2) אסטרטגיה שעושה מאמץ למנוע התנגדות; ו-(3) אסטרטגיה המניעה תהליך חשיבה ארוך, שקול ומכוון, המעלה שאלות אפיסטמיות ומונעת חשיבה אוטומטית. שילוב אסטרטגיות זה מוביל את האנשים עצמם לערער על תוקף האמונות והעמדות שלהם, לעסוק בתהליך ארוך יותר של רפלקציה קוגניטיבית, ולהבין כי ייתכן שעמדות אלה חסרות היגיון ומופרכות. תהליך חשיבה כזה עשוי לעורר הפשרה, ובסופו של דבר לגרום לשינוי באמונות ובעמדות אלה. חשוב לציין כי במחקרינו נתפסו המסרים הפרדוקסליים כביטוי אמין של השקפות. תפיסת המסרים ככנה, אמיתית וישרה היא תנאי הכרחי להשפעתם. עם זאת, חיוני שהמסר הפרדוקסלי לא ייתפס כניתן במטרה לשים את הנמען ללעג, לתמרן אותו, או במטרה לשנות את אמונתו ואת עמדותיו. ייחוס יעדים אלה לתהליך או הבנתו ככזה על ידי הנמען, עלולים להוביל לדחיית המסר באופן אוטומטי ולכישלון התהליך כולו. בניסיון פענוח של התהליך המוביל למיתון עמדות נבחנו ארבעה משתנים מתווכים: הפתעה, חוסר הסכמה עם המסר, איום על הזהות והפשרה. התברר כי כולם נמצאו לוקחים חלק בתהליך וסיפקו אינדיקציות לכך. הפתעה היא התגובה הרגשית העיקרית לחשיפת המסר הפרדוקסלי, והיא אחראית להנעת תהליך מכוון, שקול, מאומץ, מהורהר ומודע, אשר מתחיל בשאלות אפיסטמיות שהאדם שואל את עצמו, ומביא לתחושות איום על זהותו האישית או החברתית. לדעתנו, איום על הזהות הוא מנגנון מפתח האחראי על המוטיבציה להעלים את האיום. הזהות היא מרכיב מרכזי של העצמי, ואנשים שואפים להשיג ולשמר זהות חיובית (למשל, Brewer, 1991; Tajfel, 1978). אנשים אינם רוצים להיחשב בעלי אמונות ועמדות חסרות היגיון, בלתי סבירות ואבסורדיות, ולכן חשים צורך להשתחרר מההרגשה המאיימת על ידי הסטת אמונותיהם ועמדותיהם למקום מתון, הרחק מן העמדות שקיבלו ביטוי במסר הפרדוקסלי. הם גם אינם רוצים להיות מקושרים לקבוצה או למקור מידע המחזיקים באמונות ובעמדות חסרות שחר, מופרכות ואבסורדיות.

מסקנות אלה אחראיות להפשרת האמונות והעמדות המוחזקות, מה שבא לידי ביטוי בפתיחות ובנכונות לשנותן (ראו, Kruglanski, 1989; Bar-Tal & Halperin, 2009). ההמשגה המתוארת מציעה גישה חדשה לשינוי עמדות, אשר מתגברת על מגבלות מסוימות של גישות אחרות, במיוחד על השימוש במסרים סותרים שמטרתם לשפוך אור אלטרנטיבי על המציאות. היא מציעה דרך להתגבר על התנגדות לקבלת מסרים סותרים שעלולים לנבוע ממקורות שונים, כמו למשל מנגנוני הגנה, חשיבה היוריסטית או הטיות עם בסיס מוטיבציוני. לאחר ההתגברות על ההתנגדות, התהליך השקול, המכוון והארוך עשוי להתחיל, תהליך שהוא קריטי לעיבוד המידע, ובסופו של דבר, לקבלת הצורך למתן את האמונות ואת העמדות. איננו בטוחים בשלב זה אם אנשים מודעים לקיומו של התהליך, ויש להמשיך ולחקור זאת. אכן, ישנן עדיין סוגיות רבות שמצפות למחקרים עתידיים, ויש לראות במאמץ הנוכחי רק את תחילתו של מסע מחקרי ארוך. כך, למשל, נדרשת בדיקה נוספת של התהליך השקול, הארוך והמכוון כדי לקבוע את רצף החלקים שמרכיבים אותו, ולזהות תנאים שונים שיכולים להשפיע עליו. אני מקווה כי המחקר הנוכחי יקדם את המסע על ידי הצגת תיאור קוהרנטי של המסגרת ההמשגתית של חשיבה פרדוקסלית, והממצאים האמפיריים המאששים אותה. אומנם המחקר הנוכחי ביסס את קיומה של גישת החשיבה הפרדוקסלית בתחום שינוי העמדות, אך עם זאת, חשוב לציין כי חשיבה פרדוקסלית אינה צריכה להיתפס כשיטה מכרעת לשינוי עמדות, אלא כדרך נוספת בארסנל הגישות והשיטות לשינוי עמדות. לכל אחת מאלה החזקות והחולשות שלה, ומידת האפקטיביות שלה תלויה בתנאים שונים.

כיוון נוסף למחקר עתידי יכול לבחון את גישת החשיבה הפרדוקסלית בקרב חברים בקבוצות מיעוט, או בקבוצות בעלות כוח נמוך בקונטקסט של סכסוכים באופן ספציפי, או בנוגע ליחסים בין קבוצות באופן כללי. המחקר שסקרתי מעלה, בין אם היו אלו ניסויים שאני ערכתי (לדוגמה, Hameiri, Porat et al., 2014; Hameiri et al., 2016, 2018), ובין אם ניסויים שערכו אחרים (Knab & Steffens, 2017; Swann et al., 1988) בוצע כולו בקרב חברים בקבוצות בעלות כוח. מחקר קודם ביסס את העובדה כי כוח משחק תפקיד מרכזי במידת האפקטיביות של התערבויות מוכרות ומבוססות היטב מבחינה מחקרית (לדוגמה, Bruneau & Saxe, 2012; Saguy, Tausch, Dovidio, & Pratto, 2009). לכן, מחקר עתידי יכול לבחון אם התערבויות מסוג חשיבה פרדוקסלית בקרב חברים בקבוצות בעלות כוח נמוך, יכול לשנות, למשל, את המידה שבה משתתפים מעריכים את צדקת המערכת. תפיסות אלו משחקות תפקיד חשוב בקבלת מערכות שמשמרות את הסטטוס קוו ואת חוסר השוויון בין קבוצות, ואף בתמיכה בהן (Jost & Major, 2001). חשוב לציין כי התערבויות חשיבה פרדוקסלית אינן פתרון פלא, וכי במקרים מסוימים יכולות להיות להן השלכות שליליות. לדוגמה, במחקר שביצעו המאירי ואחרים (2016) מצאנו כי משתתפים שהגדירו עצמם אנשי מרכז, שהיו בתנאי הפרדוקסלי, הראו פחות

תמיכה במדיניות פייסנית כלפי הפלסטינים ביחס לאנשי מרכז בתנאי הביקורת. עם זאת, חשוב לציין כי היה זה הניתוח היחיד בכל המחקרים שביצענו, שנמצא בו כי להתערבות פרדוקסלית הייתה השפעה שלילית על המשתנים התלויים שמדדנו בקרב משתתפים שמגדירים את עצמם שמאלנים או אנשי מרכז. אנו טוענים כי משתתפים אלו עיבדו את המסרים באופן שטחי, מאחר שהיו פחות רלוונטיים עבורם (לעומת משתתפים ימניים). עיבוד שטחי זה הוביל, להשערתנו, חלק מהמשתתפים להתעלם מהמידע החדש, וייתכן כי משתתפים אחרים הבינו את המסרים באופן מילולי. בהמשך לכך, אף שלטענה זאת נדרשת בחינה אמפירית, החשש הגדול ביותר בשימוש בהתערבויות מסוג חשיבה פרדוקסלית הוא שהמסרים לא יהיו קיצוניים דיים, ולכן יובנו באופן מילולי ולא באופן פרדוקסלי. במקרים אלו, ייתכן כי המסר הפרדוקסלי יחזק למעשה את עמדתם של מקבלי המסר. לכן, ישנה חשיבות עליונה בבחינת המסרים הפרדוקסליים בניסויים מקדימים, לפני ביצוע ההתערבות בפועל (ראו, Hameiri et al., 2019). מחקר נוסף נדרש אפוא להעמקת הידע שלנו לגבי ההשלכות השליליות שיכולות להיות לשימוש בהתערבויות המבוססות על עיקרון החשיבה הפרדוקסלית.

אני סבור שגישת החשיבה הפרדוקסלית אינה רלוונטית רק למאמצים הנוכחיים להרחבת הידע המדעי על שינוי עמדות, אלא גם לניסיונות המעשיים לשנות אמונות ועמדות של יחידים ושל קבוצות, אשר מחזיקים בביטחון רב במה שאפשר לטעון כי הן אמונות ועמדות הרסניות לגבי נושאים שונים. נושאים אלה מתמקדים באופן שבו יחידים, קבוצות ואפילו חברות חושבות, חשות ומתנהגות ביחס לגזענות, להתחממות כדור הארץ, להמשך סכסוכים עקובים מדם, לניצול קבוצות, להטרדת נשים ועוד. הגישה הנוכחית מספקת בסיס מושגי לפיתוח התערבויות בחיים האמיתיים, שניתן ליישמן על מנהיגים וכקמפיינים ציבוריים, כפי שהדגים אחד ממחקרינו. אני בטוח כי תרומתנו מספקת תפיסה חדשה, שעשויה להצטרף למאמץ ליצירת עולם טוב יותר.

רשימת המקורות

- בר-טל, דניאל (2007). לחיות עם הסכסוך: ניתוח פסיכולוגי-חברתי של החברה היהודית בישראל. ירושלים, ישראל: כרמל.
- Abelson, Robert P., Elliot Aronson, William J. McGuire, Theodore M. Newcomb, Milton J. Rosenberg, & Percy. H. Tannenbaum (eds.) (1968). *Theories of Cognitive Consistency: A Sourcebook*. Chicago, IL: Rand McNally.
- Adwan, Sami & Dan Bar-On (2000). *The Role of Non-Governmental Organizations in Peace Building between Palestinians and Israelis*. Jerusalem, Israel: PRIME (Peace Research Institute in the Middle East), with the Support of the World Bank.
- Ajzen, Icek (2001). Nature and Operation of Attitudes. *Annual Review of Psychology*, 52(1): 27–58.

- Allen, John P., Margaret E. Mattson, William R. Miller, Scott J. Tonigan, Gerard J. Connors, & Robert G. Rychtarik (1997). Matching Alcoholism Treatments to Client Heterogeneity: Project MATCH Posttreatment Drinking Outcomes. *Journal of Studies on Alcohol*, 58(1): 7–29.
- Allport, Gordon W. (1935). Attitudes. In: Cari Murchison (ed.) *Handbook of Social Psychology*, 798–844. Worcester, MA: Clark University Press.
- Allport, Gordon (1954). *The Nature of Prejudice*. Cambridge, MA: Perseus.
- Al Ramiah, Ananthi & Miles Hewstone (2013). Intergroup Contact as a Tool for Reducing, Resolving, and Preventing Intergroup Conflict: Evidence, Limitations, and Potential. *American Psychologist*, 68(7): 527–542.
- Arieli, Sharon, Adam M. Grant, & Lilach Sagiv (2014). Convincing Yourself to Care about Others: An Intervention for Enhancing Benevolence Values. *Journal of Personality*, 82(1): 15–24.
- Bar-Tal, Daniel (2013). *Intractable Conflicts: Socio-Psychological Foundations and Dynamics*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Bar-Tal, Daniel, Guy Abutbul-Selinger, & Amiram Raviv (2014). The Culture of Conflict and its Routinisation. In: Paul Nesbitt-Larking, Catarina Kinnvall, Tereza Capelos, & Henk Dekker (eds.) *The Palgrave Handbook of Global Political Psychology*, 369–387. London, UK: Palgrave.
- Bar-Tal, Daniel, Aurel Diamond, & Meital Nasie (2017). Political Socialization of Young Children in Intractable Conflicts. *International Journal of Behavioral Development*, 41(3): 415–425.
- Bar-Tal, Daniel & Eran Halperin (2009). Overcoming Psychological Barriers to Peace Making: The Influence of Mediating Beliefs about Losses. In: Mario Mikulincer & Phillip R. Shaver (eds.) *Prosocial Motives, Emotions and Behavior: The Better Angels of Our Nature*, 431–448. Washington, DC: American Psychological Association Press.
- Bar-Tal, Daniel & Eran Halperin (2011). Sociopsychological Barriers to Conflict Resolution. In Daniel Bar-Tal (ed.) *Intergroup Conflicts and Their Resolution: Social Psychological Perspective*, 217–240. New York, NY: Psychology Press.
- Bar-Tal, Daniel, Eran Halperin, & Neta Oren (2010). Socio-Psychological Barriers to Peace Making: The Case of the Israeli Jewish Society. *Social Issues and Policy Review*, 4(1): 63–109.
- Bar-Tal, Daniel, Neta Oren, & Rafi Nets-Zehngut (2014). Sociopsychological Analysis of Conflict-Supporting Narratives: A General Framework. *Journal of Peace Research*, 51(5): 662–675.
- Bar-Tal, Daniel, Yigal Rosen, & Rafi Nets-Zehngut (2010). Peace Education in Societies Involved in Intractable Conflicts: Goals, Conditions, and Directions. In: Gavriel Salomon & Ed Cairns, (eds.) *Handbook of Peace Education*, 21–43. New York, NY: Psychology Press.
- Bar-Tal, Yoram, Liat Kishon-Rabin & Nili Tabak (1997). The Effect of Need and Ability to Achieve Cognitive Structuring on Cognitive Structuring. *Journal of Personality and Social Psychology*, 73(6): 1158–1176.
- Baumeister, Roy F., Karen Dale, & Kristin L. Sommer (1998). Freudian Defense Mechanisms and Empirical Findings in Modern Social Psychology: Reaction Formation, Projection, Displacement, Undoing, Isolation, Sublimation, and Denial. *Journal of Personality* 66(6): 1081–1124.

- Bekerman, Zvi & Ifat Maoz (2005). Troubles with Identity: Obstacles to Coexistence Education in Conflict Ridden Societies. *Identity*, 5(4): 341–357.
- Bem, Daryl J. (1972). Self-Perception Theory. *Advances in Experimental Social Psychology*, 6(1), 1–62.
- Bliuc, Ana Maria, Craig McGarty, Emma F. Thomas, Girish Lala, Mariette Berndsen, & RoseAnne Misajon (2015). Public Division about Climate Change Rooted in Conflicting Socio-Political Identities. *Nature Climate Change*, 5(3): 226–229.
- Branscombe, Nila R., Naomi Ellemers, Russell Spears, & Bertjan Doojse (1999). The Context and Content of Social Identity Threat. In: Naomi Ellemers, Russell Spears, & Bertjan Doojse (eds.), *Social Identity: Context, Commitment, Content* 35–58. Oxford, UK: Blackwell Science.
- Brewer, Maryllyn B. (1991). The Social Self: On Being the Same and Different at the Same Time. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 17(5): 475–482.
- Brown, Kirk Warren, Richard Michael Ryan, J. David Creswell, & Cristopher P. Niemiec (2008). Beyond Me: Mindful Responses to Social Threat. In Heidi A. Wayment & Jack J. Bauer (eds.), *Transcending Self-Interest: Psychological Explorations of the Quiet Ego*, 75–84. Washington, DC: American Psychological Association.
- Bruneau, Emile G. & Rebecca Saxe (2012). The Power of Being Heard: The Benefits of ‘Perspective-Giving’ in the Context of Intergroup Conflict. *Journal of Experimental Social Psychology*, 48(4): 855–866.
- Burton, John W. (ed.) (1990). *Conflict: Human Needs Theory*. New York, NY: St. Martin’s Press.
- Cairns, Ed, Seamus Dunn, & Melanie Giles (1992). *Surveys of Integrated Education in Northern Ireland*. Coleraine, UK: Centre for the Study of Conflict.
- Chaiken, Shelly, Wendy Wood, & Alice H. Eagly (1996). Principles of Persuasion. In: E. Tory Higgins, Arie W. Kruglanski (eds.) *Social Psychology: Handbook of Basic Principles*, 702–742. New York, NY: Guilford Press.
- Cooper, Joel & Russell H. Fazio (1984). A New Look at Dissonance Theory. In: Leonard Berkowitz (ed.), *Advances in Experimental Social Psychology*, 17: 229–266. San Diego, CA: Academic.
- Crano, William D. & Radmila Prislin (2006). Attitudes and Persuasion. *Annual Review of Psychology*, 57(1): 345–374.
- Eagly, Alice H. & Shelly Chaiken (1993). *The Psychology of Attitudes*. Orlando, FL: Harcourt Brace Jovanovich College Publishers.
- Evans, Jonathan St. B., T. (2008). Dual-Processing Accounts of Reasoning, Judgment, and Social Cognition. *Annual Review of Psychology*, 59(1): 255–278.
- Farrelly, Frank & Jeff Brandsma (1974). *Provocative Therapy*. Fort Collins, CO: Shields.
- Festinger, Leon A. (1957). *A Theory of Cognitive Dissonance*. Evanston, IL: Row Peterson.
- Frankl, Viktor E. (1975). Paradoxical Intention and Dereflection. *Psychotherapy*, 12(3): 226–237.
- Frankl, Viktor. E. (2004). *On the Theory and Therapy of Mental Disorders*. New York, NY: Brunner-Routledge.
- Freud, Sigmund (1915/1961). *The Standard Edition of the Complete Works of Sigmund Freud* (J. Strachey ed. and trans., Vol. 14). London, UK: Hogarth Press.
- Goldenberg, Amit, Tamar Saguy, & Eran Halperin (2014). How Group-Based Emotions Are Shaped by Collective Emotions: Evidence for Emotional Transfer and Emotional Burden. *Journal of Personality and Social Psychology*, 107(4): 581–596.

- Halabi, Rabah (ed.) (2004). *Israeli and Palestinian Identities in Dialogue: The School for Peace Approach*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Halperin, Eran & Daniel Bar-Tal (2007). The Fall of the Peace Camp in Israel. *Conflict and Communication Online*, 6(2): 1–18.
- Halperin, Eran & Daniel Bar-Tal (2011). Socio-Psychological Barriers to Peace Making: An Empirical Examination within the Israeli Jewish Society. *Journal of Peace Research*, 48(5): 637–651.
- Hameiri, Boaz, Daniel Bar-Tal, & Eran Halperin (2014). Challenges for Peacemakers: How to Overcome Socio-Psychological Barriers. *Policy Insights from Behavioral and Brain Sciences*, 1(1): 164–171.
- Hameiri, Boaz, Daniel Bar-Tal, & Eran Halperin, (2019). Paradoxical Thinking Interventions: A Paradigm for Societal Change. *Social Issues and Policy Review*, 13(1): 36–62.
- Hameiri, Boaz, Eden Nabet, Daniel Bar-Tal, & Eran Halperin (2018). Paradoxical Thinking as a Conflict Resolution Intervention: Comparison to Alternative Interventions and Examination of Psychological Mechanisms. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 44(1): 122–139.
- Hameiri, Boaz, Roni Porat, Daniel Bar-Tal, Atara Bieler, & Eran Halperin (2014). Paradoxical Thinking as a New Avenue of Intervention to Promote Peace. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 111(30), 10996–11001.
- Hameiri, Boaz, Roni Porat, Daniel Bar-Tal, & Eran Halperin (2016). Moderating Attitudes in Times of Violence through Paradoxical Thinking Intervention. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 113(43), 12105–12110.
- Hovland, Carl I., Irving L. Janis, & Harold H. Kelley (1953). *Communication and Persuasion; Psychological Studies of Opinion Change*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Jetten, Jolanda & Matthew J. Hornsey (2014). Deviance and Dissent in Groups. *Annual Review of Psychology*, 65(1), 461–485.
- Jost, John T. & Brenda Major (eds.) (2001). *The Psychology of Legitimacy: Emerging Perspectives on Ideology, Justice, and Intergroup Relations*. New York, NY: Cambridge University Press.
- Kahneman, Daniel (2011). *Thinking, Fast and Slow*. New York, NY: Farrar, Straus, and Giroux.
- Knab, Nadine & Melanie C. Steffens (2017). *A Paradoxical Leading Questions Intervention as an Opportunity to Support Conflict-Reducing Cognition and Action Tendencies towards Refugees*. Manuscript in Preparation.
- Kriesberg, Louis (1998). Intractable Conflicts. In: Eugene Weiner (ed.) *The Handbook of Interethnic Coexistence*, 332–342. New York, NY: Continuum.
- Kruglanski, Arie W. (1989). *Lay Epistemics and Human Knowledge: Cognitive and Motivational Bases*. New York, NY: Plenum.
- Kruglanski, Arie W. (2004). *The Psychology of Closed Mindedness*. New York, NY: Psychology Press.
- Kruglanski, Arie W. & Erik P. Thompson (1999). Persuasion by a Single Route: A View from the Unimodel. *Psychological Inquiry*, 10(2): 83–109.
- Kruglanski, Arie W., Mark Dechesne, Edward Orehek, & Antonio Pierro (2009). Three Decades of Lay Epistemics: The Why, How, and Who of Knowledge Formation. *European Review of Social Psychology*, 20(1): 146–191.
- Kunda, Ziva (1990). The Case for Motivated Reasoning. *Psychological Bulletin*, 108(3): 480–498.

- Lewin, Kurt (1951). *Field Theory in Social Science*. New York, NY: Harper & Row.
- Maguire, Rebecca, Phil Maguire, & Mark T. Keane (2011). Making Sense of Surprise: An Investigation of the Factors Influencing Surprise Judgments. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, 37(1): 176–186.
- Maio, Gregory R. & Geoffrey Haddock (2015). *The Psychology of Attitudes and Attitude Change* (2nd. edition). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Malhotra, Deepak & Sumanasiri Liyanage (2005). Long-Term Effects of Peace Workshops in Protracted Conflicts. *Journal of Conflict Resolution*, 49(6): 908–924.
- Maoz, Ifat (2011). Does Contact Work in Protracted Asymmetrical Conflict? Appraising 20 Years of Reconciliation-Aimed Encounters between Israeli Jews and Palestinians. *Journal of Peace Research*, 48(1): 115–125.
- McCright, Aaron M. & Riley E. Dunlap (2000). Challenging Global Warming as a Social Problem: An Analysis of the Conservative Movement's Counter-Claims. *Social Problems*, 47(4): 499–522.
- McDougall, William (1908). *An Introduction to Social Psychology*. London, UK: Methuen & Co.
- McGlynn, Clair, Michalinos Zembylas, Zvi Bekerman, & Tony Gallagher, (eds.) (2009). *Peace Education in Conflict and Post-Conflict Societies: Comparative perspectives*. New York, NY: Palgrave Macmillan.
- McGuire, William J. (1969). The Nature of Attitudes and Attitude Change. In: Gardner Lindzey & Elliot Aronson (eds.) *Handbook of Social Psychology* (2nd ed.), Vol. 3, 136–314. Reading, MA: Addison Wesley.
- Miller, William R. & Stephen Rollnick (2002). *Motivational Interviewing: Preparing People for Change*. New York, NY: Guilford Press.
- Mitzen, Jennifer (2006). Ontological Security in World Politics: State Identity and the Security Dilemma. *European Journal of International Relations*, 12(3): 341–370.
- Monin, Benoît, Pamela J. Sawyer, & Matthew J. Marquez (2008). The Rejection of Moral Rebels: Resenting Those Who Do the Right Thing. *Journal of Personality and Social Psychology*, 95(1): 76–93.
- Paluck, Elizabeth L. (2012). Prejudice and Conflict Reduction Interventions. In Linda R. Tropp (ed.) *The Oxford Handbook of Intergroup Conflict*, 179–192. New York, NY: Oxford University Press.
- Papadakis, Yiannis (2008). *History Education in Divided Cyprus: A Comparison of Greek Cypriot and Turkish Cypriot School Books on the "History of Cyprus"*. PRIO report 2/2008. Oslo, Norway: International Peace Research Institute.
- Perloff, Richard M. (2010). *The Dynamics of Persuasion: Communication and Attitudes in the Twenty-First Century*. New York, NY: Routledge.
- Pettigrew, Thomas F. (1998). Intergroup Contact Theory. *Annual Review of Psychology*, 19(1): 185–209.
- Pettigrew, Thomas F. & Linda R. Tropp (2006). A Meta-Analytic Test of Intergroup Contact Theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90(5): 751–783.
- Petty, Richard E. & John T. Cacioppo (1986). The Elaboration Likelihood Model of Persuasion. In Leonard Berkowitz (ed.) *Advances in Experimental Social Psychology* (Vol. 19, 123–205. San Diego, CA: Academic.

- Petty, Richard E., Monique A. Fleming, Joseph R. Priester, & Amy Harasty Feinstein (2001). Individual Versus Group Interest Violation: Surprise as a Determinant of Argument Scrutiny and Persuasion. *Social Cognition*, 19(4): 418–442.
- Petty, Richard E. & Jon A. Krosnick (eds.) (1995). *Attitude Strength: Antecedents and Consequences*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Petty, Richard E., Zakary L. Tormala, & Derek D. Rucker (2004). Resisting Persuasion by Counterarguing: An Attitude Strength Perspective. In: John T. Jost, Mahzrin R. Banaji, & Deborah A. Prentice (eds.) *Perspectivism in Social Psychology: The Yin and Yang of Scientific Progress*, 37–51. Washington, DC: American Psychological Association Press.
- Rescher, Nicholas (2005). Reductio ad Absurdum. *Internet Encyclopedia of Philosophy*. Available at www.iep.utm.edu/reductio/
- Riebel, Linda (1984). Paradoxical Intention Strategies: A Review of Rationales. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*, 21(2): 260–272.
- Saguy, Tamar, Nicole Tausch, John F. Dovidio, & Felicia Pratto (2009). The Irony of Harmony: Intergroup Contact Can Produce False Expectations for Equality. *Psychological Science*, 20(1): 114–121.
- Schulenberg, Stefan E., Robert R. Hutzell, Carrie Nassif, & Julius M. Rogina (2008). Logotherapy for Clinical Practice. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*, 45(4): 447–463.
- Sherif, Muzafer & Carl I. Hovland (1961). *Social Judgment: Assimilation and Contrast Effects in Communication and Attitude Change*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Staub, Ervin (2011). *Overcoming Evil: Genocide, Violent Conflict, and Terrorism*. New York, NY: Oxford University Press.
- Swann, William B. (1987). Identity Negotiation: Where Two Roads Meet. *Journal of Personality and Social Psychology*, 53(6): 1038–1051.
- Swann, William B., Brett W. Pelham, & Thomas R. Chidester (1988). Change Through Paradox: Using Self-Verification to Alter Beliefs. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54(2): 268–273.
- Tajfel, Henri (1978). Social Categorization, Social Identity and Social Comparison. In: Henri Tajfel (ed.), *Differentiation between Social Groups*, 61–76. London, UK: Academic Press.
- Vorauer, Jacquie D. & Stacey J. Sasaki (2009). Helpful Only in the Abstract? Ironic Effects of Empathy in Intergroup Interaction. *Psychological Science*, 20(2): 191–197.
- Wagner, Ulrich & Miles Hewstone (2012). Intergroup Contact. In: Linda R. Tropp (ed.), *The Oxford Handbook of Intergroup Conflict*, 193–209. New York, NY: Oxford University Press.
- Watzlawick, Paul, John H. Weakland, & Richard Fisch (1974). *Change: Principles of Problem Formation and Problem Resolution*. New York, NY: Norton.
- Wolfsfeld, Gadi (2004). *Media and the Path to Peace*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Wood, Wendy (2000). Attitude Change: Persuasion and Social Influence. *Annual Review of Psychology*, 51(1): 539–570.
- Ziegler, René, Michael Diehl, & Anja Ruther (2002). Multiple Source Characteristics and Persuasion: Source Inconsistency as a Determinant of Message Scrutiny. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28(4): 496–508.